

M. DÁWLETOV, B. QUTLÍMURATOV, A.DÁWLETOVA,
G.QUTLÍMURATOVA

QARAQALPAQ TILI

6-KLASS USHÍN SABAQLÍQ

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliǵı tastıyqlaǵan*

Qayta islengen hám toliqtirilǵan bastımı

NÓKIS
«BILIM»
2017

UOK: 811.512.121
(075)

KBK 81.2
Д — 59

Qaraqalpaq tili. 6-klass ushın sabaqlıq.
Nókis, «Bilim», 2017-j. 208 bet.

Avtorlar: **M. Dáwletov,**
B. Qutlımuratov.
A. Dáwletova
G. Qutlımuratova

UOK: 811.512.121
(075)
KBK 81.2
Д — 59

Sabaqlıqtıń kirisiw, V klasta ótilgenlerdi tákirarlaw, 1—3, 7—19, 30—62, 83—99-paragrafları **M. Dáwletov, A.Dáwletova;** 4—6, 20—29, 63—82-paragrafları hám oqıw jılı dawamında ótilgenlerdi tákirarlaw **B. Qutlımuratov, G.Qutlımuratova** tárepinen jazıldı.

Pikir bildiriwshiler:

Ismaylova Z. — Respublikalıq oqıw-metodikalıq orayı metodisti;

Kurbaniyazova P. — Nókis qalalıq 6-sanlı mekteptiń joqarı kategoriyalı muğallimi.

Respublikalıq maqsetli kitap qorı qarjuları esabınan basıp shıǵarıldı.

ISBN 978-9943-4439-6-9

© **M.Dáwletov hám basqalar.**
© **«Bilim» baspası, 2017.**

1-SENTYABR — GÁREZSIZLIK KÚNI

Gárezsizlik bayramınız hám jańa oqıw jılıńız
qutlı bolsın, qádirlı oqıwshılar!

1-shunǵıw. Qosıqtı tásirli oqıń. Qosıq mazmunı boyınsha gárezsizlik haqqında aytıp beriń.

ULLÍ GÁREZSIZLIK

Ullı gárezsizlik sharapatınan,
Onıń qúdiretinen, káramatınan,
Ruwxıy kúsh alıp, dúnyanı tanıp,
Jerdegi juldızdı sanap atırman...

Gárezsizlik bergen gániymet demnen,
Erkin nápes alıp erjetken ermen.
Tuwılǵan jerimdi, awıl-elimdi,
Ózimniń biygárez Watanım dermen.

Ullı gárezsizlik sharapatınan,
Turmısım bar tañlayda pal tatıǵan.
Bunıń bári—tuwısqanlıq, doslıq hám
Tatıwlıqtıń mehri-muhabbatınan.

Írisqal hám duz-nesiybe mol bolsın,
Gárezsizlik — ullı jipek jol bolsın.
Bul keń álem Tırkstannan baslanıp,
Atqan adım—oǵan basqan mór bolsın.

(*T. Qabulov*)

2-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Berilgen sorawlarǵa awızeki juwap beriń.

DÚNYA TILLERI

Búgingi kúni planetamızda 7 milliardtan aslam xalıq jasaydı. BMSH maǵlıwmatları boyınsha 2025-jıl da jer sharında 8,1 milliard adam jasaytuǵın bolsa, ásimizdiń ortalarında bul kórsetkish 9,6 milliardqa jetedi. 1987-jılı 5 milliardtan ziyatıraq bolǵan. Olar 5000 nan aslam tilde sóylesedi.

Jer sharındaǵı xalıqlardıń úshten eki bólegi 13 túrli tilden paydalanadı.

Dúnya júzi tillerinen inglis, rus, francuz, qıtay, arab, ispan tilleri rásmiy xalıq aralıq tiller dep tabıladı.

Ózbekistan mekteplerinde balalar 7 túrli tilde: ózbek, qaraqalpaq, rus, tájik, qazaq, túrkmen, qırǵız tillerinde, Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mekteplerinde balalar 5 tilde: qaraqalpaq, ózbek, rus, qazaq, túrkmen tillerinde bilim hám tárbiya almaqta.

Ózbekistan Respublikası 1989-jılı 21-oktyabrde til haqqında Nızam qabil etti. Qaraqalpaqstan Respublikası da 1989-jılı 1-dekabrde til haqqında Nızam qabılladı. Bul Nızam boyınsha qaraqalpaq hám ózbek tili Qara-

qalpaqstan Respublikasınıń mámleketlik tili bolıp ta-bıladı.

*(«Màrifat» hám «Erkin Qaraqalpaqstan»
gazetasınan)*

Sorawlar:

1. Dúnya júzi tilleriniń sanı qansha hám qaysı tiller xalıq aralıq tiller dep esaplanadı?
2. Ózbekistan hám Qaraqalpaqstan mekteplerinde qaysı tillerde sabaq ótiledi?
3. Ózbekistan hám Qaraqalpaqstanda til haqqında Nızam qashan qabıl etildi?
4. Sizler basqa qaysı tillerdi úyrenip atırsız?

3-shınıǵıw. Sorawlarǵa awızeki juwap berıń.

1. Jazǵı demalístı qalay ótkerdińiz? Demalıs waqtında lagerde boldıńız ba? Eger lagerde bolsańız, qızıqlı sayaxatlarǵa shıqqanıńız tuwralı sóylep berıń.

2. Siz óz úyińizde ata-analarıńızdıń qanday jumıslarına járdemlestińiz? Ne menen shuǵıllandıńız?

3. Eger siz qalada tursańız, awılда jasaytuǵın tuwǵan-tuwısqan, tanıslarıńızdıń úylerine bardıńız ba? Olardıń turmısın, awıl kórinisin súwretlep aytıp berıń.

4. Jazǵı demalıs waqtında qanday gazeta-jurnallar, kórkem shıǵarmalar oqıdıńız? Oqıǵan kitaplar, kórgen kinofilm hám telekórsetiwler boyınsha kúndelik dúzdińiz be? Olardan ózińizdi qızıqtırǵan waqıyalar tuwralı sóylep berıń.

V KLASTA ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

Sorawlar:

1. Grammatikanıń sintaksis tarawında neler úyreniledi?
2. Irkilis belgileriniń qaǵıydalar jıynaǵı qanday termin menen ataladı?

3. Gáp aǵzaları neshege bólinedi? Atap aytıń.
4. Qaysı gáp aǵzalarına bas aǵzalar delinedi?
5. Ekinshi dárejeli aǵzalarǵa qaysı gáp aǵzaları kiredi?

4-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Ondaǵı gáplerdi mazmunına qaray túrlerine ajratıń hám irkilis belgilerin aytıń.

Joq, Ámiwdáryanıń suwı ele tasımaǵan edi, burınǵı ańǵarın boylap, ultanınan az ǵana jiltıraǵan suw aǵıp turıptı. Ol jiltıraǵan suwǵa názer taslap biraz turdı:

— Háv, Ámiw! — dedi dáryaǵa ǵázeplengendey.

— Sen nege mehirsiz anaǵa uqsap baratırsań? Adamlarǵa ókpelimiseń? Seni tóppeleme qılıp toltırıp turǵan Aral teńizi de saǵan ókpeleli sekilli, kirpidey jıyırılıp kishireyip baratır, túsın!

— İlayım, Araldı aman alıp qalıwdıń jolları tabılǵay. (T.Q.)

5-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Xabar, soraw gáplerdiń astın sızıp, olarǵa qanday irkilis belgileri qoyılǵanın hám gáptiń mánisin túsindirıń.

Aldımnan kishkentay, biraq ta sonday sulıw aǵashlı baǵ shıqtı. Onıń kire bergen jerinde qoldan jasalǵan biyik músin kórinde. Ol Karamzinniń músinini eken. Bul qalada hár qıylı estelik orınları kóp uqsaydı. Izimnen baǵqa kirgen bir hayal maǵan jaqın kelip toqtadı da, siz shet elden kelgen turistsiz be, bul qaladaǵı gimnaziyanı maǵan kórsete alasız ba?— dedi. Men ol hayalǵa ózimniń kim ekenimdi aytıp bolıp, sol gimnaziyanı men de kórmekshimen. (A.Bek.)

6-shınıǵıw. Oqıń. Gáptiń bas aǵzaların tawıp, olardıń sorawların hám qanday sóz shaqabınan bolǵanın aytıń.

1. Mırza urıs baslanbastan burın-aq oficerlik dárejesine iye edi. Ol Túrktan áskeriy okruginde xızmette bolıp, frontta batalyon komandirlik etken edi. Men

starshina edim. Meni qatardağı jawıngerlikke túsirdi. Mırzanıń ornın tómenletse de, oǵan vzvod bergen edi. Men oǵan qarastı bolıp qaldım.

2. Kóp keshikpey áskeriy xızmetten bosatqan edi. Keterimniń aldında qayıńǵa keldim. Kózge zorǵa-zorǵa túserliktey kók shópke bólingen tóbeshiklerdiń qasında tuwılǵan mákanımday bolıp qalǵan jerlerdi jaqsı este qaldırıw ushın átirapqa kóz jiberip, uzaq waqıt oǵan qarap turdım. (J.M.)

7-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaların tawıp, astın sızıń.

Jaz ótip, gúz baslandı, jap-salmalarda suw qayta basladı. Áyne jıyın-terim kúnleri edi.

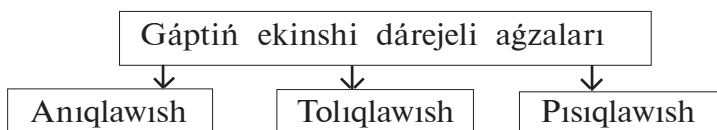
Bıyılǵı gúz sozılıp ketti. Juwǵarada qıs túspedi. Qara gúzekten óte jıyın-terim pitken soń, qazıw baslanatuǵın edi.

Bıyıl olay bolmadı. Qazıw da, onıń tátárrigi de biraz keshikti. Sebebi, qazıwdıń ornına xojalıqqa járdemlesiw hám egiske tayarlıq kóriw kerek edi. Kim qay jerge barmasın, hámmeniń awzınan báhárgi tayarlıq kóriw sózleri esitiler edi. (Ó.X.)

8-shınıǵıw. Berilgen gáplerdiń dáslepki eki gápin jazba türde, sońǵı eki gápin awızsha türde sintaksislik tallañ.

1. Sport penen shuǵıllanıw fizikalıq hám ruwxıy jaqtan shınıqtıradı. 2. Hárbir insańǵa tán zárúrli pazıyletlerdi qalıplestiredi. 3. Kórkem gimnastika sporttıń eń názik hám gózzal túrлерinen esaplanadı. 4. Barlıq ayaqlarda kórkem gimnastika mektepleri jumıs islep barmaqta.

9-shınıǵıw. Tómede kórsetilgen gáptiń ekinshi dárejeli aǵzalarınıń hárbir túrine gáp qurap jazıń. Jazǵan gáplerińizde xabar, soraw, buyırıq, úndew gáplerdi esapqa alıń.

Sintaksislik tallawlar

Tallaw jobası:

1. Gáptiń mánisine qaray túrleri.
2. Gáptiń dúzilisine qaray (jay yaki qospa gáp ekenligi).
3. Gáptiń bas aǵzaları ekenligi.
4. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları ekenligi.

Jazba tallaw úlgisi:

1. Baslawısh
2. Bayanlawısh
3. Anıqlawısh
4. Toliqlawısh
5. Pısıqlawısh

Jazba tallaw:

Men aldınǵı waqıtlarda da usı úlken isenimdi aqlayman.

Awızsha tallaw úlgisi:

Arqa betten jaǵımlı samal esip turadı. Xabar gáp, keńeytilgen jay gáp. **Samal** ne? sorawına juwap beredi — **baslawısh**, **esip turadı** ne qıladı? sorawına juwap beredi — **baranlawısh**, **jaǵımlı** qanday? sorawına juwap beredi — **anıqlawısh**, **arqa betten** qayaqтан? sorawına juwap beredi — **pısıqlawısh**.

10-shınıǵıw. Gúz máwsimine baylanıslı tekst dúziń. Jay gáplerdi mazmunına qaray tallañ.

FONETIKA HÁM IMLA

§ 1. Buwın hám buwınnıń bóliniwi

11-shunıǵıw. Tekstti oqıń. Teksttegi hárbir sózdi oqıǵanda ókpeden shıqqan hawa tolqınınıń qalay shıǵatuǵınına hám bóliniwine dıqqat awdarıń.

Bizlerdiń qoy jayatuǵın jerimiz «Kóksay» dep ataladı. Bulay atalıwınıń sebebi, báhárde bul saydı adam boyı kók shópler qaplaydı. Onıń dál ortasında eski qudıq ornı bar. Mıs qaynaǵan Qızılqumnnıń ishinde suwı gúmbirlegen bul qudıq burın talay adamlardıń shólin qandırǵan.

«Kóksay»dıń ǵırıra átirapı jıńǵıllar menen seksewillik. Qoylardıń aldı usılardıń túplerine barıp jata basladı. Óytkeni, kún oǵırı ısıǵan edi. Bizler de úlken bir túp, astı qoyıw kóleńkeli seksewildi panalap otırmız. (S.J.)

Sózlerdi aytqanda ishten shıqqan hawa tolqını bóleklerge bólinbey, bir tegis bolıp ta yamasa bólek-bólek bolıp ta ayıladı. Mısalı: **al, at, sal, ber, tut, sút** hám t.b. sıyaqlı sózlerdi aytqanda ishten shıqqan hawa bir tegis ayılıp, bir pútin bolıp shıǵadı. Al, **ata, alma, salma, paxta, oqıw-shı, bilimli** sıyaqlı sózlerdi aytqanda, hawa tolqını bólek-bólek bolıp ayıladı: **al-ma, a-ta, sal-ma, o-qıw-shı, bi-lim-li** hám t.b.

Awızdan shıqqan hawanıń pátı menen bólinip-bólinip ayılatuǵın bir yamasa birneshe seslerden quralǵan sóz bólegi buwın dep ataladı.

Buwın dawıslı hám dawıssız seslerden quraladı. Buwınnıń jasalıwında dawıslı sesler tiykarǵı xızmetti atqaradı.

Buwın bir dawıslı sesten (**a-na, U-lıq-bek, Ú-mit, i-nim**), bir dawıslı, bir dawıssız sesten (**ba-la, er-te, ke-le-di**), bir dawıslı, eki dawıssızdan (**tis, suw, dos, dos-lıq, qum, kól-shik, shóp-lik**), bir

dawıslı hám birneshe dawıssız seslerden de (**bult, qant, qunt, jalt, dúrs**) dúzile beredi. Bunday sózler buwıńǵa bólinbeydi.

12-shınıǵıw. Sózlerdi buwınlarǵa bólip, kóshirip jazıń. Buwınlardıń neshe dawıslı sesten dúzilgenin túsindirıń.

Awıl, atızlıq, terekler, japıraq, suw, kanal, baradı, mektepte, zoologiya, astronomiya, paxtakesh, qáhárleńiw, avtomobil, sawınshılar, sayaxat, zúraát, traktorshı, oyınshıq, átkónshek, oqıwshılarǵa, muǵallım.

13-shınıǵıw. Qosıqtı oqıń. Qosıqtaǵı hárbir sózdi buwıńǵa bólip, aytıp beriń.

ATA-ANA ALDÍNDA

Shın qálbimnen súyemen,
Sózin oyǵa túyemen,
Diz búgip bas iyemen,
Ata-ana aldında.

Shın júrekteń aytarım,
Sóylemeymen biyparıq,
Gáp aytpayman qaytarıp,
Ata-ana aldında.

Juwıraman, shabaman,
Qustıń sútin tabaman,
Nurı bolıp janaman,
Ata-ana aldında.

Ne buyırsa bári saz,
Etkim keler kewlin jaz,
Qansha xızmet etsem az,
Ata-ana aldında.

(X. Sap.)

14-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Tekstten kóp buwınlı sózlerdi tawıp, olardıń neshe buwınnan hám hárbir buwınnıń neshe sesten dúzilgenin túsindirıń.

Klasımız benen «Biydaykól»di boylap birneshe márte ekskursiyaǵa shıqtıq. Basqarıp júrgen muǵallımımız—Jańıl apa. Ekskursiyamız júdá qızıqlı ótti. Gerbariyler jıynadıq. Kól boyındaǵı ájayıp tábiyat kórinislerine jáne suwdaǵı qundızlarǵa uzaq qızıǵıp qaradıq. Muǵallımımız usı

kúni bir xabardıń ushlıgın ayttı. Kelesi jılı usı kóldiń boyında «Jeńis» atlı oqıwshılar dem alıw orayı ashıladı. Al, kóldegi sınavdan ótken qundızlar qaytadan awlanıp, Aral teńiziniń quyarlıgındağı mayda kóllerge kóshiriledi eken. (S.J.)

§2. Buwınıń túrleri

Sózlerdegi dawıslı ses penen dawıssız seslerdiń ornalasıw tártibine qaray buwın: 1) *ashıq buwın*, 2) *tuyıq buwın*, 3) *qamaw buwın* bolıp bólinedi.

1. Dawıslı sestıń jeke ózinen yamasa dawıssız sesten baslanıp, dawıslıgá tamamlanğan buwıngá *ashıq buwın* delinedi. Mısalı: **a-ta, o-ta, ba-la, qa-la, sa-na, so-na** hám t.b.

Bul jaǵdayda dawıslı sesler artında basqa dawıssız ses kelmey, ashıq kórinip turadı.

2. Sózlerdegi buwınlar dawıslı sesten baslanıp, dawıssız seske pitse, *tuyıq buwın* dep ataladı. Mısalı: **al, art, iyt, ay, ań** hám t.b.

3. Eger dawıslı ses dawıssızlardıń arasında kelip, buwın jasap kelse, onday buwın *qamaw buwın* dep ataladı. Qamaw buwın, kóbinese sóz túrinde de keledi. Mısalı: **taw, tas, tal, gúz, qus, qant, qar-maq, miy-net-kesh, stil, tekst, sır, shek** hám t.b.

15-shıngıw. Qosıqtı oqıń. Ondağı sózlerdi buwıngá bólip, qanday buwın ekenin aytıń.

Oqıwshınıń atası hám anası,
Quwangannan muǵallimge gúl berdi.
Mekteptegi oqıp júrgen balası,
Bilmeytuǵın sabagınan úlgerdi.

Muǵallım shadlandı júregi tasıp,
Sonshama miyneti ketpedi bosqa.

Otir ol jurnaldıń betlerin ashıp,
Úlgermewshi oqıwshı joq klasta.

Muǵallım de abıroyǵa sherikles,
Oqıwshınıń jaman atı shıqpası.
Tártıpli hám sabaǵınan alıp «bes»,
Miynetińdi, isenimdi aqlasa.

(X. Sap.)

16-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi buwıńǵa bólip, kóshirip jazıń. Olardıń qanday buwın ekenin aytıp berıń.

Awıl, qala, egislik, jońıshqa, xojalıq, sharwashılıq, egin, paxtashılıq, minnetleme, mashına, ádebiyat, universitet, teatr, pyesa, Nyuton, qaraqalpaq, Ózbekistan, respublika, basshılıq, tart, tórt, institut, kitapxana.

17-shınıǵıw. Tekstti oqıp, ondaǵı sózlerdi buwınlargá bóliń hám buwınıń qaysı túri ekenin aytıń.

Kóz ushımızdaǵı dóńgelenip atırǵan «Biydaykól»diń de óz tariyxı bar. Ertede bul kólđiń ultanı qunarlı hám ızǵarlı jer bolıp, awıl adamları jabıla jazlıq biyday egip aladı eken. Sóytip júrgende báhárgi seń júriste dárya bir kúnde tasıptı da, óziniń enapattay suwın usı biyday atızǵa aǵızıptı. Sol-sol eken, «Biydaykól» dep atalıptı. (S.J.)

§3. Sózlerdi ótkermelew

Jazıwda kóp buwınlı sózlerdiń bir qatarǵa sıymay qalǵan bólekleri ekinshi qatarǵa buwın boyınsha ótkeriledi. Bunda tómendegi qaǵıydalar esapqa alınadı:

1. Bir buwınlı sózler ótkermelenbeydi: **taw, tas, tis, suw, al, bar, ol, bir, úsh** hám t.b.

2. Kóp buwınlı sózlerdiń aldınǵı qatarǵa sıymay qalǵan buwını yaqı buwınları ótkeriledi: **mek-tep, su-wat, su-wıq, Gúl-jamal, Gúlja-mal, Nizamat-din, Niza-matdin, Ni-zamatdin** hám t.b.

3. Buwın jasap kelgen dawıslı sestıń (háriptiń) jalǵız ózin burınǵı qatarda qaldırırwǵa yaqı keyingi qatarǵa ótkeriwge bolmaydı. Ol aldınǵı yaqı keyingi buwınǵa qosıp ótkeriledi: **a-ta** emes, **ata**; **a-nası** emes, **ana-sı**; **á-debiy** emes, **áde-biy** hám t.b.

4. Adam atlarınıń qısqartılıp alınǵan bas háriplerin óz aldına ótkermelewge bolmaydı: **A. S. -Áwezov** emes, **A. S. Áwezov**; **B. -Yusupova** emes, **B. Yusupova** hám t.b.

5. Bas háriplerden jasalǵan qısqarǵan sózlerdi bólip ótkermelewge bolmaydı: **QR, BMSH, QMU, NMPI**. Usınday sózlerge jalǵanǵan qosımtalardı ótkermelewge boladı: **TashMI-ge, AQSH-tan** hám t.b.

6. Cifr menen keletuǵın háripten ibarat shártli belgi hám menshikli atama sózler cifrdan bólip alınıp, keyingi jolǵa kóshirilmeydi: **6 «a» klass, 500 kg, «Foton-774»** (televizor), **«Il-62»** (samolyot), **«GAZ-69»** (avtomashina) hám t.b.

18-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń ótkermelewge bolatuǵınların bir bólek, ótkermelewge bolmaytuǵınların bir bólek terip jazıń.

Hawa rayı ózgerip ketti. Uytqıǵan samal endi ayazǵa aylandı. **Qıstıń** boranı baslandı. Jerde **ǵıshırılǵan** qar. Jalańash qum endi jalańash **emes**. Appaq kóylek **kiyip, tuw** uzaqtan kózińdi **qamastıradı**. Quyashtıń kózi bultlardıń arasınan **jalt ete** qalsa boldı, **onıń** basında gúmis saǵımlar oynap, **ájayıp** bir aq tawǵa **usap** ketedi. Etegindegi jalǵız túp torańǵıl da **oǵan** jarasıp tur. «Biydaykól»de **muz** qattı. Jazda **suwınıń** túsi qanday bolsa, muzı da sonday, kók-kónbek. (S.J.)

19-shinigiw. Qosıqtı oqıń. Ondağı ótkermelewge bolatuǵın hám bolmaytuǵın sózlerdi atap, ótkermelewge bolatuǵın sózlerdi buwıńǵa bólip, aytıp berıń.

Adam ushın altın besik,
Ata-mákan jer qádirli.
Jer qoynında tuwıp-ósken,
Baxıt tapqan el qádirli.

Keleshekke talpındırǵan,
Jaslıq hújdan — yosh qádirli.
Táǵdirine ortaқ bolǵan,
Haq niyetli dos qádirli.

(T. Qabulov.)

ÚNLESNIK NÍZAMÍ

§4. Únleslik nızamı haqqında túsinik

20-shinigiw. Oqıń. Bul sózlerdegi túbir menen qosımtanıń arasındığı seslerdiń, birikken sózler menen sóz dizbekleriniń buwınlarınıń qalay únlesip kelgenligine itibar berıń.

Salıǵa, mektepke, terekke, oraqtı, qawındı, júwerini, gúnjige, lobıyadan, belbew, birqazan, aqqutan, qarabaraq, qolǵap, jarganat, aybalta, aqterek, tósqalta, temir jol, ayaq kiyim, biyday reńli, on bir, on jeti.

21-shinigiw. Qosıqtı kóshirip jazıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdegi túbir menen qosımtanıń aralarındığı seslerdiń bir-biri menen qalay únleskenin bilip alıń.

MIYNET BAXÍT

Kún kúlip, nurlanıp **iske** jan bergen,
Barlıq is aynalıp **miynetke** kóngen.
Islewge, **oqıwǵa erkinlik** bizde,
Erkin miynetlerim **turmıstı** jeńgen.

Hadal miynet hár isime **jaráǵan**,
 Miynet penen baxıt bizge qaraǵan.
 Miynet baxıt hám **húrmetli dańqımız**,
 Miynet penen men gúllenip **baraman**.

(N.J.)

Túbir sózlerge qosımta qosılǵanda yaki sózler bir-biri menen birigip yamasa dizbeklesip kelgende, olardıń aralıǵında kelgen sesler hám buwınlar bir-birine tásir etip únlesip keledi. Mısalı: **awılǵa, terekke** sózlerin alsaq, ondaǵı **awıl, terek** sózlerine qosılǵan qosımtalar da (-ǵa, -ke) túbir sózdegi dawıslı seslerdiń juwan-jıńishkeligine sáykes qosılıp kelgen. Sonday-aq, **awıl** sózindegi keyingi **l** sesi únli bolǵanlıqtan oǵan qosılǵan qosımtanıń (-ǵa) dáslepki sesi de (-ǵ) únli, al, **terek** sózindegi keyingi ses (**-k**) únsiz bolǵanı ushın oǵan qosılǵan qosımtanıń (-k) dáslepki sesi de (-k) únsiz bolıp, bir-biri menen únlesip tur.

Seslerdiń bir-birine tásiri birikken sózlerdiń hám sóz dizbekleriniń aralıǵında da boladı. Mısalı: **Aytbay, aq altın** sózleri aytıwda **Aytpay, aǵ altın** túrinde aytıladı. Bunda **Aytbay** sózindegi **t** sesi ózinen keyin kelgen **b** sesine tásir etip, ol aytıwda **p** sesine aynalıp esitiledi. Al, **aq altın** sózinde bolsa keyingi sózdiń dáslepki sesi (a) dáslepki sózdiń keyingi sesine (q) tásir etip, aytıwda ol **ǵ** sesine aynalǵan.

Túbir sóz benen qosımtanıń, buwınlardıń, sóz dizbekleriniń aralarındaǵı seslerdiń bir-birine tásir etip únlesiwine **únleslik nızamı** delinedi.

Únleslik nızamı eki túrli bolıp keledi:

1. *Buwın únlesligi.*
2. *Ses únlesligi.*

22-shınıǵıw. Berilgen sózler menen sóz dizbekleriniń aralıǵındaǵı únleslik nızamına qatnaslı ózgeshelikti aytıń.

Bólip alıw, tuwıldı, úydi, baǵshılıq, qara ala at, júre almadı, bardı, joldıń, jeti asırım, biyiklik, toǵaylıq, qalada, on qız, keldi, Qaraqalpaqstannıń, kók at, aq altın, Sársenbay.

23-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi sıziqsha arqalı túbir hám qosımtaǵa ayırıp kóshirip jazıń. Olardıń qalay únlesip turǵanına dıqqat awdarıń.

Balalar, qızlar, terekler, eshkini, adamları, jumıstı, pitkerdim, aǵayınler, aǵalarım, kemeler, ózektiń, kóldiń, oraqtan, ótkel, attıń.

Úlgi: *kól-diń, ót-kel.*

24-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ayırıń. Sózdegi buwınlardıń juwan hám jińishke bolıp keliw sebeplerin bilip alıń.

1. Meniń aǵam **úlgili traktorshı**. Ol bul **kásipti** kishkene waqtınan baslap jaqsı kóretuǵın edi. Ol óz isine puqta, isin qayta-qayta kózden ótkeredi.

2. Sawatlı, qátesiz jazıw ushın ana **tiliniń imla qaǵıydarın** tıyanaqlı ózlestirip alıw kerek.

3. Kitap — bilim bulaǵı. Sol ushın da, **kitaptı** úzliksiz oqıp barıw kerek. Mektep **kitapxanalarında** hár túrli **kitaplar** saqlanǵan. Ásirese, **balalarǵa** arnalǵan kórkem ádebiy kitaplar kóplep tabıladı.

25-shınıǵıw. Gúrińdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń qurılısındaǵı buwınlar menen seslerdiń aralıǵındaǵı únlesiwlerdi aytıp beriń. «**Gúz keldi**» temasında qısqasha bayan jazıń.

GÚZ KELDI

Miyzan ayınıń birinshi sánesi keliwi menen gúz ayı baslanadı. Bul kúni **mekteplerimizde** jańa oqıw

jılı baslanadı. Jaz qushağında kewilli dem alğan oqıwshılarımız ana mektep qushağına asıqpaqta. **Mektepke** jaña qádem taslap atırğan jas **óspirimler qollarına gúldástelerin** alıp, óz ustazların kórgenshe asıqpaqta. Jazgı demalista kewilli dem alğan oqıwshılarımız bolsa, ózleriniń kórgen qızıqlı waqıyaların, oqığan **kitaplarınıń** mazmunın **dosları** menen ortaqlasıwǵa asıǵadı. Gúz qushağı qızgın jıyın-terim mapazı bolıp esaplanadı. Sebebi, hámme **daqıllarımız** gúzde pisip, onı sepsitpey tezirek jıynap **alıwǵa** asıǵamız. Zúraáti jıynap alınğan **atızlardı** shayıp suwǵarıw, shúdigarlaw **jumısları** da tezletilgen pát penen alıp barıladı.

Tapsırma:

1. Únleslik nızamı tuwralı qaǵıydanı aytıń hám mısallar arqalı túsindirip beriń.
2. Únleslik nızamı neshe túrge bólinedi? Túsindiriniń.

§5. Buwın únlesligi

26-shınıǵıw. Gúrrińdi oqıp, mazmunın sóylep beriń. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerdi buwınǵa bólip jazıń. Bul sózlerdegi qosımtalardıń juwan hám jińishkeligine itibar beriń.

MIYNET TÚBI — RÁHÁT

Miyнет — ómir tiykarı. Tek miynet ǵana **jansız** tábiyattı janlandıradı, gózzallandıradı. Miyнет adam **turmısın** abadanlastıradı. Miyнет etiw—jaqsı pazıylet. Miyнет etiwge erinbe, sonda **jerden** kóp ónim alasań. **Xalqımız** — miynet súygish xalıq. Sonlıqtan da, **olardıń** islegen **miynetleri** nátiyjesinde **elimizde** ne degen **baylıqlar** óndirilip atır.

Sózler juwan buwınlardan da, jińishke buwınlardan da jasala beredi. Mısalı: **a-dam-lar, te-mir-shi.**

Eger sózlerdiń aqırǵı buwını juwan bolsa, oǵan qosılatuǵın qosımtalar da juwan, aqırǵı buwını jıńishke bolsa, qosımtalar da jıńishke bolıp keledi: **a-ǵash-lar-dıń, gúl-ler-dıń.**

Sózdiń keyingi buwınınıń juwan-jıńishkeligine qaray soǵan sáykes qosımtalardıń da juwan yaki jıńishke bolıp jalǵanıp keliwine **buwın únlesligi** dep ataladı. Mısalı: **bala-lar, erik-ler, tal-lar-dıń, balıq-shı-lıq, etik-shi-lik.**

Biraq, **-kesh, -paz, -xor, -xana, -ger** qosımtaları buwın únlesligi qaǵıydasına baǵınbaydı. Olar sózdiń túbiri juwan buwınlı bolsa da, jıńishke buwınlı bolsa da birdey jalǵana beredi. Mısalı: **paxta-kesh, óner-paz, xızmet-ker.**

Sózdiń aqırı **nk, ks, kt, rk, st** qosarlı dawıs-sızlarına pitken sózlerge jıńishke buwınlı qosımtalar jalǵanadı. Mısalı: **bank-ke, tank-ti, boks-ten, tekst-ti, punkt-ke, park-tiń.**

27-shınıǵıw. Sózlerdi oqıń. Sózlerdegi qosımtalardıń juwan-jıńishkeligin ayırıp, olardıń qalay únlesip kelgenligin aytıń.

Watanımızǵa, tabıslarımız, jetkilikli, ustashılıq, baylıǵımız, súilmekti, qumırsqanıń, hújdanıń, húrmetli, mártliktiń, salıǵershilik, mal sharwashılıqtan, qıslatıwdıń, jay salıwdıń, suwǵarıwdıń, suwǵarıldı, úyrektiń, ózligimiz, tazalıq, densawlıq, etikshilik, ilimpaz, jeńimpaz, emlewxana, malxana, jarasıqlı.

28-shınıǵıw. Sózlerdi buwınlarǵa bólip oqıp shıǵıń. Dáslep juwan buwınlı, keyin jıńishke buwınlı sózlerdi, onnan soń juwan buwınlı qosımtalar jalǵanǵan sózlerdi, eń sońında tek jıńishke buwınlı qosımtalar jalǵanǵan sózlerdi bólek-bólek kóshirip jazıń.

Otawlar, qarlıǵashlardıń, balıqshılıq, adamgershilik, punktten, tankti, kitapxana, tekstten, suwǵarılǵan,

qurğaqshılıq, pillekeshler, Nókistiń, Qarajar, tawlıq, súwretshiler, japlarğa, bankten, parkke, gúlalshılıq, temirshilik, ónerpaz, miynetkesh, awıllıq, qalalıq, jantaqlı, diyqanshılıq, toqshılıq, gárezsizlik, málimleme, mirátnama, saatlap, kúnler, jillar.

29-shınıǵıw. Berilgen sóz dizbekleriniń aytıluwı menen jazılıwı aralığındaǵı ózgeshelikti aytıń.

Bara almadı, ala at, sarı ala, altı qız, qara qoy, qalıń qamıs, aytıp ber, jap bette, kóre almadı, ayta almadı, ala qoy, kele qoysa, ala kel, keshegi kún, sala qoy.

30-shınıǵıw. Oqıń. Gáplerdegi erinlik buwın únlesligi menen kelgen sózlerdi buwınǵa bólip kóshirip jazıń hám ondaǵı buwınlardıń qalay únlesip kelgenligin túsindirıń.

1. Gúmgúm qumlu jerlerde kóp ushırasadı. 2. Bizler Qumshúńgilge jaqın jerde jasaymız. 3. Aqsúngúl klasımızdaǵı eń tártipli oqıwshı. 4. Ústúrt keńisliginde jer astı baylıqları kóplep tabılmaqta.

5. Qalıń tutqa kirdim erte oyanıp,
Japıraq terdim aq bilegim sıbanıp.
Tań búlbúli tamıljıtıp sayrasa,
Men de oǵan nama qostım quwanıp.

(I. Y.)

Sózlerde buwınlardıń erinlik únlesiwı de boladı.
Mısalı: **búlbil, Ústúrt, dúldúl, gúmgúm, Aqsúngúl** t.b.

Biraq, bunday erinlik buwın únlesligi ayırım sózlerde ǵana ushırasadı.

31-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi kóshirip jazıń. Túbir sózlerge qosılǵan qosımtalardı aytıp beriń.

Oraqtıń, ǵórekti, oylasıqlı, shortannan, kólemlı, kóleńkege, qudıqtan, maqluqtan, qulınlı, dúńgir.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Buwın únlesligi dep nege aytamız?
2. Qanday sózlerge qosımtalar tek juwan túrinde jalǵanadı?
3. Qanday sózlerge qosımtalar tek jıńishke buwın túrinde jalǵanadı? Mısallar keltiriń.
4. Buwınlardıń sózlerde juwan hám jıńishke bolıp aralasıp kelgen túrlerine mısallar keltiriń.

§6. Ses únlesligi

32-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdi buwıńǵa bóliń. Ondaǵı túbir sóz benen qosımtanıń aralıǵında qatar kelgen eki sestıń aytılıwı menen jazılıwına itibar beriń.

Móreshi. Móreshi erkek adamlardan boladı. Móreshi **jerdi** qazıp qozaq qılıp, ústine jalpaq taxtay qoyadı. Móreshiniń ayaǵı **taxtaydıń** astına jayǵasadı, arbanıń arısında juwan aǵashtıń joqarısı maslıqqa bekitiledi. **Aǵashtıń tómengi** basınıń ortası kesilip úlken domalaq (jumırı jalpaq) shiyshe ornatıladı. Arıs **aǵashınıń** orta beline awır digirman tası baylanadı. Móreshi óre aǵashtıń ortasın tesip ótkerilgen shúy tutqadan uslap, **qozaqta** otırıp **toqılǵan** alasha, **bózdi taxtaydıń** ústine jayıp, alashanı uzın boyına sawmalap shiyshe menen armanberman ısadı, alasha tawarda jiltıraq payda boladı.

Sózler bir-biri menen óz ara ses arqalı da únlesip keledi. Mısalı: **báhárde, kitaptı** sózlerin alsaq, bundaǵı **báhár** sóziniń sońǵı sesi (r) únli bolǵanlıqtan, oǵan qosılǵan qosımta da únli sest (d) baslangan. Al, **kitap** sózindegi keyingi ses (p) únsiz bolǵanı ushın oǵan qosılǵan qosımta da únsiz sest (t) baslangan.

Sözlerdegi seslerdiñ bir-birine tásir etip ünlesiwine **ses ünlesligi** delinedi.

Seslerdiñ ünlesiwini söz dizbeginiñ hám birikken sözlerdiñ aralıǵındaǵı qońsılas seslerdiñ aytıluwında da boladı. Mısalı: **Qurbangúl, on bes** sözleri aytıluwda **Qurbańgúl, om bes** túrinde aytıladı.

33-shınıǵıw. Oqıp shıǵıń. Bul sözlerge jalǵanǵan qosımtalardı aytıp berıń. Túbir söz benen qosımtanıñ aralıǵında qatar kelgen seslerdiñ ünlesiwini túsindirıń.

Qısta, báhárde, gúzde, jazda, asqabaqtı, ǵarbızǵa, aspazdıñ, inimniñ, kelmekshi, otırǵızdı, aytsa, balıqshı, toǵaydan, qazıqqa, Tashkentte, Nókiske, bardı, keldi, júrdi, otınnan, awqatqa, kóylekke, traktordıñ, adamnan, gúmbezdiñ, qustı, palawdan, nandı.

34-shınıǵıw. Berilgen söz dizbekleri menen qospa sözlerdi kóshirip jazıń. Olar aralıǵında qatar kelgen qońsılas seslerdiñ ünli hám únsiz bolıp ünlesiwini túsindirip berıń.

Alıp keldi, Aralbay, Orazbay, kórip ketti, Amangúl, aytıp ketti, Qızketken, temir jaba, dúzetip ket, Orınbasar, kók qunan, jarǵanat, belbew, ashıwdas, Altıngúl, qoljazba, qızıl sharshı, biyday reñli, bas kiyim, ayaq kiyim, temir jol, alıp shıqtı, barıp keldi, Ellikqala, Teńgeshashqan, taskene, aqqutan.

35-shınıǵıw. Berilgen sözlerden paydalanıp «Biziñ mektep» degen temada dóretiwshilik diktant jazıń.

Mektep, klass, oqıwshı, sabaqlıq, taxta, taza, jariq, kitapxana, mektebimizde, sabaqlıǵı, qasında, baǵı, kitabı, asxana, gazeta, jurnallar, tazalıǵı, biyik, muǵallım, qızıqlı, test, matematika, qaraqalpaq tili, fizika.

Úlgi: *Mektebimizde kitapxana bar.*

Túbir sóz benen qosımtanıń, sóz dizbeginiń aralıǵında qatar kelgen **nb, ng, nǵ, nq** sesleri keyingi sestıń tásir etiwı nátiyjesinde sóylewde **mb, nǵ, nǵ, nq** túrinde aytıladı. Biraq, jazıwda sóz túbirindegi **n** háribi saqlanıp jazıladı.

Mısalı:

Aytılıwı	Jazılıwı
kórimbedi, sómbedi	kórinbedi, sónbedi
isembedi, embedi	isenbedi, enbedi
kómbedi, ómbedi	kónbedi, ónbedi
azańǵı, qashańǵı	azanǵı, qashanǵı
túńgi, Jiyenǵúl	túngi, Jiyengúl
Orımbay, qambadı	Orınbay, qanbadı
oń qoy, oń qaǵaz	on qoy, on qaǵaz

36-shınıǵıw. Sózlerdi dáslep oqıń. Keyin olardı aytılıwı boyınsha jazıp shıǵıń.

Aq ılaq, kóp bala, aytıp ber, jazıp ber, kók qaǵaz, kók ılaq, aq qaǵaz, berip al, aytıp jiber, alıp qayt, sóylep ber, kók alma, aq shıt, aq kóylek, aytıp bar.

Úlgi: *aq ılaq — aǵılaq.*

37-shınıǵıw. Gúrrińdi oqıp shıǵıń. Túbir sózler menen qosımtalar hám sóz dizbekleri aralıǵındaǵı qońsilas seslerdiń qalay únlesip kelgenligin túsindirir.

ÓZBEKISTAN — MIYWELI ÚLKE

Ózbekistanda miywe aǵashları kóp egiledi. Miywe aǵashların ekpegen xojalıqlar menen jeke menshik iyeleri júdá az ushırasadı. Qaysı jerge barsañız da erik, alma, jüzim, shiye, shabdal, qárelı hám taǵı basqa da miywe

agashlariniń ósip turǵanın kóresiz. Kóplegen fermerler menen xojalıqlar hám jeke menshik iyeleri hár jılı ózleri ósirgen miywe túrlerinen júdá mol zúraát aladı. Olar ózleri óndirgen miyweleriniń belgili muǵdarın shet ellerge de jiberedi.

Tapsırma: «Ózbekistan» temasında qısqa bayan jazıń.

38-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi aytıluwı boyınsha kóshirip jazıń hám ondaǵı **nb, ng, nǵ, nq** sesleriniń ózgeriw sebeplerin túsindiriniń. Qálegen 4 sózge gáp qurap jazıń.

Sónbedi, ónbedi, kónbedi, Orınbay, búgingi, qashanǵı, on qaǵaz, erteńgi, ortanǵı, Altınbay, kórinbedi.

Úlgi: *azańǵı—azanǵı. Azańǵı taza hawada eń bolmaǵanda yarım saat júriw—densawlıq ushın júdá paydalı.*

FONETIKADAN ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

39-shınıǵıw. Qosıqtı oqıń. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerge qosılǵan qosımtalardıń juwan-jıńishke túrinde jalǵanıw sebeplerin túsindiriniń.

Óshińdi al **dushpanıńnan**,
Kúshińdi jıyna jasıńnan,
 Xalqıń qalmasın **qasıńnan**,
Kishipeyil bol jastan, balam.

Is qıl **mańlaydan** aqsın ter,
 Jaqsı-jamandı sınap kór,
 Jaqsı **adamnıń keynine** er,
 Sonda jolıń bolar, balam.

(Berdaq)

40-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi sızıqsha arqalı túbir hám qosımtaǵa ayırıp kóshirip jazıń hám olardıń qalayınsha únlesip kelgenligin aytıń.

Balıqshılıq, adamgershilik, miynetkesh, tuwıldı, jerimizde, qolğa, tabıslarımız, pedagogqa, parkten, aspaz, ilimpaz, ónermentli, ustalı el, bilimlı, erikke.

41-shınıǵıw. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdegi qosımatalardıń hám sóz dizbeklerindeki qońsılas seslerdiń qalay únlesip turǵanın aytıń.

Meniń aǵam da, apam da **jumisqa** óz waqtında **baradı**. Bizler **mektepte** oqıymız. Klasımızda **altı qız** qosıqlar tańlawında birinshi orın aldı. Klass **basshimız oqıwshılardıń bilimlı**, tártipli bolıwına ayrıqsha dıqqat awdaradı.

42-shınıǵıw. Tómendegi sózlerge dawıslı sesten baslanǵan qosımta qosıp, gáp ishinde keltirip jazıń. Túbir sózlerdiń keyingi sesi qanday ózgeriske ushıraǵanın aytıń.

Sap, qap, sep, shap, kerek, terek, jarıq, oyıq, shelek, shórek, oymaq, qarmaq.

Úlgi: *Sap-sabı. Usta ketpenniń de, oraqtıń da, beldiń de sabın kútá sulıw etip isleydi.*

43-shınıǵıw. Tekstti oqıp shıǵıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń qurılısındaǵı buwınlar menen seslerdiń aralıǵındaǵı únlesiwlerdi aytıp beriń.

Qısı-jazı ultaninan suwı arılmaydı. **Qısta** shamalı kún ǵana qatadı. Qamıslar ala báhárden **suwǵa** shansılıp **shıǵıp**, jaz ortasına kele bir payız bolıp beredi. Qara dolan, jap-jasil, nárwan qamıslıq samal tursa, telegey **teńizdey** teńselip atqanı. Qashqan-qutqan mallardıń da, jil quslarınıń da bári usı jerde. **Tańını** atıwınan, kúnniń batıwına shekem qus bazarı qaynaydı. Suwınıń da eń tereń jeri **adamını** kókirek awzınan keledi. Shambirlatıp keship kete bereseń. (Sh.S.)

LEKSIKOLOGIYA

§7. Leksikologiya haqqında túsiniq

Tildegi barlıq sózlerdiń jıyıntığı sózlik quram yamasa leksikanı dúzedi.

Sózlerdiń belgili bir zat, qubılıs, belgi, háreket t.b. mánileri **leksikalıq mánisi** dep ataladı.

Bir ǵana leksikalıq máni bildirgen sózler **bir mánili sózler** dep ataladı.

Birneshe leksikalıq máni bildirgen sózlerge **kóp mánili** sózler delinedi.

Sózler tuwra hám awıspalı mánili bolıp ta keledi. Sózlerdiń tiykarǵı leksikalıq mánisine **tuwra máni** dep ataladı. Sózlerdiń dáslepki leksikalıq mánisinen awısıp aytılıwına **awıspalı máni** dep ataladı.

Aytılıwı hám jazılıwı birdey, biraq leksikalıq mánisi hár túrli sózlerge **omonimler** delinedi.

Forması hár túrli, leksikalıq mánileri bir-birine jaqın bolǵan sózler **sinonimler** dep ataladı.

Leksikalıq mánileri bir-birine qarama-qarsı sózler **antonimler** delinedi.

44-shınıǵıw. Sózlerdiń leksikalıq mánilerine qaray toparlarǵa ajıratıń. Olarǵa sorawlar qoyıń.

Jer, suw, paxta, salı, sıyır, qoy, isleydi, oqıp atır, juwırdı, keledi, dem aladı, dawıl, qıs, qar, jawın-shashın, gúz, házir, búgin, azanda, joqarıda, tómende, tez, ásten, aq, qızıl, sulıw, juwan, jińishke, mazalı, qoyıw, suyıq, eki, bes, altınshı, on eki, men, sen, ol, bizler, olar.

45-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi hár túrli mánide qollanıp, hárbirine eki gápten qurań.

Tumsıq, tóbe, bas, ústi, sabaq, kóz, ayaq, joldas.

Úlgi: *Bürkit tawdıń tóbesine qonaqladı. Olar jaydıń tóbesin bastırdı.*

§8. Qaraqalpaq ádebiy tiliniń sózlik baylıǵı haqqında túsiniq

Tildiń sózlik baylıǵına erte dáwirdeń baslap házirge deyin qollanılıp kiyatırǵan barlıq sózler kiredi. Mısalı: **taw, tas, samal, aǵash, dawıl, jawın, kól, dárya, jer, suw, al, ber, kór, bas** t.b. sıyaqlı sózler tilimizde áyyem zamanlardan beri qollanıladı.

Tildiń sóz baylıǵı turmıstaǵı hár túrli ózgerisler menen jańalıqlarǵa baylanıslı keńeyip, bayıp baradı. Jámiyetlik óndiristiń, ekonomikanıń, ilim hám texnikanıń, mádeniyattıń hám t.b. tarawlardıń rawajlanıwı menen tildiń sózlik quramına **kompyuter, telefon, kino, disk, ekonomika, elektron kitapxana, bank, biznes, biznesmen, fermer** t.b. sıyaqlı jańa sózler kirdi.

Tildiń leksikalıq baylıǵın tek joqarıdaǵı sózler ǵana kórsetip qoymaydı. Tilimizde burınnan qollanılıp júrgen sózler hár túrli jollar menen jańa sózlerdi payda etedi. Mısalı: túbir sózlerge sóz jasawshı qosımtalar qosılıw arqalı (**suw-shı, bas-shı-lıq, basla-ma, bas-pa-xana**), sózlerdiń birigiwi (**jarganat, qolǵap, Xojeli, búgin, isbilermen** t.b.), sózlerdiń juplasıwı (**qawın-qámek, úyir-úyir** t.b.), sózlerdiń dizbeklesiwı (**on jıllıq, qara úy** t.b.) arqalı sózler jasalıp, tildiń leksikası bayıp baradı.

Tildiń sóz baylıǵı basqa tillerdiń tásiiri arqalı bayıydı. Házir ádebiy tildiń leksikasında rus tili hám basqa tillerden kirgen sózler ádewir qollanıladı.

46-shınıǵıw. Berilgen sózlerden qosımta arqalı jasalǵan dórendi sózlerdi bir bólek, eki túbir sózden jasalǵan dórendi sózlerdi bir bólek kóshirip jazıń.

Tórtkúl, Ellikqala, baslıq, basqarma, basshılıq, egislik, egin, Qaraqalpaqstan, suwshı, suwlıq, aqterek, Qaraqum, kózbe-kóz, júzbe-júz, salıkeshe, búgin, bıyıl, temir jol, kempir-ğarrı, qolğap.

47-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıp, qara hárip penen jazılğan sózlerdiń qanday jollar arqalı jasalǵanın aytıp beriń.

1. Xojalıqta **mal sharwashılıǵı** rawajlandı. 2. Baqsha, palız, baǵ hám **júzingershilik** tarawları da ádewir rawajlandı. 3. Bul xojalıqtaǵı jumıslar **keń tarawlı**, quramalı. (I.Q.) 4. **Xojalıq basqarması** paxtanıń zúraátin arttırıwǵa ayrıqsha kewil bóldi. 5. Bes jıldıń juwmaǵında hár gektar jerden alınǵan **paxta zúraáti** 30 centnerge shekem jetti. (I.Q.) 6. **Qoy-eshkiler** awıl arasında **kóleńkeli** jerlerdi iyelep alǵan. (G.S.) 7. **Qızılqumnıń** arası áptap ıssı.

48-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Házirgi dáwirge baylanıslı sózlerdi aytıp beriń.

Men paytaxtıımızdaǵı 1-sanlı qánigelestirilgen mámleketlik ulıwma bilim beriw mektebinde oqıyman. Nókiste internet kafe, til úyreniw orayları, hár qıylı sport sekciyaları biz, balalar ushın islep tur. Men de balalar ushın jaratılǵan bunday imkaniyatlardan ónimli paydalanıw ushın paytaxtıımızda jaylasqan Málimleme-resurs orayına aǵza boldım. Oray zamanagóy texnologiyalar menen tolıq támiyinlengen. Ózimizge kerekli bolǵan kitaplardı kompyuterden kórip, tawıp alıw múmkinshiligi de bar. Sonday-aq, bul jerde internet tarmaǵınan biypul paydalanıwǵa da boladı.

Men endi hár kúni oqıwdan soń usı jerge asıǵaman. Sebebi, dúnyada kitaptan áziz, aqıllı dos joq.

(«Jetkinshek» gazetasınan)

§9. Ulwma qollanlatuğın hámmege ortaƒ sızler

Ádebiy tilde qollanlatuğın sızlerdiń kópshiligi hámmege túsiniƒli ulwma ortaƒ sızlerdi quraydı. Mısalı: **jer, suw, toğay, kól, aspan, juldız, uzın, qara, ket, házir** t.b. sıyaqlı sızler bir tilde sóyleytuđın yamasa bir-birine jaqın tuwısqan tillerde sóyleytuđın xalıqlarǵa túsiniƒli ulwma ortaƒ sız bolıp keń qollanıladı. Bunday sızlerdiń toparı **ulwma qollanıwshı ortaƒ sızler** dep ataladı.

Tildegi kóp qollanlatuğın hámmege ortaƒ sızlerdi ádebiy tildeń leksikalıq birlikleri quraydı. Onıń quramına bir mánili hám kóp mánili sızler, tariyxıy hám gónergen sızler, neologizmler hám frazeologiyalıq birlikler kiredi.

49-shınıǵıw. Qosıq tekstin kóshirip jazıń. Ulwma qollanlatuđın hámmege ortaƒ sızlerdiń astın sızıp kórsetiń.

Tábiyattıń sáni átshók, ópepek,
Olar báhar, jazda kórinedi tek,
Kóllerde ǵañqıldap ǵaz benen úyrek,
Emin-erkin usha bersin aspanda.

Qumırı tárk etpey jánnetiy jayın,
Mudam qıslap qalıp tuwraydı payın.
Tırnalar dizbegi qanday shıraylı,
Tóbeń kókke jeter hár kórgen sayın.

Qus kóp bolsa kól shawqımǵa toladı,
Suw mol bolsa erkin nápes aladı,
Olarsız tábiyat jetim qaladı,
Ushsın bári emin-erkin aspanda.

(«E. Q.»)

50-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Jazlawdıń kórinisin házirgi turmısqa salıstırıp sóylep beriń hám ondaǵı qara úyge qatnaslı sózlerdi aytıń.

JAZLAWDA

Awıllar sáwirdiń samalı elpip esip, jerge kók kógerer-kógermesten-aq qıslawdan jazlawǵa kóshiw tuwralı oylasadı. Jazlaw qıslawdan onsha uzaq bolmaydı. Qısta qara úylerdiń qanatlarına qalıń kiyiz ya shıpta tutılsa, jazda olarǵa jez shiy yamasa qoǵa qamıs shiyler tutıladı. Úylerdiń aldında moyınlarına burshaǵı túrilgen buzawlar oynaqlap, ılaq-qozılar hámmesi báhárdiń jarasıǵınday bolıp kórinedi. Buzaw, ılaq-qozılardı baǵıw balalardıń wazıypasına tiyedi. Jazlawdaǵı awıl kórinisi adamnıń kewlin ayırıqsha ózine tartadı. (Q.Á.)

§ 10. Terminler haqqında túsiniq

Belgili bir ilim yamasa kásip óner hám basqa tarawlarda anıq bir mánili bolıp kelgen sózlerge **terminler** (yamasa atamalar) dep ataladı.

Terminler mánilik qollanılıwına qaray ilimiy terminler hám kásiplik terminler bolıp bólinedi.

Termin sózler turmıstıń hár túrli tarawlarına qatnaslı bolıp keledi. Mısalı: **til bilimine:** fonetika, leksika, morfologiya, sinonim t.b.; **ádebiyattanıw:** gúrriń, povest, roman, proza, poeziya t.b.; **matematikaǵa:** algebra, geometriya, teńlemeler t.b.; **kásipke baylanıslı:** awıl xojalıǵı, fermer t.b.

Terminler dúnya júzindegi barlıq tillerdiń kópshiligine ortaq bolıp ta keledi. Bunday sózler **internacionallıq terminler** dep ataladı: elektr, traktor, telefon, televizor, kompyuter, kolledj t.b.

51-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Terminlerdi tawıp, olardıń qaysı ilim tarawına qatnaslı ekenin túsindiriyń.

1. Duris jazıw qağıydalarınıń jıyıntığına orfografiya dep ataladı. 2. Xabar mánisin bildiretuǵın gáptiń keynine noqat qoyıladı. 3. Jer betiniń bizge kórinip tuǵan bólimi gorizont dep ataladı. 4. Az muǵdardı úlkeytip kórsetetuǵın ápiwayı mikroskop XVI ásirdiń aqırında islep shıǵarılgan. 5. Hawa qatlamı atmosfera dep ataladı. 6. Suw ósimlikleriniń arasındaǵı sayada eń shıdamlısı vodorosller. 7. Ğawasha, asqabaq, qawın birqansha tómener temperaturada nabit boladı. (*Mektep sabaqlıqlarınan*)

52-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń qaysı ilim tarawına baylanıslı terminler ekenligin túsindirıń.

Ashıq hawada (sırtta) ósiriletuǵın güllerdiń **tuwıs** hám **sortları** júdá kóp. Magnoliya lala teregi, akaciya, kashtan **dekorativ** terekler arasında gül hám japıraqlarınıń sulıwlılıǵı menen ajralıp turadı.

Shınar, emen, kók terek, qaraǵay, aq qayıńlar güli shıraysız, lekin qoyıw saya beretuǵın **dekorativ** aǵashlar toparına kiredi.

53-shınıǵıw. Úyge tapsırma. Til iliminiń fonetika, leksika, morfologiya tarawları, ádebiyat, tariyx, matematika tarawları hám sportqa baylanıslı 5 termin sózden tawıp jazıń.

§ 11. Kásiplik sózler

Belgili bir kásipke, mamanlıqqa baylanıslı qollanılatuǵın sózler **kásiplik sózler** dep ataladı.

Kásiplik (professionallıq) sózler turmısta adamlardıń hár túrli kásibine baylanıslı birneshe túrlerge bólinedi. Mısalı: **diyqanshılıq islerine baylanıslı: súdigarlaw** (súrilgen jer), **tapqa keliw** (jerdiń súrimge tayar bolıwı), **tapqa taslaw** (tuqımdı tapqa salıw), **ǵawasha, shigit, siyrekletiw, kultivaciyalaw, shırpıw, otaw** hám t.b.; **mal**

sharwashılıǵına baylanıslı: gúwenlew (ılaq, qozılardı bir qatar dizip baylaw), **sharwa, jaylaw, qoy qora, jıpgileń** (jerdegi shóp-shardıń jawın yamasa shıq túsip jumsaq bolıwı), **kóterem** (mallardıń arıqlawı), **silos** (maydalangan ot-shóp), **sawlıq qoy** (qozılaytuǵın qoy); **balıqshılıq kásibine baylanıslı sózler: jılm, nárete** (awdıń túrleri), **jórgem, jormal** (balıq dizetuǵın jip), **tayaw-eskek** (kemeni ıǵızıw ushın paydalanatuǵın qurallar), **inyelik** (nárete toqıǵanda qollanılatuǵın qural), **mardan** (jekennen toqılǵan balıq salatuǵın ıdıs) t.b.

54-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń qanday kásipke baylanıslı ekenin aytıń.

1. Alǵan balıqların **jórgem jibine** baylap, keshke shekem kóp balıq shanshadı. (*A.B.*) 2. Paxtası terip alınǵan **ǵawasha** paqalların arnawlı traktor kosilkaları menen shawıp, jerdiń beti jumsartıldı. (*I.Q.*) 3. Hámmeniń qolı qıymıldap atırǵan soń, kempir de qarap otırıwdıń esabın tappay, sklادتan on-on bes kilo jip alıp, **inyelik** salıp otırǵanına jılınan astı. (*K.S.*) 4. **Mexanizator** Xojanazar ǵawashanı sapalı etip kultivaciyalaw, azıqlandıırıw jumısın kewildegidey júrgizdi. (*I.Q.*) 5. Kók shópten tuwralıp tayarlanǵan ot-shópti biziń aǵam **silos** dep ataydı. 6. **Silos** degen mazalı bolatuǵın qusaydı. Qoylar onı jaqsı jeydi. (*T.N.*) 7. Ol jılları **aw, nárete** toqıw ushın balıqshılar uzınlıǵı qarıstay juqa taxtadan basın súyir etip, úsh tilli shanışqıǵa usatıp bóz toqıytuǵın **máki** isleytuǵın edi.

55-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi qaysı kásipke qatnaslı ekenligine qarap bólek-bólek ajratıp jazıń.

Traktor, jaylaw, otar, qarakólshilik, sawlıq, málshi qoy, qazaqı qoy, shanışqı, qarmaq, nárete, súdigarlaw, shırpıw, tırmalaw, motorlı qayıq, aw-duzaq, aq salı,

qırmızı salı, túyeklew, qozılaw, alaókpe, qarasan, mal qora, kultivaciya, siyreketiw, shel tartıw.

56-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıp shıǵıń, kásipke baylanıslı sózlerdi aytıp beriń.

1. Biziń xojalıq jumısshıları hár jılı egislik jerlerin gúzde súrip qoyadı. Erte báhárden suwǵaradı. Egis baslanıwı menen barlıq egislik jerlerine egin egedi.
2. Orazımbet aǵanıń ata kásibi baǵmanshılıq. Ol ózi ósirip kámalǵa keltirgen baǵınan hár jılı mámleketke birneshe tonna alma, ánar hám t.b. miyweler tapsıradı.

§ 12. Dialektlik sózler

Awızeki sóylewde belgili bir aymaqtaǵı jergilikli xalıqlardıń tilinde sóylew ózgesheliklerine iye bolǵan sózlerge **dialektlik sózler** dep ataladı.

Qaraqalpaq tiliniń sóylew ózgeshelikleri aymaqlıq jaqtan **arqa** hám **qubla** dialekt bolıp ekige bólinedi. Arqa dialekt respublikanıń arqa rayonların, qubla dialekt Tórtkúl, Beruniy, Ámiwdárya hám Ellikqala rayonlarınıń aymaqların qamtıydı. Qaraqalpaq ádebiy tili usı eki dialekt tiykarında, kóbirek arqa dialektti qamtıwı arqalı qáliplesken. Atalǵan eki jergilikli orınlarda jasaytuǵın adamlardıń tilinde dialektlik sózler ushırasadı. Máselen, arqa dialektte **shırpı, gúze, qulaqshın, diywal, buzaw, sezim, palawgádi, silos, kelsap** sózleri qubla dialektte **kúkirt, ıbırıq, toppı, soqpa, ójek, ań, asgádi, dúrishte, soqı** dep aytıladı. Hátte, bir aymaqlıq toparǵa kiretuǵın sóylemlerde de dialektlik sózler ushırasadı. Arqa dialektte sora sózi — bozań, seksewil sózi — sazaq, alasha sózi — shal, qırǵawıl sózi — súylin, arnap sózi — ádeyi, sulıw, shıraylı sózleri — áдеми dep te aytıladı.

Sorawlar:

1. Dialekt sózler dep nege aytamız?
2. Qaraqalpaq tiliniń dialekti neshege bólinedi hám onıń aymaqlıq bóliniwin aytıń.
3. Qaraqalpaq ádebiy tili kóbirek qaysı dialektke tiykarlangan?

57-shınıǵıw. Oqıń. Dialektlik sózlerdi tawıp, olardıń ne ushın dialekt sózler dep atalıwın túsindirıń.

1. Ol Nurımbetke juwap bergen bolıp, ádeyi Bekimbet esitsin degendey juwan dawısın darıldata sóyledi. (*Ó.A.*)
 2. Ol meshit qáwim jámáátiniń oylasıǵı menen úsirdi alıw ushın ádeyi kepshik soqtırıp keldi. (*K.S.*)
 3. Ol xojalıqtıń eń qalaq bólimi sanalǵan Sarıarıq boylarına jaylasqan bólimge basshılıq etti. (*A.Bek.*)
 4. Qara úydiń suwıq samal kirip turǵan arqa jaǵına shal tutılǵan.

58-shınıǵıw. Tórende berilgen dialektlik sózlerdi arqa hám qubla dialektke keste túrinde bólip jazıń.

Et, pútkil, kár, búkúl, ójet, orınlıq, mánet, órdek, miynet, kúrsi, enepat, ádewir, tarqatıw, ǵosh, ǵaybar, et, daǵıtıw, zontik, kásip, sayaman.

Arqa dialekt	Qubla dialekt
Enepat, ...	Ádewir, ...

59-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına berilgen sózlerdiń dialektlik qatarların tawıp jazıń.

arnap — ... shırpı — ... ójek — ...
 diywal — ... toppı — ... shal — ...
 qırǵawıl — ... sazaq — ... malaqay — ...

§ 13. Basqa tillerden ózlestirilgen sózler

Ádebiy tilimizdiń leksikası basqa tillerden ózlesken sózler arqalı da bayıp baradı. Ásirese, tildiń leksikalıq quramında erteden qollanııp kiyatırǵan arab-parsı sózleri kóplep ushırasadı. Bul sózler tilimizge hár túrli mádeniy qatnasıqlar, sawda-satlıq islerine baylanıslı ózlesken. Mısalı: **kitap, qálem, xat, ilim, tariyx, muǵallım, hárip, namaz, haji, Qurban hayt, millet, xalıq, payda, ǵayrat, qıyal, qımbat, arzan, pikir, jámiyet, Watan, ásker, qarar, esap, saat, súwret, awqat, ómir, waqıt, zaman, ádebiyat, mádeniyat, abadan, báhár, dárwaza, keshe, baha, paxta, baxıt, gáwhar, miyman, dástan, diyqan, qaharman, miywe, yosh, piyaz, salı, ǵoza, aspan, qırman, saray, zúraát, sanaat** hám t.b.

Bul sıyaqlı basqa tillerden ózlesken sózlerdiń hámmesi de túpkilikli óz sózlerimiz sıyaqlı hámmege túsiniikli bolıp ketken.

Tilimizdiń quramına basqa tillerden kirgen sózlerge **ózlestirme sózler** delinedi.

60-shınıǵıw. Oqıń. Arab-parsı tillerinen ózlestirilgen sózlerdi tawıp, qanday sóz shaqabı ekenligin aytıń.

DÁSTÚRLER HAQQÍDA

«Hárbir nárese óziniń waqtı-waqtı menen óz múddetinde júz beredi», — degen danalıq gáp bar.

Waqtılardıń ótiwi menen xalıqtıń úrp-ádetleri, salt-dástúrleri ózgerip, jańadan payda bolıp otıradı. Sóytip, olar kem-kemnen turmısqa sińisip, bekkemlenip, tamamlanǵan bolıp, turaqlı bir formaǵa túsip baradı. Sońınan birte-birtelep xalıq dástúrlerine aylanadı.

Dástúr degenimiz sananıń ózgermeytuǵın, qatıp qalǵan bir qubılısı emes. Ol xalıqtıń bir násege birikken bay

tájiriybesi. Ol turmıslıq, úrp-ádetlik ruwxıy tájiriybe. Ol xalıq dóretken naqıl-maqallar sıyaqlı hikmetli sózlerde, qıyallarda kórinetuđın danalıq emes, al xalıqtıń minez-qulqında, háreketlerinde, turmıs-saltında kórinetuđın danıshpanlığı. (T. Q.)

61-shınığıw. Berilgen arab-parsı tillerinen ózlestirilgen sózlerdi ilim tarawına hám kásipke baylanıslı sózlerge ajıratıp kóshirip jazıń.

Almanax, ádebiyat, báyit, gúrriń, ertek, maqala, feyil, hal feyil, shárt meyil, tariyx, jámiyet, algebra, algoritm, esap, hújim, ásker, qınap, dúkán, qımbat, qassap, qarjı, sanaat, kásip, ásbap, álipbe, hárip, tálim, dápter, qálem, xat, nızam, jınayat, húkim, huquq.

§14. Rus tilinen hám rus tili arqalı basqa tillerden kirgen sózler

Rus tilinen hám rus tili arqalı ilim hám texnikağa, mádeniyat hám ekonomikağa baylanıslı kóp gana sózler ózlesti. Mısalı: **elektr, traktor, kombayn, avtomashina, aeroport, samolyot, leksika, grammatika, botanika, fizika, stadion, voleybol, komediya, teatr, klub, park, televizor, radio, magnetofon, kolledj, licey, fermer** hám t.b.

Rus tilinen hám rus tili arqalı ózlesken sózler, kóbinese rus tilinde qalay aytılsa hám qalay jazılsa, qaraqalpaq tilinde de sol túrinde aytıladı hám jazıladı.

62-shınıđıw. Rus tilinen kirgen sózlerdi terip, kóshirip jazıń hám qanday kásipke baylanıslı ekenligin aytıń.

Dem alıw orayımız qoyıw sayalı terekliktiń astına jaylasqan. Sport maydanshalarına kún túspeydi. Bul jerde balalar menen qızlar sporttıń birneshe túrleri boyınsha,

atap aytqanda, voleybol, futbol, basketbol, qol tobi hám jeńil atletika menen shuǵıllanadı. Olarǵa belgili qánigeler hám sport sheberleri basshılıq etedi.

Mine, basketbolshı qızlar shınıǵıwǵa kiristi. Respublikamızda sporttıń jas túriniń biri velosipedshiler Nókis-Shımbay jolı boyında shınıǵıwlar ótkeredi. Sóytip, balalar jazda dem alıp, densawlıǵın bekkemlep atır. Jáne jańa sport túrlerine tayarlanbaqta. («J.»)

63-shınıǵıw. Oqıń. Rus tilinen kirgen sózlerdi tawıp aytıń. Olardıń aytılıw hám jazılıwına dıqqat awdarıń.

BÁRKAMAL ÁWLAD ORAYÍ

Respublikalıq Bárkamal áwlad orayı 2011-jılı Nókis qalalıq oqıwshılar úyiniń tiykarında dúzilgen edi. Bul jıllar ishinde sarayımızdıń dógerekleri san hám sapa jaǵınan ósti. Hárbir dógerekti óz isiniń mamanı, tájiriybeli ustazlar basqaradı. Orayımızda quwırshaq teatri da bar.

Jas xudojniklerdi biriktiretuǵın kórkem súwretlew dógeregi de bar. Onda jaslar akvarel boyawlar menen súwret salıwdı úyrenedi. Olar tuwǵan jerdiń tábiyatı, kosmos haqqındaǵı súwretlerge jarıs ótkerdi. Balalar kórkem óner muzeyine barıp Qaraqalpaqstan xudojnikleriniń kórgizbesi menen tanıstı. («J.»)

64-shınıǵıw. Gazetalardan hám kórkem shıǵarmalardan bilimlendiriw hám ilimge, medicinaǵa, kórkem óner hám awıl xojalıǵına baylanıslı rus tilinen ózlesken 10—15 sóz jazıń. Olardıń aytılıwı hám jazılıwına dıqqat awdarıń.

§ 15. Gónergen sózler

65-shınıǵıw. Tómenдеgi берілген сөзлерди bir-biri менен salıstırıp oqıp shıǵıń. Qaysı topardaǵı sózler tilimizde jiyi qollanıladı, sebebin túsindirıń. Bul sózlerdiń ayırımlarınıń ornına qollanılatuǵın sózlerdi aytıp beriń.

<p>Günde, moyıntırıq, shı- ğır, qozaq, shığırshıq, shıra, qadaq, ónseri, bat- pan, hawa keme, shútik shıra.</p>	<p>Traktor, ekskavator, na- sos, toqımashılıq fabri- kası, kilogramm, tonna, samolyot, elektr shırağı.</p>
---	--

Belgili bir waqıttıń ótiwi menen óndiris qural-
ları, hár túrli úy buyımları, kiyim-kenshekler qol-
lanılıwdan shıǵıp, olardıń ornına jańaları kelip qo-
sıladı. Usınday turmısta qollanılıwdan shıǵıp qalǵan
zatlardıń atamaları kem qollanılatuǵın gónergen
sózlerge aynaladı. Mısalı: **pazna, shıǵır, sharıq,
qozaq, jegde, kiymeshek, atalıq, ógiz arba** t.b.

Kúndelikli turmısta jiyi qollanıwdan shıǵıp qal-
ǵan sózlerge **gónergen sózler** delinedi.

Gónergen sózler tariyxıy kórkem shıǵarmalar-
da hám xalıqtıń turmıs mádeniyatın kórsetetuǵın
tariyxıy materiallarda qollanıladı.

66-shıńǵıw. Oqıń. Gónergen sózlerdi tabıń. Olardıń ne
ushın qollanılmaw sebebin túsindirin.

Qaraqalpaqlarda qatnas qurallarınıń keń taralǵan
túrinin biri eki degershikli arba bolǵan. Qaraqalpaq-
lardıń arbası kólemi jaǵınan kishilew bolıp, oǵan ógiz
jegiledi. Sonlıqtan bul ógiz arba dep ataladı.

Degershigine gúl mıyıq qaqqan ózbekler qollana-
tuǵın arbalar qaraqalpaq awıllarında paydalanılǵan.
Qaraqalpaqlar bunday arbalarđı ózleri soqpaǵan, Xorezm
ózbeklerinen satıp alǵan. Arbanıń bul túrin tatarba
yamasa at arba dep ataydı. Dáryanıń tómengi jaǵında
jasawshı qaraqalpaqlar ózlerindegi arbanıń ógiz qosatuǵın
túrin telegen arba dep te ataydı.

Ógiz arba hám at arba menen bir qatarda xalıqtıń
turmısında eshek qosqan arba da qollanıǵan.

(Qaraqalpaqlar tariyxınan)

67-shiniğıw. Oqıń. Gónergen sózlerdi tawıp, olardıń házirgi turmista kem qollanılıw sebebin hám olardıń qanday orınlarda saqlanatuǵınlıǵın aytıp berıń.

Qaraqalpaq hayal-qızlarınıń kiyim-kenshekleri oǵada bay túrge iye bolǵan. Olar hár túrli altın, gúmis penen bezelgen.

Hayallar basına taqıya kiygen, sırtınan aydınlı yamasa jupqa menen oraǵan. Hámmesi de sırtınan oraypek tartqan. Jasları qızıl, sarı, kók túrinen, al káywanıları aqtan tartqan.

Toy-merekege shıǵarda, bir jaqqa qıdıǵanda bulardıń hámmesiniń ústinen jegde jamılǵan. Jegde menen bir qatarda hayal-qızlardıń kiymeshek degen kiyimi de bolǵan. Qızlar kiyetuǵın kóylek, kóbinese, shatırash etip naǵıslap toqılǵan. Bunı «shatırash kóylek» dep ataǵan.

Shatırash kóylek shań bolar dep qaǵaman,
Ónirime háykel, monshaq taǵaman.

(Xalıq qosıǵı)

Hayal-qızlardıń ayrıqsha kiyimleriniń bir túri—sáwkele. Sáwkele—naǵıs penen kestelep tigilgen, hár túrli altın-gúmis penen bezelgen hayal-qızlardıń bas kiyimi.

(Qaraqalpaqlar tariyxınan)

68-shiniğıw. Tómenдеgi gónergen sózlerdiń ishinen házirgi kúnde turmista kem qollanılauıǵınların bir bólek, qollanılmaytuǵınların bir bólek kóshirip jazıń.

Arsha, sandıq, sabayaq, qarshın, boǵjama, kergi, sharıq, shıǵırshıq, urshıq, kelep aǵash, tas shıra, qorjın, shıpta, boyra, sebet, keli, kelsap, túbelek, gúbi, piskek, atlaw, suwqabaq, mayqabaq, qarın, tulıp, digirman, kepshik, shanash, tikesh, qırǵısh, átóshkir.

69-shinğıw. Kóshirip jazıń. Arbaǵa qatnaslı gónergen sózlerdi tawıp, olardıń qanday sóz shaqabı ekenin aytıń.

Ógizdiń moynın taldırǵan,
 Írgatılıp joldı jırǵan,
 Ataqlı usta balta urǵan,
 Kómeshleriń sınıq arba.

Bergenegiń berkinbegen,
 Degershigiń dirkildegen,
 Ógiz jekse zorǵa júrgen,
 Arısıń da jaman arba.

(Kúnxoja)

§ 16. Neologizmler

Turmısımızda ilim hám texnikanıń, ádebiyat, kórkem óner hám t.b. tarawlardıń rawajlanıwı menen jańa miynet quralları, úy buyımları, mashinalar, hár túrli ásbaplar payda boldı. Sol jańa zatlar menen birge olardıń atamasın bildiretuǵın **disk, marketing, kolledj, kompyuter, biznes** t.b. sıyaqlı jańa sózler leksikamızdı tolıqtırdı.

Tildegi jańadan payda bolǵan sózler **neologizmler** dep ataladı.

70-shinğıw. Oqıp shıǵıń. Neologizm sózlerdi tawıp, mánilerin túsindirıń.

Oqıwshılar informatika sabaǵında kompyuter menen islesiwdi, hár qıylı audiovizual qurallardan paydalanıwdı, prezentaciya hám web saytlardı jaratıwdı úyrenedi.

Kompyuter menen isleskende tómendegi texnikalıq qáwipsizlik qádelerine boysınıw kerek:

- klavishlerdi basıwda kúsh isletpeń;
- qurılımalarǵa ızǵar qol menen tiymeń;

— qurilmalardıń tesiklerine avtoruchka, sıızgısh hám basqa nárseler tıqpań;

— kompyuter hám onıń basqa qurılmaları ústine túrli buyım hám kiyimlerdi qoymań.

Bul qağıydanı hárbir oqıwshı yadında saqlawı kerék. Házirgi dáwirde kompyuter turmısımızdıń barlıq tarawlarına kirip kelmekte. Máselen, bank, telekommunikaciya, emlew xana, málimleme-resurs orayları, aeroport, temir jol vokzalları ham t.b. tolıq kompyuterlestirilgen. Sonlıqtan, kompyuterdi jaqsı meńgeriw házirgi zaman talabına aylanbaqta.

71-shınıǵıw. Oqıp shıǵıń. Tekst ishinen neologizm sózlerdi tawıp, mánisin aytıp berıń.

Awılıımızda jańa kásip óner kolledji ashıldı. Kolledj zamanagóy usılda qurılǵan bolıp, onda bank isi, menedjment, finans hám t.b. qánigelikler boyınsha júzden aslam oqıwshılar bilim almaqta.

Kolledjimizde kompyuter xanaları, lingofon kabinetleri, ximiya, fizika laboratoriyaları, málimleme-resurs orayı, elektron kitapxana hám taǵı basqa da pán kabinetleri bar. Bul jerde oqıwshılardıń bilimi reyting tiykarında bahalanadı.

72-shınıǵıw. «Informatika páni sabagında» temasında neologizm sózlerden paydalanıp, kishi tekst dúziń.

§ 17. Turaqlı sóz dizbekleri haqqında túsinik

Kózdi ashıp jumǵansha	tez
Iyt ólgen jer	alista
Qoyan júrek	qorqaq
Qulaq aspadı	tıńlamadı
Kózi tústi	qaradı
Kóz ushında	uzaqta

Baġananıń eki jaġına berilgen sózlerdi salıstırıń. Ne ushın shep táreptegi sózlerdiń dizbegi oń táreptegi bir sózge mániles bolıp kelgen? Shep jaqtaġı sózler ne ushın **turaqlı sóz dizbegi** dep ataladı?

Leksikalıq mánisi bir sózge barabar bolġan eki yamasa birneshe sózlerdiń dizbegi **turaqlı sóz dizbegi** (frazeologizm) dep ataladı.

Turaqlı sóz dizbegine birikken sózlerdi ġáp aġzalarına ajıratıwǵa bolmaydı. Olar neshe sózden dúzilse de, leksikalıq mánisi jaġınan bir sózdiń mánisin bildiredi hám bir ġáp aġzasınıń xızmetin atqaradı. Mısalı: Awıldıń dógeregi **pıshıq murnı batpaytuġın** toġaylıq edi. (A.B.) Bul ġáptegi dıqqat etilgen **pıshıq murnı batpaytuġın** degen sózlerdiń dizbegi **qalıń** degen sózdiń mánisin bildiredi hám bir ġáp aġzasınıń xızmetin atqaradı. Turaqlı sóz dizbekleri jekke sózler menen sinonimles bolıp keledi:

qaradı
tıńladı
alısta, uzaqta
sóylemedi
úndemedi

kóz saldı
qulaq túrdi
iyt ólgen jerde
lám-mim demedi
awzın ashpadı

Turaqlı sóz dizbekleri awızeki sóylewde hám kórkem shıǵarmalarda keń qollanıladı. Olar ġápke ótkirlik, tásirlilik máni beredi. Mısalı: Biziń áskerler dushpannıń **kúlin kókke ushırdı**. (M.D.) Bundaġı **kúlin kókke ushırdı** turaqlı sóz dizbegi ġápke kúsheytiwshilik máni berip kelgen.

73-shınıǵıw. Berilgen ġáplerdegi kóp noqattıń ornına tómende berilgen turaqlı sóz dizbekleriniń tiyislin qoyıp, kóshirip jazıń. Olardıń qaysı sóz shaqabınıń mánisinde ekenin aytıń.

1. Raketa ... aspanğa kóterildi. 2. Ol ele hesh nárseniń parqına túsineytuǵın ... bala edi. 3. ... birewlerdiń ketip baratırǵan elesi kórindi. 4. Jumıstıń basa-basında kitap oqıwǵa da 5. Ol otırǵanlarǵa qaray ... bir qarap aldı. 6. Sultan onıń gáplerin ... tıńladı.

Tiyisli frazeologizmler: *qulaq salıp, kózdi ashıp-jumǵansha, qolı tiymedi, awzınıń sarısı ketpegen, kóz ushında, kóz juwırtıp.*

74-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Turaqlı sóz dizbeklerin tawıp, olardıń bir sózge teń mánislerin aytıń.

1. Awzı ala heshkim menen dos bola almaydı. *(T.Q.)*
 2. Degen menen, jaslardı sınaw májilisine shekem awzı bir sıyaqlı bolıp júrgen biylerdiń Maman saylangannan keyin toyǵa qaramay ketkenine hayran. *(T.Q.)*
 3. Maman onı túsinedi dep oylamaǵan edi, awzı ashılıp lal boldı. *(T.Q.)*
 4. Onıń taǵı bir minezi, qanday jumıs bolsa da bas tartpaydı. *(A.B.)*
 5. Demniń arasında bawır basıp qalǵanlıqtan ba, usı «qonaq» degen sózdi esitkende, onıń qay waq-bir waq biziń úyden ketetuǵının eslep, janım ashır edi. *(Sh.S.)*

75-shınıǵıw. Oqıń. Quramında turaqlı sóz dizbegi bar gáplerdi tawıp, olardıń basqa turaqlı dizbeksiz qollanǵan gáplerden ózgesheligin aytıń.

Hesh waqıtta kisiden aldanbaǵan aldı-artın ólshestirip júretuǵın Dúysenbay ómirinshe esinen shıqpastay bolıp aldangan edi.

Izlerine quwǵınshı túsken Tájim murt ta bul awılǵa qádemin izep baspay ketti. Hámme menen baylanıs úzilip qalǵanına bir jaǵınan quwansa, ekinshi jaǵınan qorqatuǵın edi. Dúysenbaydıń endigi jalǵız qáwpi Tájim murttıń tutılıwı. «Ol uslansa istıń pitkeni — jalaxor adam. Meni sózsiz satıp ketedi» — deydi óz-ózine. Awılǵa

áskeriy kiyim kiygen birew kelse de, ishi ulı-dúpildi bolıp as batpay, bezgek tiygendey qaltıraydı. Dizesiniń dármanı ketip jıgıla beredi. Al, sol kelgen atlınıń paraxatshılıq penen kelgenin esitse, betine qan juwırıp, boyına as taraydı. Sol oylaspay oq atqan naymitlardıń ele tabılmay atırǵanın shala esitse de, anıǵın sorawǵa hámmeden, hátteki, Turımbetten de qorqadı. Tosınnan duwsharlasıp qalsa ilajı joq, bolmasa Tórebaydıń kózine túse beriwge de júregi dawamas edi. Bir jola esiginiń aldında turǵanında ótip baratırǵan Tórebaydıń «assalawma áleykumin» esitip, júregi biraz toqtasqanday boldı, sonda da isenbes edi. (T.Q.)

76-shıngıw. Berilgen turaqlı sóz dizbekleriniń mánisiniń bir sózge bara-bar sinonimlerin tawıp, kóshirip jazıń.

1. Aq kewil —
2. Araǵa ot taslaw —
3. Jaydı basına kóterdi —
4. Gúdibuzar —
5. Eki kózi tórt bolıw —
6. Kópti kórgen —
7. Jaman kózi menen qaraw —
8. Quwanışı qoynına sıymaw —

SÓZLIKTIN TÚRLERI

Sózlikler túpkilikli ana tilimizdiń sózlerin yamasa basqa bir tillerdiń sózlerin hám olardıń mánilerin úyreniw ushın dúziledi. Máselen, imla hám orfoepiyalıq sózlik durıs jazıw hám aytıw ushın, túsindirme sózlik ádebiy tildiń sóz baylıǵı hám onıń hárbir sóziniń mánilik ózgesheliklerin anıqlaw ushın qollanıladı. Eki tillik yamasa kóp tillik awdarma sózlikler basqa tillerdiń sózlerin úyreniw maqsetinde dúziledi. Bul atalǵan sózliklerden basqa da terminologiyalıq, dialektologiyalıq, etimologiyalıq, sinonimlik t.b. sózlikler qollanıladı. Sonıń ishinde mektep turmısında eń kóp qollanılatuǵın túrleri: imla, orfoepiya, eki tillik awdarma hám sinonimlik sózlikler.

§ 18. Túsindirme sózlik

Túsindirme sózlik ádebiy tildegi jazba hám awızsha qollanılátuǵın sózlerdi óz ishine qamtıydı. Sózliktiń bul túri ádebiy tildiń sózlik qorında qollanılátuǵın tiykarǵı sózlerdiń tuwra hám awıspalı mániligin anıqlaydı hám olardı durıs túsindiriwdi maqset etedi. Máselen, awızeki sóylewde geypara sózlerdiń hár túrli bolıp aytılw jaǵdayları ushırasadı. Mısalı: jarpaq—japıraq, torpaq—topıraq. Bulardıń ádebiy til ushın qabıl etilgen norması sońǵı túri dizim sóz retinde alınadı hám oǵan túsindirme berilip, tiyisli dereklerden mısallar keltirilip anıqlanadı: **Japıraq** at. — ósimliktiń shaqasındaǵı hawa arqalı azıqlandıırıwshı hám gaz almastırıwshı xızmetin atqarıwshı múshesi.

Túsindirme sózlikke berilgen sózler álipbe tártibinde túbir sóz túrinde dizimge alınadı. Olardıń dórendi túri de dizimge alınıp, túbir sózden keyin sol sóz benen uyalas retinde grammatikalıq mánisine izbe-iz túsiniq beriledi. Mısalı: **Japıraqlaw** f. — ósimliktiń japıraqlawı. Báharde kún jılıwı menen ósimlikler japıraqlaydı.

«Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi»niń tórt tomlıǵı 1982—1992-jılları «Qaraqalpaqstan» baspasında basılıp shıqtı.

77-shinigıw. Tómenдеги sózlerge óz túsiniqlerińiz boyınsha túsindirme sózliktiń úlgisinde awızsha túsiniq beriń.

Abadan, abadanshılıq, abıroy, abıroylı, ádep, ádepli, ádep, ádepki, vagon, vokzal, gúrriń, gúrrińlesiw, daǵal, daǵallanıw, jańa, jańalıq, jańaǵı.

78-shinigıw. Teksti oqıp, ondaǵı qara hárip penen jazılǵan sózlerge túsindirme sózliktiń tártibinde dizimge alıp, jazba túrde qısqasha túsindirme beriń.

Búgingi kúni biz heshkimnen kem bolmastan, kóplegen baǵdarlar — ekonomika, **ilim, mádeniyat, ruwxıylıq hám sporttı** úlken tabıslar hám jetiskenlikler menen kórsetpekshimiz. Sport usınday **salalardıń** biri. Mámleketimiz gárezsizliktiń dáslepki kúnlerinen baslap onı rawajlandırıwǵa úlken itibar berip kelmekte. Elimiz xalqın, ásirese, balalar hám jaslardı **dene tárbiyası** hám **sport** penen belsendi shuǵıllanıwǵa tartıw Ózbekistanda mámleketlik **siyasattıń** áhmiyetli baǵdarlarına aylandı. Birinshi Prezidentimizdiń **pármanına** muwapıq Ózbekistan balalar sportın rawajlandırıw **qorı** dúzildi.

(Gazetadan)

79-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi túsindirme sózliktiń dúziliw tártibi boyınsha mánilerine jazba túrde túsindirme jasań.

Aǵayın, aǵayınli, bazar, bazarlaw, elshi, elshixana, bezew, bezewli, eliw, eliwinshi, izey, izeykesh, kelisim, kelisiw, qúdiretli, qúdiretilik.

§ 19. Dialektologiyalıq sózlik

Ádebiy til awızeki sóylew hám jazba til bolıp ekige bólinedi. Awızeki sóylew tili qaraqalpaq xalqınıń erte dáwirlerden kiyatırǵan janlı tili.

Qaraqalpaq milliy ádebiy tiliniń awızeki sóylewi eki dialektlik (jergilikli) toparǵa bólinedi: 1) arqa dialekt hám 2) qubla dialekt. Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózligi usı eki dialektlik ózgesheliklerdegi awızeki sóylemlerde qollanılatuǵın jergilikli sózlerdi óz ishine alıp dúziledi. Máselen, arqa dialektte **qulaqshın, buzaw, diywal, kelsap, silos, qatnas** t.b. sózler qubla dialektte **toppi, ójek, soqpa, soqı, dúrishte, alaqa** sıyaqlı sózler menen qollanıladı.

Dialektologiyalıq sózlikke berilgen sózlerdiń qaysı dialektke tiyisli ekenligi arqa dialekt ushın

A, qubla dialekt ushın **Q** háribi menen belgilenedi. Mısalı: **Aǵarmay** (A) — aqmay, **aǵarı** (Q) — awırlıq ólshem t.b.

Dialektologiyalıq sózlikke kiretuǵın sózler xalıqtıń neshshe ásirler boyı shuǵıllanıp kiyatırǵan tarawları: mal sharwashılıǵı, diyqanshılıq, balıqshılıq, ónermentlik, salt-dástúr, úy buyımları hám t.b ruwzıgershilikke baylanıslı jergilikli ózgeshelikke qatnaslı sózlerdi qamtıydı.

Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózligi 1983-jılı «Qaraqalpaqstan» baspasında basılıp shıqtı.

80-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip, awızeki sóylewge qatnaslı sózlerdiń astın sızıń hám olardıń ádebiy norma boyınsha durıs jazılıwın anıqlań.

1. Pa-ay, yaman adam-aa! 2. Bunıń ǵoy qolınan hesh nárese kelmeydi, húkúwmetke de jaǵıp júrgen joq. 3. Islam bayraǵına jeti ıqlımnan qaliymaǵoy bendelerin jámlep, russız húkúwmetin dúziw. 4. — Há-á, sóytip sóylep otırıń, ǵoshshım, aǵańdı ıntıqtıra bermey, — dedi. Sen óziń, yashullı, awılıńnıń azanda qayda ketkenin bilmeysen. Bir jaqtan keldiń be?! (*Sh.S.*)

81-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Awızeki sóylewge qatnaslı sózlerdi tawıń, eger olarda dialektlik sózler bolsa, olardıń qaysı dialektke tiyisli ekenligin aytıń.

1. Arqa Muz degen bar deydi, qısı-jazı muzı erimes emish, shuyaqlarda jasaǵanlardıń da ármanı barmeken. 2. Meyli zákúni menen-aq júre bereyik. 3. «Bessarı» qıshlaǵınıń kúnshıǵarında paxtaǵa shotlap júrgen tórt-bes gektarlıq góne jońıshqalıq bar edi. 4. Albıraǵan Bazarbay «attı, attı meni» dep, way-waylap et betinen súdigarǵa tasladı. 5. Mádiyar shúdigardı kesip bardı da, pıshıqtay jelkesinen kóterip turǵızdı.

82-shinigiw. Berilgen sózlerdi arqa hám qubla dialektlerge ajratıp aytıń.

Almırt, aparıw, apparıw, aptabız, aptawız, as, asman, aspan, awqayıq, ashkadi, ashna, áłgi, atqulaq, basalay, baxmal, maqpal, dońız, dońguz, zálbar, zámber, kózi hayat, muxir, muhir, mór.

LEKSIKADAN ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar:

1. Hámmege ortaқ sózler menen terminlerdiń ayırmashılıgın aytıń.
2. Qanday sózler kásipke baylanıslı, qanday sózler dialektlik sózler dep ataladı?
3. Leksikamızgá basqa tillerden kirgen sózlerdi aytıń.
4. Yadıńızdan turaqlı sóz dizbeklerine mısallar keltiriń.
5. Leksika hám turaqlı sóz dizbekleri til iliminiń qaysı tarawında úyreniledi?

83-shinigiw. Berilgen sózlerdegi hámmege birdey ortaқ sózlerdi bir bólek, termin sózlerdi bir bólek kóshirip jazıń.

Kel, bar, kún, kitap, komediya, proza, anıqlawısh, grammatika, kvadrat, globus, kompozitor, koncert, jaqsı, segiz, úy, nan, aǵash, toǵay, mazalı, men, stol, parta.

84-shinigiw. Salıǵershilik, mal sharwashılıǵı, paxtashılıq, baǵshılıq hám balıqshılıq kásipleriniń hárbirine baylanıslı eki sóz tawıp, olardı gáp ishinde keltirip jazıń.

85-shinigiw. Berilgen gáplerdegi qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń qanday mánilerde qollanılp turǵanın aytıp beriń.

1. Záriypa qudıqtıń **basına** barıp, uzaqqa kóz jiberdi de, **basındaǵı** sharshısın qolına alıp, olay-bulay bılǵay basladı.
2. Ámiwdáryaniń **ayaǵı** Aral teńizine quyadı.
3. Uyqılar aldında **ayaqtı** juwıp jatıw kútá paydalı.

4. Istiñ **kózin** bilip isleseñ, isiñ ónimli boladı. 5. Mektep oqıwshılarınıñ salǵan súwretlerin óz **kózim** menen kórdim. 6. Dógerек **kók** shóp penen qaplangan. Sebebi, **kóktiñ** shıqqanına da ádewir kún boldı.

86-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiñ qanday sózler menen sinonim bolıp turǵanın aytıń.

1. **Jurt** balıqqa baradı degenge Ómirbek te balıqqa baradı. **Adamlardıñ** ana jerden de, mına jerden de balıq awlap atırǵanın kóredi. 2. Patshadan hámir bolsa, **puqaraǵa** ne turıs, wázirler jáne izlewge ketti. 3. Bir kúni Xoja Nasıratdin bazargá barıp úlken bir **tóbeniñ basına** shıǵıp: — **Xalayıqlar**, berman kelińler, **tez** kelińler! — dep bazardaǵı bar adamlardı jıynap bolıp: — Men bir nárese aytajaqpan, bilesizler me? — dep olardan soraptı.

Hámme: «Bilmeymiz» — dep baqırısıptı. («Q. L.»)

87-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip, antonim sózlerdiñ astın sızıń.

Xızmet eter adam ózin xosh etip,
Dushpanın muńaytıp, dostıńdı shad etip,
Keshe-kúndiz ata-anasın yad etip,
Xızmet eter ata-ananıñ haqqı ushın.

Jaqsı adamnıñ ayaǵına bas urar,
Jamanlar dargazep etip tas urar.

Berdimurat, durıs ayt, sóyleme yalǵan.

Jónsiz qırq kún qayǵı uwayım shekkennen,
Densawlıqta bir kún shadlıq jaqsıraq.

(Berdaq)

88-shınıǵıw. Tómendegi qosıqtan paydalanıp, óz awılı-ńızdıñ, kósheńizdiñ yamasa dala kórinisin súwretlep shıǵarma jazıń. Atın ózleriñ tańlań.

DALA KÓRINISI

Araladım, kórdim awıl-qalamdı,
Hár kóshem, hár úyim kózime ottay.
Kók jasıl jamılğan gózzal dalamdı
Kórdim qulpı dóngen qızgısh borlattay.

Úyrekler ğarqıldap, ğazlar ğañqıldap,
Jağadan suwlarğa taslağan boyın.
Kól üstinde shağalalar shañqıldap,
Ómir ádetinshe kórsetken oyın.

Qoyan qır qoynında, ormanda quslar,
Quyash húrmetine qosqan dawıstı.
Hár kórgen saparı bolasañ qushtar,
Taranıp, dolanıp júrgen tawıstı.

(J.A.)

89-shınıǵıw. Berilgen neologizm sózlerge ğáp qurañ.

Web-sayt, video-konferenciya, skaner, quyash batareyaları, sputnik antennaları, pult.

SÓZ JASALÍW HÁM IMLA

§20. Sózlerdiñ qurılısı boyınsha túrleri

Sózlerdiñ qurılısı mánili bóleklerden — **túbir** hám **qosımtalardan** turadı.

Sózdiñ tiykarǵı mánili bólegi **túbir sóz** dep ataladı. Olar basqa mánili bóleklerge bólinbeydi.

Bir túbirden jasalğan sózlerge **túbirles** sózler dep ataladı. Mısalı: **bas-shı, bas-liq, bas-qar.**

Túbir sózlerge qosımtalar jalğanadı.

Qosımtalar sózlerge qosılıp bildiretuǵın mánisi hám wazıypasına qaray **sóz jasawshı** qosımtalar hám **sóz túrlewshı** qosımtalar bolıp ekige bólinedi.

Sóz jasawshı qosımtalar (suffiksler) jańa sóz jasaydı: balıq-**balıqshı**, bas-**baslıq**, kúsh-**kúshli**, ań-**añla**, suw-**suwǵar** hám t.b.

Sóz túrlewshı qosımtalar sóz dizbegi hám gáp-tegi sózlerdi bir-biri menen baylanıstıradı. Olar sózlerdiń sırtqı túrin ǵana ózgerdedi, jańa sóz jasay almaydı: **meniń awılım, mektepten shıqtım, oqıwshılar sayaxatqa shıqtı.**

90-shınıǵıw. Oqıń. Sózlerdiń qurılısına dıqqat awdarıń. Olardı túbir hám qosımtalarǵa ajratıp aytıń.

— Jańa jıl aqshamında qanday tilek aytsań da orınlanadı. Ájapasınıń bul gápi kishkene Jańabay ushın xat hám qálem boldı.

— Qanday tilek aytsam eken?—dep oyladı ol. Jańa jıl bolsa jaqınlap qaldı. Jańa jılda Ayaz ata kóp sawǵalar berse eken. Ásirese, mazalı konfetalar kóp bolsın!

Ol usınday tatlı qıyalǵa beriledi. Biraq, kún ótken sayın jáne oylandı.

— Yaq, mazalını kóp jey berseń tisiń awıradı. Aǵamniń ákelgen konfetaların Sárbinazdan jasırıp jep ne boldım? Eki kún túni menen uyqılay almadım. Úshinshi kúni shıpakerge barǵanımdı ele umıtqanımdı joq. Yaq, kóp shokolad árman etpey-aq qoyayın. Kóp eken dep kózim toymay jey bersem jáne... Jaqsısı, «Jańa jılda qar jawǵay!» —dep tilek aytaman. Demalısqa shıqqalı berli dalada oynamadıq. Qar jawsa, ház etip qar boran oynaymız. Ayaz ata soǵamız.

91-shınıǵıw. Sózlerdi oqıń. Túbir sózlerdi bir bólek, qosımta qosılǵan sózlerdi bir bólek kóshirip jazıń. Qosımtalardıń atqarıp turǵan xızmetin túsindirıń.

Bala, qız, balalıq, qızlar, aǵash, gúl, aǵashlıq, kitapxana, kitapxanashı, kitap, salıgershilik, putalıq, adamgershilik, biyik, biyiklik, kól, shól, paxta, toǵay,

suwshı, etikshi, paxtashılıq, toǵaylıq, etik, oqı, oqıw, oqıwshı, oqıdı, joldas, qoylar, joldaslıq.

92-shınıǵıw. Sózlerdi túbir hám qosımtalargá ayırıp kóshirip jazıń. Olardıń qanday qosımta ekenin aytıń.

Balıqshı, balıqshılar, balıqtı, isle, islegish, qalalıq, qalagá, qalasha, mekteplerdiń, sóylewshi, sóylew, sóyledi, pillekesh, pillekeshtiń, bilgish, bilim, bilimli.

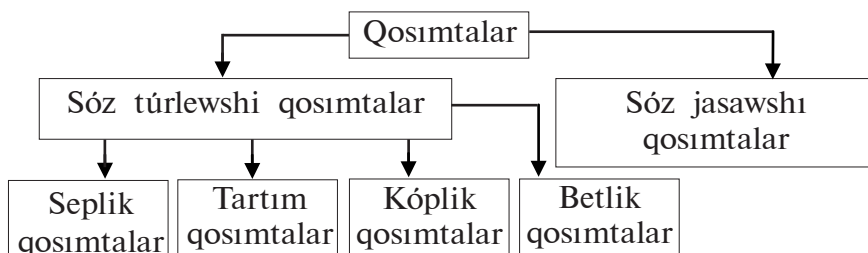
93-shınıǵıw. Berilgen túbir sózlerge sóz jasawshı qosımtalardıń tiyislinin jalǵap, gáp qurań.

Or, oqıw, gúl, baǵ, jol, iybe, jaqsı.

94-shınıǵıw. Sóz jasawshı qosımtalı sózlerdi bir bólek, sóz túrlewshı qosımtalı sózlerdi bir bólek kóshirip jazıń. Qosımtalardıń astın sızıń.

Úyinshik, úyer, úyerdiń, ótti, almalar, suwlı, xal-qabadlı, ańshılıq, emlewxana, basqarma, güller, kitabım, oqıwshı, jasper, balası, dárixana, ónim, ónimsiz, baxıtlı, jeńimpaz, ónimdar, sózlik, sózge, adamlardıń, boslıq, anası, jazǵan, jazıp, kitapta.

95-shınıǵıw. Qosımtanıń túrlerin mısallar keltirip aytıp beriń, tómendegi sózlerge sol qosımtalardı qosıp, gáp qurań.

Mashina, aǵa, úy, oqı, bilim, licey, prezident, gá-zersizlik, bayram, tınısh, biz, paytaxt.

§ 21. Dórendi sóz

Túbir sózge sóz jasawshı qosımtalardıń qosılıwınan jasalğan jańa mánidegi sóz **dórendi sóz** dep ataladı. Mısalı: **suw-suwshı, suwlıq, suwlı, suwǵar, bas-basshı, baslıq, basshılıq** t.b.

96-shınıǵıw. Tómendegi sózlerdi oqıp, olardıń ne ushın túbir, ne ushın dórendi sóz dep atalıwın túsindirıń.

Ań, ańshı, ańshılıq; balıq, balıqshı, balıqshılıq; salı, salıkesh, salıgershilik; bas, basshı, basqarma; qum, qumlıq, qumshıq, qumlaq (jer).

97-shınıǵıw. Dórendi sózlerdi tawıp, astın sızıń.

1. Maman biy óz zamanınıń júdá aqıllı adamı bolğan. 2. Onnan danalıq sózlerdi esitip turıwdı adamlar árman etedi eken. («Maman biy» ápsanasınan) 3. Tandır basında bir qabawıq iytke jolıǵadı. (*Ertekten*)

4. Bala bilgir bala eken,
Jasınan-aq dana eken. (*T.J.*)

5. Dáslep oyla, keyin sóyle.

98-shınıǵıw. Berilgen túbir sózlerge tiyisli qosımtalardı jalǵap dórendi sóz jasań.

Salı, paxta, traktor, as, bas, san, terim, xızmet, suw, súwret, ilim, kúsh, óner, adam, ǵamxor, jaqsı, awıl, ań.

Qosımtalar: *-shı, -shi, -kesh, -paz, -lıq, -ker, -li, -lı, -gershilik, -xor, -shılıq.*

§ 22. Dara sóz hám qospa sóz

Sózler dúzilisi jaǵınan **dara sóz** hám **qospa sóz** bolıp ekige bólinedi.

Bir túbir sózden dúzilgen sóz **dara sóz** dep ataladı. Mısalı: **oqı, jaz, basla, taw, uzın** hám t.b.

Eki yamasa birneshe sózlerdiń qosılıwınan dúzilgen sózler **qospa sóz** dep ataladı.

Qospa sózler eki túbir sózdiń birigiwinen (**tas-baqa, birqazan, bıyıl, qolǵap** t.b.), eki yamasa birneshe sózdiń juplasıwınan (**qurt-qumırsqa, erteli-kesh, sóyley-sóyley**), sózlerdiń dizbeklesiwinen (**xalıq aralıq, Qızketken kanalı, uzın boylı, keń jawırınlı**), eki yamasa birneshe sózlerdiń qısqarıwınan (**NMPI, QR** t.b.) dúziledi.

99-shınıǵıw. Oqıń. Eki tárepte berilgen sózlerdi salıstırıń. Olardıń neshe túbirden dúzilgenin aytıń.

Qalıń, uzaq, qamıs,
toǵay, paxta, alma,
salıkesh,
ay, kún, balıqshı,
qamıslıq, pillekesh.

kózáynek, bas kiyim,
Ámiwdárya, Aral teńizi,
Qarataw, Qaraózek,
Qońırat, awızbirshilik,
suwqabaq, awıl xojalıǵı,
aq saqallı.

100-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Geografiyalıq atamalardıń astın sızıp, olardıń qanday sózlerden dúzilgenligin aytıń.

AZIYA

Aziyanı haqıyqatında da tawlar úlkesi dep atasa boladı. Onıń aymaǵınıń 75 procentke jaqını tawlardan ibarat. Bul tawlardıń eń úlkenleri—Pamir, Tyan-Shan, Tibet, Gimalay, Indikush hám Qaraqum tawları sanaladı.

Aziyanıń tábiyatı da oǵada gózzal hám hár qıylı. Onda qalıń toǵaylar, keń jazıq adırlar, úlken taw dizbekleri, muzlıqlar, dáryalar, köller hám shólistanlıqlar bar. Ondaǵı Pamir, Tyan-Shan, Qaraqum, Gimalay tawlarında 1150 kvadrat kilometr maydandı muzlıqlar iyelep jatır.

Kontinenttegi dáryalar Arqa Muz okeanına, Tınısh hám Hind okeanlarına quyadı. Dáryalardıń ishindegi eń uzını Yanczı bolıp, ol 5800 kilometrge teń.

Okeanlarǵa quyılatuǵın dáryalardan tısqarı, kontinent ortasında payda bolıp, jer suwǵarıwǵa paydalanılatuǵın Ámiwdárya menen Sırdárya usaǵan dáryalar da bar. («E.Q.»)

101-shınıǵıw. Gazeta-jurnallardan, kórkem shıǵarmalardan qospa sózlerge 10 sóz jazıń. Qospa sózlerdiń birigip, juplasıp yamasa bólek jazılıw ózgesheliklerine dıqqat awdarıń.

§23. Sózlerdiń jasalıw usılları

102-shınıǵıw. Oqıń. Dórendi hám qospa sózlerdi tawıp, olardıń qalay jasalıwın túsindirıń.

Shalaǵay bolma jasıńnan,
Kópshilikte tis jerseń.
Jaqsılıqtı úmit qıl,
Kúler júzli adamnan.

Sálemsiz kirgen uyat,
Juwapsız shıqqan uyat.

Uzın boylı sarılar,
Qoltıǵında nanı bar.

(biyday)

Duzsız pisken as kórdim,
Dumalangán tas kórdim.

(qawın)

Sózler eki túrli usıl menen jasaladı:

1. Sóz túbirine sóz jasawshı qosımtanıń qosılıwı arqalı. Mısalı: **bil-im, ora-m, is-le, sawın-shı** t.b.

2. Sóz benen sózdiń qosılısıwı arqalı. Mısalı: **Aytjan, tasbaqa, temir jol, tuwısqan-tuwǵan, ot-shóp, shay-pay** hám t.b.

Sóz jasawshı qosımtalar arqalı jasalğan sózler **dórendi sóz** delinedi de, sózlerdiń qosılıwınan jasalğan sózler **qospa sózler** dep ataladı.

103-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń. Qara hárip penen jazılğan sózlerdi túbir menen qosımtaǵa ajıratıń. Olardıń qanday xızmet atqarıp turǵanlıǵın túsindirıń.

Sen ayttıń: «Kel meniń **balalıq** dostım,
Eń jaqsı namamdı sayrap bereyin».
Seniń sol qódireń sahrayı **sestiń**,
Terbirenter eń sońǵı demime deyin.

Sayra **dostım**, ál hawada pırpırlap,
Saz benen **sáwbetsiz** dáwrán boldı ma.
Sen kókte, men jerde bunshelli shırlap,
Súymegende, onnan Watan boldı ma!

(I.Y.)

104-shınıǵıw. Berilgen sózlerdegi dórendi sózdi óz aldına, qospa sózlerdi óz aldına kóshirip jazıń hám olardıń qalay jasalǵanın aytıp beriń.

Kórpeshe, tógin, adımla, alabuǵa, súilmek, Tax-takópir, oyshıl, túyin, asqabaq, baspasóz, xızmetker, egis, azadalıq, qızıl shıraylı, aybalta, qoljazba, aqbas, aq quba, oyınshıq, ańshı, jaslıq, bilimpaz, oraqshı, qazan-tabaq, kózbe-kóz, Gúlsánem, oraq.

§24. Sóz jasawshı qosımtalar

Túbir sózge sóz jasawshı qosımtalar qosılıw arqalı dórendi sóz jasaladı. Mısalı: ekskavator — **ekskavatorshı**, ilim — **ilimpaz**, suw — **suwlı**, suw — **suwǵar**, kól — **kóllik** hám t.b.

105-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi túbir hám qosımtaǵa defis arqalı ayırıp jazıń.

Salıgershilik, basshılıq, búklew, balalı, ónim, oqıgısh, súwretshi, xabarshi, ónimdar, hasıldar, qosıqshı, baslama, tapqırılıq, kewilsizlik.

106-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi sózlerge qawısta kórsetilgen sóz jasawshı qosımtalardıń tiyislinin jalǵap, kóshirip jazıń hám olardıń mánilerin aytıp beriń.

1. Biziń brigadamız hám paxta (-shılıq, -shilik) hám sharwa (-shılıq, -shilik) penen shuǵıllanadı. 2. Bizler paraxat (-shılıq, -shilik) tárepdarımız. 3. Ol bárha kewil (-lı, -li) júredi. 4. Bizler júrip ótken jollar qamıs (-lıq, -lik) hám oypat (-lıq, -lik) edi.

5. Naqıldı bir aytpasa,
Aqıl (-siz, -sız) aytpaydı.
Aqıl (-lı, -li) adam ángimesin
Naqıl (-sız, -siz) aytpaydı. (*Q.n.m.*)

Túbir sózge bir hám onnan da kóp sóz jasawshı qosımtalardıń qosılıwınan da dórendi sóz jasala beredi. Mısalı: **bas-qar, bas-qar-ma, bas-lıq** hám t.b.

-lıq, -lik, -la, -le, -ma, -me, -shı, -shi, -lı, -li, -shılıq, -shilik t.b. qosımtalar dórendi sózler jasawda ónimli qollanıladı. Mısalı: **jaǵalı, kewilli, etikshi, qatlama** t.b.

Al, geypara **-xor, -kesh, -paz, -ment** hám t.b. qosımtalar sóz jasawda ónimli qollanılmaydı, bular tek ayırım sózlerge ǵana qosılıp, dórendi sózler jasaydı. Mısalı: **ónerpaz, paxtakesh, ónerment** hám t.b.

Sóz jasawshı qosımtalardıń kópshiligi **-la, (-le), -shı, (-shi), -lıq (-lik), -lı (-li), -ma (-me)** hám t.b. sózlerge jalǵanganda túbir sózdegi buwınlardıń juwan-jińishkeligine qaray jalǵanadı. Mısalı: sawınshı, etikshi, maydala, irile. **Al, -paz, -xor, -xana, -kesh, -gershilik** qosımtaları juwan buwınlı sózge

de, jińshke buwınlı sózge de teńdey jalǵana beredi.
 Mısalı: júzimgershilik, adamgershilik, miynetkesh, salıkesh, otınxana, emlewxana.

107-shınıǵıw. Qosıqtı oqıp, mazmunın sóylep beriń.
 Dórendi sózlerdi tawıp, túbir hám qosımtaǵa ayırıń.

BIZIŃ ARMIYA

Gúreste shınıqqan, Biziń Armiya. Erlık dańqı shıqqan, Biziń Armiya. Teńlik, ádillikti, Jaqlaydı bárha. Erkinlik bayraǵın, Berik tutqan qolda.	Hasıl jerimizdi, Qorǵaǵan jawdan. Tınıshlıq bolıwdı, Oylaǵan mudam. Gúreste shınıqqan, Batır Armiya! Erlık dańqı shıqqan, Batır Armiya!
--	--

(J.D.)

108-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi gáp ishinde keltirip jazıń.
 Sózlerge qanday qosımta qosılıp turǵanın hám olardıń mánilerin aytıp beriń.

Qaraqalpaqstan, basqarma, júzimgershilik, aqıllı, aqıllılıq, toqımashılıq, baǵman, erlik.

Sóz jasawshı qosımtalar sózlerge qosılıw arqalı hár túrli leksikalıq máni bildirip keledi. Máselen: **-kesh, -ker, -shı, -shi, -im** qosımtaları sózlerge qosılıp, zat mánisindegi dórendi sózlerdi jasadı. Mısalı: **paxtakesh, suwshı, bilim**. Al, **-la, -le, -a, -e** qosımtaları háreket mánisindegi sózlerdi jasadı. Mısalı: **arqala, birle, ota** hám t.b.

§25. Sózlerdiń qosılıwı arqalı jasalıwı

109-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge itibar beriń hám jasalıwın túsindiriy.

1. Bizni elimizde **atqulaqtı** dári ushın paydalanadı.
2. Eger qısta qar jawmasa, ósimliklerdiń tamırın **suwıq urıp**, kógermesten qalıwı múmkin.
3. Keshqurın balalar **úyli-úyine** tarqadı. Marat úyine kelip **dem alıp, bet-qolın juwıp**, sabağın tayarladı.
4. Ol óziniń **qayğı-uwayımın** umıtıp, meniń menen **emin-erkin** sóylese basladı. (A.X.)
5. Ol **ashıq júzli, qızıl shıraylı** jigıt edi.

Eki yamasa birneshe sózdiń qosılıwı arqalı **qospa sózler** jasaladı: **túyetawıq, úsh qabatlı, aq quba, biyday reń** hám t.b.

Qospa sózler birneshe sózden quralsa da, bir leksikalıq máni bildiredi.

Qospa sózlerdiń kópshiligi zattıń atın (mısalı: **aqqutan, bilezik, temir jol** t.b.) bildirse, geyparaları háreketti (**qosıq aytıw, húrmet etiw, dem alıw** t.b.), al ayırımları zattıń túr-túsin (**uzın shashaqlı, keń jawırınlı, bes qabatlı**) ańlatadı.

110-shınıǵıw. Tómendegi qospa sózlerdi gáp ishinde keltirip jazıń. Olardıń qanday máni bildirip turǵanın aytıp beriń.

Tilxat, jolbasshı, on birinshi, júzbe-júz, jılma-jıl, shaypay, uzınlı-qısqa, kórsetip jiber.

111-shınıǵıw. Oqıń. Mazmunın sóylep beriń. Ishindegi qospa sózlerdi tawıp, olardıń qalay jasalǵanın aytıń.

Ján-jagıma kózimniń qıyıǵın jibersem, aǵam saqqa júginip birnemelerdi aytıp otır. Allaniyaz atam ústi-basın sheship atır. Olardan jası kishi Sabır tikke qatıp, jolbarıstı ańlıp tur. Men bolsam qorqa-qorqa, aqırı batır boldım ba, ya balalıǵım ba, bolmasa esten ayırılıp qaldım ba, onsha qorqıp ta turǵanı joq. Qorqqan menen ne qılaman. Házir bas ayaǵımız aman. Alısıp ya topılıp atırǵan jolbarıs joq. Onıń üstine men sirá tuwdı-pitti jolbarıstı kórippeñ be? Biraq, úyge kelgen

adamlardıń jolbarıs haqqında talay áńgime aytıp otırǵanın esitkenmen. (K.S.)

Qospa sózler jasalıw ózgesheligine qaray 4 túrli boladı.

1. **Birikken qospa sózler:** baspasóz, qarabay, atqulaq, asqabaq, bıyıl, aybalta hám t.b.

2. **Dizbekli qospa sózler:** sarı may, sarı ala, qara torı, biyday reń, besten bir hám t.b.

3. **Jup sózler:** jeti-segiz, jaza-jaza, qazan-tabaq, qurt-qumırsqa, taw-tas hám t.b.

4. **Qısqaǵan sózler:** QR, NMPI, QMU t.b.

§26. Birikken qospa sózler hám olardıń jazılıwı

112-shınıǵıw. Tómendegi birikken sózlerdi gáp ishinde keltirip jazıń. Olardıń qalay jazılatuǵınına itibar beriń.

Kishi peyil, belbew, orınbasar, Qaraqum, Jumabay, alabuǵa, jolbarıs.

113-shınıǵıw. Gáplerdegi birikken qospa sózlerdi tawıp, óz aldına kóshirip jazıń. Olardıń qalay jasalǵanın aytıń.

1. Qaraqalpaqstanda Taxtakópir, Qaraózek, Xojeli, Qońırat hám basqa da rayonlar bar. 2. Biziń awıl Altıńkólde. 3. Dawıtkólde aqqutan, kókqutan júdá kóp. 4. Tasbaqa basqalardan arqasındaǵı tas arqalı saqlanadı. 5. Dosjan Alpısbay menen birge awılǵa jaqın jerden qarabaraq shawıp ákeldi.

Eki yamasa onnan da kóp sózler birigip bir máni bildirip keledi. Bunday sózler **birikken sózler** dep ataladı. Olar sol birikken túrinde qosılıp jazıladı. Mısalı: **Gúlmurat, bıyıl, Xojeli, Qızketken** hám t.b.

114-shınıǵıw. Birikken sózlerdiń qanday sózlerden jasalǵanın aytıń. Adam atlarınıń jazılıwın bilip alıń.

Baltabay, Joldasbay, Aygúl, Nurbiybi, Mırzamurat, Saparniyaz, Dosbergen, Gúljáhán, Almagúl, Nurlıbay, Sultanbek, Aqdáwlet, Mámbetnazar.

115-shınıǵıw. Baǵananıń eki tárepinde berilgen túbir sózlerdi mánisine qaray biriktirip, qospa sóz jasań hám lek-sikalıq mánilerin aytıp berıń.

Ġaniy	qulaq
at	bay
El	qap
Dos	murat
Biybi	mırza
qol	dári
kene	nur

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Birikken qospa sózler qalay jasaladı?
2. Birikken sózlerdiń orfografiyasın aytıń.
3. Eki sózden jasalǵan adam atlarına mısallar tabıń.
4. Birikken sózden jasalǵan ósimlik, qala, kól, dárya, taw, qus atların jazıp keliń.

§27. Dizbekli qospa sózler hám olardıń jazılıwı

116-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń qalay jasalǵanına hám jazılıwına dıqqat awdarıń. Keyin mánilerin túsindirıń.

On besinshi, ashıq júzli, sarı ala sıyır, tań qalıw, jeti saatlıq, eki júz jetpis bes, oqıy ber, kórsetip jiber, ayta salıw, qara torı.

Eki yamasa onnan da kóp sózlerdiń dizbekle-siwinen **dizbekli qospa sózler** jasaladı. Olar bir-birinen bólek jazıladı: **jer júzilik, xalıq aralıq, mal sharwashılıǵı, mal qora** t.b.

Dizbekli qospa sózler bólek-bólek jazılǵanı menen bir máni bildiredi. Olar zattıń atın, háreketin, sanın, sonday-aq mákeme, jer-suw, gazeta-jurnallardıń atların bildirip keledi. Mısalı: **qara torǵay, shad etiw, qızıl shıraylı, jigirma bes, Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, gúrriń etiw, islep taslaw** hám t.b.

117-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Dizbekli qospa sózlerdiń astın sizıń ha'm olardıń qalay jasalǵanın aytıp beriń.

1. Biziń xojalıqta úsh orında balalar baqshası islep tur. 2. «Jeńis» xojalıǵı jıllıq jobasın waqtınan burın orınladı. 3. Bas kiyimdi jerge taslama. 4. Nókiste temir jol stanciyası bar. 5. Nókiste on bir qabatlı miymanxana, jeti qabatlı pochta jayları bar.

Sorawlar hám tapsırma:

1. Dizbekli qospa sózler qalay jasaladı?
2. Dizbekli qospa sózler qalay jazıladı, olardıń qanday túrleri bas háripten baslanıp jazıladı?
3. Yadlarıńızdan 5-6 dizbekli qospa sóz tawıp jazıń.

§28. Jup sózler hám olardıń jazılıwı

118-shınıǵıw. Tórende berilgen jup sózlerdiń jasalıwı hám jazılıwın bilip alıń.

Ata-ana, bala-shaǵa, qazan-tabaq, sháynek-kese, jeti-segiz, shań-tozań, uzınnan-uzaq, ústi-ústine, tez-tez, súrtip-súrtip, tilim-tilim, júzbe-júz, ayta-ayta, taw-tas, nan-pan, balıq-shabaq, úlken-kishi, uzınlı-qısqalı.

Eki sózdiń juplasıp yaki qaytalanıp juplasıwı arqalı **jup sózler jasaladı.** Olardıń mánileri hár túrli bolıp keledi. Mısalı: **tuwǵan-tuwısqan, qazan-**

tabaq, mal-múlik degen jup sózler jıynaqlaw, jámlew mánisin bildirse, **nan-pan, shay-pay** degen sózler ulıwmalıq máni bildiredi.

Jup sózlerdiń arasına defis qoyılıp jazıladı. Mısalı: **kózbe-kóz, er-turman, kúsh-quwat, úlken-kishi, qıp-qızıl, dayılı-jiyenli, tez-tez** hám t.b.

119-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli jup sózlerdi qoyıp, gáplerdi kóshirip jazıń.

1. Bıyıl sharwa ushın ... mol boldı. 2. ... ekewi de student. 3. Túsi ... mamıq júnli, ayaqları ... , tumsıǵı jalpaq hám juwan, basqa shójelerge usamaǵan.

4. Sıńǵıratıp dawısın,
... sóyleydi.
... etip tamaǵı,
Jımıńlaydı, biyleydi.

Tiyisli sózler: ot-jem, sap-sarı, apalı-sińlili, qıp-qısqa, búlk-búlk, ásten-ásten.

120-shınıǵıw. Qosıqtı oqıp, mazmunın sóylep beriń. Jup sózlerdi tabıń. Jazılıwına itibar beriń.

PILLE QURTÍ

Aq qurt, kók qurt, ala qurt,
Birinen-biri aǵla qurt.
Tut japıraǵı jemisi,
Gúlден sulıw kórinisi.

Pish-pish etip alańlap, Japıraqtı jeydi jalańlap. Kúni-túni xızmette, Sonıń ushın izzette.	Iyirtip shır-shır aylanıp, Bolar shayı, atlaslar, Túrli-túrli lipaslar.
---	---

(Q. M.)

121-shinúǵıw. Berilgen jup sózlerdi gáp ishinde keltirip jazıń, mánilerin túsindirıń.

Kiyim-kenshek, ot-jem, uzınlı-qısqalı, jaqsı-jaman, bara-bara, suw-puw, on-on bes, kúsh-quwat.

§29. Qısqargán sózler hám olardıń jazılıwı

122-shinúǵıw. Qısqargán sózlerdi tarqatıp kóshirip jazıń, olardıń jazılıwı menen jasalıwına itibar beriń.

Sózler: NMPI, BMSH, QR, ÓZR, QMU.

Qısqargán sózler dizbekli qospa sózlerdiń qısqarıwınan jasaladı: **QR, ÓZR, MPJ, APJ.**

Qospa sózler tómendegishe qısqartıladı:

1. Hár bir sózdiń birinshi háripleri alınıwı arqalı qısqaradı hám bas háripler menen jazıladı. Mısalı: **QMU, NMPI, AQSH** hám t.b.

2. Dáslepki sózdiń birinshi buwını, keyingi sózdiń dáslepki háripleriniń qısqartılıp alınıwınan jasaladı. Bunday qısqargán sózlerdiń quramındaǵı buwınıń birinshi háribi, keyingi qısqartılǵan sózlerdiń dáslepki háripleri bas hárip penen jazıladı: **ÓZR, TashMI, KamAZ** t.b.

3. Sózlerdiń bas buwınlarınıń qısqarıwınan jasaladı: **pedfak, matfak** t.b.

4. Birinshi sózdiń dáslepki buwını, keyingi sózdiń tolıq alınıw jolı menen jasaladı: **pedinstitut — pedagogikalıq institut.** Bunday qısqargán sózler kishi hárip penen jazıladı.

123-shinúǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Qısqargán sózlerdi twıp, olardıń jasalıwın aytıp beriń.

1. Nókis qalasında ÓZR Ilimler akademiyasınıń Qaraqalpaqstan bólimi bar. 2. ÓZR húkimeti jaslardıń

awıl xojalıq jumısına qatnası tuwralı tiyisli qarar qabil etti. 3. Qaraqalpaqstannıń kóplegen qızları TashMide oqıp atır.

124-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi qısqartıp jazıń, sózlerdiń tolıq túri menen qısqarǵan túriniń ózgesheligin túsindirip beriń.

1. Tashkent mámleketlik universiteti. 2. Qaraqalpaq mámleketlik universiteti. 3. Qaraqalpaqstan Respublikası. 4. Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı.

125-shınıǵıw. Qısqarǵan sózlerdiń jazılıwın bilip alıp, bul sózlerdi tolıq túrinde tarqatıp jazıń.

TITU, DFX, MPJ, XBM, KO'K, XDP.

TÁKIRARLAW

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Sózler qurılısı jaǵınan qanday bóleklerge bólinedi?
2. Qosımtalar qanday túrlerge bólinedi?
3. Sózlerdiń jasalıw usılları qanday?
4. Qospa sózler qanday túrlerge bólinedi?
5. Qısqarǵan qospa sózlerdiń qısqarıw usılların aytıń, mısallar keltiriń.

126-shınıǵıw. Berilgen sózlerge dáslep dawıssız sesten baslanǵan seplik qosımta, onnan keyin dawıslı sesten baslanǵan tartım qosımtasın jalǵap, gáp ishinde keltirip jazıń.

Metall, gramm, trest, bank, poezd, teatr.

127-shınıǵıw. Tómendegi birikken qospa sózlerdi dara-dara túbirlerge ajratıp jazıń. Olardıń birigip jazılıwındaǵı ózgerislerin aytıń.

Búgin, bıyıl, birqazan, qolǵap, shegara, belbew, kes-pas, toralaǵaz.

128-shınıǵıw. Berilgen birikken qospa sózler menen dizbek-li qospa sózlerdiń jazılıwın imla sózliginen tawıp, bilip alıń.

Dawıt kól, Taxta kópir, Qazaq dárya, Qızıl qum, Boz ataw, qara torı, aq quba, balalar baqshası, úsh qabat, tas baqa, altın qabaq.

129-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi gáp ishinde keltirip jazıń. Bul sózlerdiń ne ushın qosılıp jazılıp turǵanın túsindirıń.

Telekórsetiw, fotoapparat, mulftilm, pedkolledj, med-institut.

130-shınıǵıw. Kórkem shıǵarmalardan yamasa gazetalar-dan qospa sózlerdiń hárbirine eki sózden tawıp, 8 gáp jazıp keliń. Olardıń bir-birinen jazılıw ózgesheligin aytıń.

MORFOLOGIYA

ATLIQ

§ 30. Atlıqtıń jasalıwı

131-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan atlıqtıń túbir hám qosımtalarına dıqqat awdarıń. Qosımtanıń qaysı tú-ri ekenin (sóz túrlewshi me yamasa sóz jasawshı ma) anıqlań.

1. **Jıynalıstıń** erteńine Ayjigit ferma **baslıq** Sultanbek penen birge **Qızılqumǵa** atlandı. 2. **Xojalıqtıń basshıları** túske deyin kóp jerlerdi kórip shıqtı. 3. **Salıǵershilik xojalıǵı** bul jerde birinshi jil shólkemlesip atır. 4. Keshegi bes kúnlikte sizler menen jarısıwshı Musaev atındaǵı xojalıq **birinshilikti** aldı. 5. Siz benen biz jumıstıń **basla-masın** ǵana sóylesip atırımız. (T.N.)

Atlıqlar eki túrli jol menen jasaladı: 1) sóz jasawshı qosımtalar qosılıw jolı menen; 2) atlıqlardıń qosılıw jolı menen.

Qosımtalar arqalı jasalğan atlıqlarğa **dórendi atlıqlar** dep ataladı. Dórendi atlıqlar atlıq hám basqa sóz shaqaplarınıń túbirine atlıq jasawshı qosımtalardıń jalğanıwı arqalı jasaladı. Mısalı: **balıq-shı, salı-kesh, tuwra-ma, bas-lıq, kórin-is, ón-im, túyin-shik** hám t.b.

Sózlerdiń qosılısıwı arqalı jasalğan túrine **qospa atlıq** delinedi. Mısalı: **Qızılqum, Taqıyatas, Xojeli, Aral teńizi** hám t.b.

132-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Atlıqlardıń astın sızıp, olarǵa qanday qosımtalar jalğanıp kelgenin túsindirıń.

1. Traktorshı kanaldıń biyik ırashına traktorın taqap qoydı. 2. Sońǵı kúnleri sayaman shertek astı payızlı bolıp ketti. 3. Úlken japtan aqqan suw oǵan salqınlıq baǵıshlaydı. 4. Tógin — jer ırısı, egin — el ırısı. (*Naqıl*) 5. Birlik bar jerde tirilik bar. (*Naqıl*) 6. Erinsheklik biylegen maqsetine jetpeydi. (*Naqıl*)

§31. Atlıq jasawshı qosımtalar

133-shınıǵıw. Oqıń. Dórendi atlıqlardı tawıp, túbir hám qosımtalarǵa ajıratıp, túsiniń beriń.

Onıń qasında turǵan suwshı orta jastan ótken adam edi. Ol ústine gúrteshe kiyip, salı suwǵarıp júr. Góne gúrteshesiniń shalǵayı menen mańlayınıń terin súrtip turdı. Asqar shelden-shelge ótti. Suwshı da onıń izine ere berdi.

Kún sáskelikten awǵan edi. Rayon hákimi basqarma basshıları menen sóylesip qayttı. Aldıńǵı salıkesherdiń tájiriye almasıw boyınsha ushırasıwı boldı. (*I.Q.*)

Dórendi atlıqlar hár túrli sóz shaqaplarına tó-
mendegi qosımtalardıń jalǵanıwı arqalı jasaladı:

-shı, -shi: suwshı, etikshi, balıqshı.

-lıq, -lik: toǵaylıq, jantaqlıq, shóplik (jer).

-shılıq, -shilik: diyqanshılıq, jońıshqashılıq,
kemshilik, kópshilik.

-ma, -me (-ba, -be, -pa, -pe): kórgizbe, bólme,
tuwrama, tapsırma, baspa, súzbe.

-ǵı, -gi, -qı, -ki: súrgı, jongı, túrtki.

-ım, -im, -m: bólım, bilim, aytım, toqtam.

-aq, -ek: oraq, gúrek, qonaq.

-ıs, -is, -s: aytıs, kórinis.

-ısh, -ish: ótinish, súyinish, quwanış.

-kesh: paxtakesh, miynetkesh, izeykesh, arba-
kesh.

-paz: bilimpez, aspaz, ónerpez.

-das: joldas, qarındas.

-xana: asxana, otınxana, malxana.

-shıq, -shek: oyınshıq, bólshek.

-ın, -in: jawın, túyin, jıyın.

134-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi túbir hám qosımtalardıǵa
ajratıp kóshirip jazıń.

Balıqshı, júzimgershilik, sharwashılıq qamıslıq,
pishenlik, kórsetpe, túrtki, quwanış, súyinish, ilimpaz,
shayxana, kólshik, jantaqlıq, bólım, baylanıs.

135-shınıǵıw. Kórkem shıǵarmalardan yamasa gazeta-
lardan atlıq jasawshı qosımtalardıń **-shı/-shi, -lıq/-lik,**
-shılıq/-shilik, -ma/-me, ıs/is, -kesh, -paz, -lı/-li túrleriniń
hárqaysısına eki-ekiden sóz tawıp jazıń.

Atlıq jasawshı qosımtalar atlıq, kelbetlik, sanlıq
hám feyil sózlerdiń sóz jasaw ózgesheligine qaray
eki topardıǵa bólinedi:

1) atawısh sózlerden atlıq jasawshı qosımtalar;

2) feyilden atlıq jasawshı qosımtalar.

1. Atawısh sózlerden atlıq jasawshı qosımtalar: **-shı/-shi, -lıq/-lik, -shılıq/-shilik, -qar/-ker, -ger, -man, -kesh, -xor, -dar, -she.** Mısalı: **etikshi, balıqshılıq, jılqıman, etikshilik, salıkesh.**

2. Feyillerden atlıq jasawshı qosımtalar: **-ma/-me, -pa/-pe, -ba/-be, -aq/-ek, -k, -ıq/-ik, -ǵı/-gi, -qı/-ki, -ǵısh/-gish, -qısh/-kish, -ın/in, -n, -ım/-im, -m, -ıs/-is, -s, -ısh/-ish:** Mısalı: **súzbe, oraq, jawın, kórinis** hám t.b.

Atlıq jasawshı qosımtalardan **-shı/-shi, -lıq/-lik, -shılıq/-shilik** túrleri ónimli, al, **-ker, -ger, -kesh, -paz, -dar, -xor, -man** túrleri ónimsiz qollanıladı.

136-shınıǵıw. Tórende berilgen atlıq jasawshı qosımtalardı úlgi boyınsha bólip jazıń.

-shı/-shi, -lıq /-lik/, -shılıq/-shilik, -sha /-she, -ma/-me, -aq, -ek, -q, -k, -qar/-ker, -ger, -man/-men, -ım/-im, -ǵı/ -gi, -kesh, -xor, -dar, -ın/-in, -n, -shıq/-shik, -shaq/-shek, -ǵısh/-gish, -ıs/-is, -ısh/-ish.

Atawısh sózlerden atlıq jasawshı qosımtalar:	Feyilden atlıq jasawshı qosımtalar:

§ 32. Atlıq jasawshı qosımtalardıń jazılıwı

137-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Dórendi atlıqlardı tawıp, olardıń qosımtalarınıń jazılıwın aytıń.

1. Shalǵın egislikler kewilińdi kóterip, zeynińdi ashadı. 2. Ol sol bólimniń basqarıwshısı bolıp tayınlandı. 3. Burıńǵı «Shımbay-Taxtakópir» jolı menen jolawshı bolǵan hárbir adam kúnbatar jaqta kóringen shoq tereklikti kórmey, oǵan súysinbey óte almaydı. 4. Ti-

lek — usı, úlken jolǵa adım atqan qádemlerińiz qutlı bolıp, quwanış-quwanışqa, tabıs-tabısqa ulasa bersin, shımbaylılar. («E.Q.»)

Atlıq jasawshı qosımtalar túbir sózlerden keyin tómendegishe jazıladı:

1. **-shı, -shi, -lıq, -lik, -shılıq, -shilik, -lı, -li, -ma, -me, -ǵı, -gi, -qı, -ki, -q, -ısh, -ish, -is, -ın, -in, -maq, -mek** sıyaqlı juwan-jıńışke bolıp ju-plasıp kelgen qosımtalar sózlerdiń sońǵı buwınıń juwan-jıńışkeligine qaray jalǵanadı. Eger de, sózdiń túbiri yamasa sońǵı buwını juwan bolıp kelse, juwan qosımta jalǵanadı. Mısalı: **traktorshı, suwshı, toǵaylıq, sızǵısh**. Al, sózdiń túbiri yamasa sońǵı buwını jıńışke bolıp kelse, qosımtanıń jıńışke túri jalǵanadı. Mısalı: **etikshi, ótirikshi, óshirgish, mákkeshilik, keńislik, jeńis, súzbe**.

2. **-kesh, -paz -ker, -ger, -das, -der, -xana, -xor, -stan, -man** qosımtaları juwan buwınlıǵa da, jıńışke buwınlıǵa da teńdey jalǵana beredi. Mısalı: **miynetkesh, salıkesh, ilimpaz, aspaz, isker, zerger, joldas, pillexana, asxana, Ózbekistan, sayaman**.

138-shınıǵıw. Oqıń. Mazmunın berilgen joba boyınsha sóylep beriń. Menshikli atlıqlardı aytıń.

TÁBIYAT GÓZZALÍ

Joba:

1. Bala oqıwǵa baratırǵanda kóshe boyında neni kóretuǵın edi?
2. Jiyde aǵashı ne ushın ornında joq edi?
3. Sizler jasap atırǵan jerlerde jiyde aǵashları óse me?
4. Jiyde aǵashınıń qanday paydası bar?

Hár saparı oqıwǵa ketip baratırıp kóshe boyındaǵı jiyde aǵashqa erksiz kóz taslap keter edim. Bir kúni

óz kózime ózim isenbedim. Jiyde ağashı ornında joq, ján-jaqqa qarap izlestirip tursam, joldıń shetindegi tanıs ağashqa kózim tústi. Onıń tamırları jer betinde jatır.

Kózimnen jastıń qalay aqqanın da bilmey qaldım. Aqır, ol júdá ayanışlı awhalda edi.

Meniń ele esimde, ótken báhárgi kúnlerdiń birinde usı jiyde ağashı qulpırıp, sarı boyawdı ózine sińdirip turganday, güller iyisi kóshe boyın alıp turatuğın edi.

139-shınıǵıw. Oqıń. Juplastırılıp jazılğan sózlerdiń qosımtalarınıń juwan-jıńışke bolıp jazılıwına itibar beriń.

Balıqshı-terimshi, sawınshı-etikshi, paxtashılıq-pilleshilik, balıqshılıq-terimshilik, jazlıq-gúzlik, dalańlıq-keńislik, kitapsha-kórpeshe, qapshıq-tóbeshik, qulınshaq-kelinshek, quwanış-ótinish, jarma-súzbe, jargı-súrgi, sızǵış-óshirgish.

140-shınıǵıw. Berilgen sózlerge atlıq jasawshı qosımtalardıń tiyislin jalǵap kóshirip jazıń. Olardıń jazılıwın aytıp beriń.

Buldozer, qum, toǵay, shóp, Xojeli, jońıshqa, mákke, jas, jaz, kitap, tóbe, qıs, tas, paxta, salı, as, shay, jala, ilim, shól, baǵ, saya, zer.

141-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi kóp noqattıń ornına tó-mende berilgen qosımtalardıń tiyislin qoyıp, kóshirip jazıń. Olardıń jazılıw qaǵıydasın aytıń.

1. Mashina joldıń aylan...sına kelgende birden toqtap qaldı. 2. Ayrannan súz... islenedi. 3. Báhárde mekteptiń aynalasındaǵı tereklerdiń puta...ları alındı. 4. Bizler mektep aynalasındaǵı quwraǵan ağashlardı jar... menen kestik. 5. Qalamızda óndir... orınları kóp. 6. Traktor gúzde jer sür...ge tayar etildi.

Qosımtalar: -ma/ -me, -ba/-be, -pa/-pe, -ǵı/-gi, -qı/-ki, -q/-k, -ıs/-is, -ım/-im.

§ 33. Athıqtıń sóz qosılıw usılı arqalı jasalıwı

Eki yamasa birneshe sózlerdiń qosılıwı, birigiwi arqalı jasalğan athıqlarǵa **qospa athıqlar** delinedi. Mısalı: **asqabaq, qolǵap, Aral teńizi, kún kóris, azıq-awqat, er-júwen, QMU, pedfak** t.b.

Qospa athıqlar quramı hám qosılıw usılına qaray: **birikken, dizbekli, jup, qısqarǵan athıqlar** bolıp tórtke bólinedi.

Tapırma: Qospa athıqlardı gáp ishinde keltirip, mısallar jazıń.

142-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Qospa athıqlardı anıqlap, olardıń jasalıwına dıqqat etiń.

Surxan-Sherabad, Qarshi, Mırzashól ózlestirildi. Biz de qarap qalmadıq, Ellikqala, Jambasqala massivleri menen jas toǵaylıq bolıp turǵan Qumjıqqın, Shortanbay, Begjap massivlerin ózlestirdik. Ámiwdáryanı da óz aǵısına qoymay, áweli Taqıyatas, soń Tüyemoyın tarnawların qurdıq. Ámiwdáryanıń quyarlıǵında salıgershilikti rawajlandırıwdı bes jıllıq jobalarǵa engizdik. Ámiwdárya menen Sırdáryanıń suwların Aral teńizine jetkermewge háreket ettik, soń teńiz bizden túnilip qasha basladı. (Ó. A.)

143-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qospa athıqlardıń astın sızıp, teksttiń mazmunın Aralǵa baylanıstırıp sóylep beriń.

Geografiyalıq kartaǵa qarasań, Ámiwdárya menen Sırdárya qaraqalpaq qızınıń qos burımında iyretilip, ushları Tyan-Shan menen Pamirdi qamtısa, shashbawları Awǵanstan menen Iranǵa jetip tur.

Aral teńizi dúnyadaǵı eń úlken kóllerdiń biri. Ol kólemi jaǵınan Kaspiy teńizi, Arqa Amerikadaǵı joqarǵı kól, Afrikadaǵı Viktoriyo — Nianc kólinen sońǵı tórtinshi orında turadı. Araldıń kólemi 66458 kv.km. (Y.A.)

§ 34. Birikken atlıqlar hám olardıń jazılıwı

144-shınıǵıw. Oqıń. Dıqqat etilgen atlıqlardıń neshe sózden jasalǵanın hám jazılıwın anıqlań.

Ol jılı **Esbergenshıǵanaq** penen **Qattaǵardıń** saǵasınan ketken dárya jıqqını **Qırantawdıń** aldı menen **Sapaqkóldi** sıpırıp aǵıp **Qusxana tawına** tireldi de, **Erkindárya** ańǵarına tústi. **Mardanatanı** aylanıp **Tasqırman**, **Páshentawdı** aydıńǵa aylandırıp, **Qanjǵalıjap**, **Mayjap** arnaların sıpırıp **Dawitkólden** **Maqpalkólge** ótti de, bir tili **Shaqamandı** jalasa, ekinshi tili **Aspantaydı** sharpıdı. Qır dógerek **Qazanketken** menen **Bayxojaǵa** deyin kógalay teńizge aylandı. Bul jerlerdegi xalıq tez kóship qádimgi **Taxta-kópir** jaqtaǵı **Esimózek** boyın jaǵalap, **Dáwqara**, **Kókózek** üstinen **Birdemge** deyin qonıs bastı.

Eki yamasa onnan da kóp sózdiń qosılıp, birigiwinen jasalǵan atlıqlarǵa **birikken atlıq** delinedi. Birikken qospa atlıqlar neshe túbirden tursa da qosılıp jazıladı.

Birikken qospa atlıqlardıń geyparaları máni hám jazılıwı jaǵınan pútkilley birigip, bir túbir taqılette boladı: **bilezik**, **belbew**, **qolǵap**, **shegara** t.b. Al, geyparaları túbir formaların saqlap birigedi. **Qaraózek**, **Bozataw**, **Sapargúl**, **tasbaqa** t.b.

145-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Birikken atlıqlardıń astın sızıń.

Men Ámiwdáryanıń bir tábiyiy tarmaǵınıń ishi menen júrdim. Toǵaydıń shetinen Sultanwáyis tawınıń kórinisi ashıladı. Dala menen taw aralıǵındaǵı Nókis penen Tórtkúldi tutastıratuǵın jol jatır. Zerbaraq shar Sultanwáyis tawınıń artına jasırına baslaǵanda, taw órkeshleriniń ájayıp kórinisleri erksiz ózine tarttı.

146-shinigiw. Berilgen sózlerdi oqıp, fonetikalıq ózgeriske ushırap birikken atlıqlardı bir bólek, túbirlerin saqlap birikken atlıqlardı bir bólek kóshirip jazıń.

Qaraqulaq, aygabaǵar, shegara, tasbaqa, qarabaraq, Aytjan, Biybigúl, Bóribasar, Xojeli, Qońırat, ashıwdas, qolǵap, Tórtkúl, Taqıyatas, palawqabaq, jarganat, Aqbóget, Qızketken, Ellikqala, Altınkól, Yaqıpbay, Turdımurat, Seytimbet, qolǵanat, atqulaq, Qızılqum.

Túbiri ózgeriske ushırap birikken atlıqlar	Túbiri ózgeriske ushıramay birikken atlıqlar
Shegara	Háktaw

§ 35. Dizbekli atlıqlar hám olardıń jazılıwı

147-shinigiw. Gáplerdegi qospa atlıqlardıń ne ushın dizbekli qospa atlıqlar dep atalıwına itibar berıń hám olardıń neshe sózden jasalǵanın, sorawların aytıń.

1. Kózimdi ashсам juldızlar! Jeti qaraqshı jımıń-lasıp arqa tárepti kórsetip tur. 2. Túske taman jeńil gazik mashinası posyolkadan shıǵıs-arqaǵa qaray jol aldı. 3. Kún awa Qosbulaq degen jerge keldik. 4. Onı Ústúrtti izertlewshi geologlardıń stanciyası dese boladı. 5. Tájiriybe stanciyası da usı Qosbulaqta. 6. Buxara — Ural trassasınıń truba tósewshileri álleqashan bul jerdegi sheklerin pitkerdi. 7. Kompresor stanciyası da boy tikledi.

Eki yamasa birneshe sózlerdiń mánilik hám jazılıwı jaǵınan dizbeklesken túrine **dizbekli qospa atlıq** delinedi. Dizbekli qospa atlıqtı jasawshı sózler bir-birinen bólek jazıladı.

Dizbekli qospa atlıqlardıń birikken atlıqlardan ayırmashılıǵı, olar bir uǵım, bir mánini ańlatsa

da, sóz dizbeklerine usap biri ekinshisin anıqlap keledi. Mısalı: **aq may, awıl xojalıǵı, temir qasıq, mal ferma** hám t.b.

148-shınıǵıw. Oqıń. Dizbekli qospa atlıqlardı aytıń. Olardıń birikken atlıqlardan ayırmashılıǵı qanday ekenin túsindirıń.

1. Bul Aral teńizindegi balıqshılardıń miynet dabılı edi. 2. Buyra tolqını qanasına sıymay tolıqsıp aǵıp turgan Tallıq dáryasınıń eki boyı qamışlıq. 3. Miynetke shın berilgen ataqlı balıqshınıń miyneti joqarı bahalandı. (K.S.) 4. Aqdáryanıń boyı tolısqan elat. Bul awıldı «Orıs awıl» dep ataydı.

149-shınıǵıw. Ózlerińiz mákeme hám shólkemlerdiń, oqıw orınlarınıń atın bildiretuǵın 8—10 dizbekli qospa atlıqlar tawıp jazıń.

§ 36. Jup atlıqlar hám olardıń jazılıwı

150-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi jup atlıqlardı tawıp, olardıń jasalıwına hám jazılıwına itibar beriń.

Ushı-qıyırı joq Qızılqum. Jerdegi **shóp-shardıń** bári suwǵa malınıp, jup-jumsaq melledey bolıp qaldı. Házir qısqı **ot-shóp** tayarlaw jumıslarınıń qızǵınlı mapazı. **Ot-shópler** óz waqtında orıp-jıynap alınbasa, keyin paydasız. (T.N.)

Eki sózdiń juplasıp aytılıwınan jasalǵan atlıqlarǵa **jup atlıqlar** dep ataladı. Jup atlıqlardıń arasına jazıwda defis qoyıladı. Mısalı, **mal-múlik, kiyim-kenshek, taw-tas, er-júwen** t.b.

Jup atlıqlar jıynaqlawshı máni ańlatadı. Olar kóp nárselerdi daralap atamastan, mánileri jaqın bolǵan eki yamasa birneshe sózlerdi juplastırıp, jıynaqlap aytıladı. Mısalı: *Gúzde jıyın-terim baslanadı* degende

jıyın-terim tek paxta yamasa salı ğana emes, barlıq daqıllardıń jıynalatuǵının ańlatadı.

Jup atlıqlardıń ekewi de mánili sózlerden boladı: **ata-ana, qazan-tabaq, qurt-qumırsqa** t.b.

Biri mánili, ekinshisi mánissiz sózlerden bolıp juplasadı: **mayda-shúyde, kiyim-kenshek** t.b.

Tákirarlanıp ta juplasadı: **qap-qap** (dán) **úyir-úyir** (jılqı), **sıbir-sıbir** (gáp) **gúdi-gúdi** (pishen).

151-shınıǵıw. Gáplerdi oqıp, jum atlıqlardıń mánisi hám jasalıwın aytıp berıń.

1. Qáddi-qáwmeti kelisken aq saqallı Sapar aǵa balıq awlap júr. 2. Ol adam ele saqal-murtı shıqpaǵan gúzetshi jas jigittiń qasına kelip toqtadı. 3. Bul meshitler, qaqıra-ılashıqlar qalası bolıp, onda jaylar oǵada tártipsiz salınǵan. 4. Ol Yaqshınıń qay jerde turatuǵının, onıń háwli-háreminiń qalayınsha ornalasqanın jaqsı biletuǵın edi. 5. Minekey, xojayın miymańǵa ádettegi sózlerin aytıp bir-birine xızmet-izzet kórsetti. 6. Dógerék-átirapta jan joq. 7. Qazan-tabaq juwılıp, úy-ishi jıynastırılǵannan soń, Lalagúl hayallardı da úylerine jiberdi.

152-shınıǵıw. Berilgen jum atlıqlardı keltirip gáp dúziń. Olardıń jazılıwın, jasalıwın hám mánisin túsindirıń.

Azıq-awqat, kiyim-kenshek, qazan-tabaq, bala-shaǵa, dári-dármaq, kúsh-quwat, jum-terim, er-júwen.

§37. Qısqarǵan atlıqlar hám olardıń jazılıwı

Qospa atlıqlar qısqartılıp ta qollanıladı. Bunday jaǵdayda birneshe sózlerden quralǵan qospa sózlerdiń aytılw hám jazılıwı ıqshamlasadı. Mısalı: Tashkent medicina institutı — **TashMI**, pedagogikalıq keńes — **pedkeńes** dep qısqartılıp aytıladı.

Qısqarğan qospa atlıqlar tómendegishe qısqartıladı:

1. Hár bir sózdiń bas hár ibin alıw jolı menen qısqartıladı. Bunday qısqarğan sózler bas hár ipen jazıladı. Bularǵa qosılatuǵın qosımtalar sońǵı hár iptiń aytıluwına qaray jalǵanıp, sol sózge qosılıp jazıladı. Mısalı: **QR**da, **MPJ**da.

2. Sózlerdiń bas buwınıń alıw jolı menen qısqaradı. Mısalı: **pedfak**, **yurfak**, **matfak** t.b.

3. Birinshi sózdiń bas buwını, qalǵanlarınıń bas hár iplerin alıw jolı menen qısqaradı. Mısalı: **ÓzR**, **QazR**, **ÓzIA** t.b.

4. Dáslepki sózdiń bas buwını, sońǵı sózleri tolıq alınıw jolı menen de qısqaradı. Mısalı: **pedinstitut**, **medinstitut** t.b.

153-shınıǵıw. Tómendegi qısqarğan atlıqlardı tolıq sóz túrinde tarqatıp aytıń. Jáne de olardıń qısqarıw jolların túsindiríń.

ÓzLiDeP, NMPI, TashMI, XDP, ÓzR, QR Joqarǵı Keńesi, QR Ministrler Keńesi, QRXBM, KÓK.

154-shınıǵıw. Ózlerińiz qısqarğan atlıqlardıń hár bir túrine eki sózden tawıp, gáp qurap jazıń. Qısqarğan atlıqlardı tolıq sóz túrinde tarqatıp jazılıwın aytıp beríń.

Úlgi: *Periyzat Nókis pedinstitutında (pedagogikalıq institutında) oqıydı.*

§38. Menshikli qospa athqlardıń jazılıwı

155-shınıǵıw. Oqıń, menshikli atlıqlardıń jazılıwına itibar beríń.

Qazaqdáryada, Dáwkempir, Jarıqultan kólleriniń suwı tartılıp, balıq teńizge tereńlegen sayın burıńǵı ata

quralı nárete balıq awlawğa jaramay qaldı. Múytenler awılınıń ırısı bolğan Kókózektiń suwı ashqıltım tarttı. Kókózek bolmasa Terbenbes, Mergenataw, Uzınqayırimız az ba degendey balıqshılıqtı gújitip jibergen etekli elat kóbeymese, azayğan joq.

Aral teńiziniń asaw tolqınları menen ayqasqan bul isker balıqshı xalıqtıń iygilikli mápine hadal kúshi menen úles qostı. (K.S)

Menshikli qospa atlıqlar adam yamasa basqa bir zattıń menshikli atın bildiredi. Olar bas hárip penen jazıladı. Menshikli atlıqlardıń bas hárip penen jazılıwında ózgeshelikler bar:

Birikken menshikli atlıqlardıń dáslepki háribi bas háripten baslanıp jazıladı: **Sultanbek, Bozataw.**

Dizbekli menshikli qospa atlıqlardıń jazılıwı eki túrli boladı.

1. Mámlekettiń, respublikanıń, joqarǵı shólkemlerdiń atları, joqarǵı shólkemlerdiń húrmetli ataqlarınıń hárbir sózi bas háripten baslanıp jazıladı: **QR Joqarǵı Keńesi Baslıǵı, QR Ministrler Keńesi, Ózbekistan Qaharmanı** t.b.

2. Mámleketlik hám respublikalıq mákeme, kitap, jurnal, xojalıq hám basqalardıń menshikli atlarınıń tek birinshi sózi bas háripten baslanıp jazıladı: **QR Mádeniyat ministrliǵı, QR Xalıq bilimlendiriw ministrliǵı, «Qırıq qız» dástanı** t.b.

156-shınıǵıw. Oqıń. Birikken hám dizbekli menshikli atlıqlardıń bas hárip penen jazılıw ózgesheligin aytıp berıń.

1. Bul Moynaq rayonınıń ataqlı balıqshısı Usnatdin Kárimov edi. 2. Axantaydı Moynaqta bilmeytuǵın kisi joq. 3. Tentekarnanıń boyı ǵazday qatarlasqan balıqshılardıń qosı. (K.S.) 4. Qızılqumınıń pútkilley ózgergenin birinshi ret kózi menen kórip otır. (Ǵ.S.)

157-shinigiw. Berilgen dizbekli menshikli qospa atliqlardi tómendegi úlgi boyınsha kóshirip jazıń.

Tek dáslepki bas háripten baslanatuǵın	Hámmesi bas háripten baslanatuǵın
QR Toǵay xojalıǵı ministrliǵı	QR Ministrler Keńesi

QR Joqarǵı Keńesi, Samanbay bólimi, Baday toǵayı, Ózbekistan Respublikası Ministrler Keńesi, «Alpamıs» dástanı, Káspiý teńizi, Birlesken Milletler Shólkemi, Qaraqalpaqstan Respublikasına xızmet kórsetken muǵallım.

§ 39. Kóp mánili atliqlar

158-shinigiw. Berilgen gáplerdi oqıń. Olardaǵı qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń mánisine dıqqat awdarıń.

1. Jas maraldıń kózindey móldir qara **kózin** dógerine tónkerip taslap qaraydı. 2. Miynettiń **kózin** tapqan, baxittıń ózin tabadı. (*Naqtı*) 3. Ústindegi shatırash kóylektiń **etegi** jirtılǵan etigine oralıp júrgizbeydi. 4. Taw **etegi** qısnaq, iyretilgen jol. (*S.S.*) 5. Atızda ğarrınıń **tóbesi** kóriniwden aqlıqları oǵan juwırıstı. («Á».) 6. Biyik tawlardıń **tóbesi** appaq bolıp kórinedi. (*A.B.*) 7. Ayshagúl eki **qolı** menen betin japtı. (*A.B.*) 8. Bul isti qaytadan Bektursınnıń **qolına** tapsırǵan edi.

Atlıq sózler eki, úsh yamasa onnan da kóp mánili bolıp keledi. Atlıq sózlerdiń kóp mánililigi negizgi mániniń tiykarında payda boladı. Mısalı: **ayaq** sózi negizgi mánisinde adamnıń dene múshesin bildiredi. Mısalı: **Ayaǵı** úlken sıyǵanın kiyedi, **ayaǵı** kishi súygenin kiyedi. (*Naqtı*)

Ayaq sózi kóp mánili bolıp kelgende, sol dáslepki mánige uqsas, dórendi mánilerde qollanıladı.

Мисали: 1. Japtiń **ayaǵı** (aqırı). 2. Aydıń **ayaǵı**.
3. Stoldıń **ayaǵı**.

Sonday-aq, **bas**, **kóz**, **qulaq** sıyaqlı atlıq sózler de kóp mánili bolıp qollanıladı. Mısalı: Adamnıń **bası**, tawdıń **bası**, jıldıń **bası** t.b.

Añlatıw. Aytılwı menen jazılıwı birdey bolǵan sózlerdiń barlıǵı da kóp mánililikti bildire almaydı. Máselen, omonimlik mánidegi sózler kóp mánililikti bildirmeydi. Sebebi, bunday sózlerde bir-birine mánilik jaqınlıq añlatılmaydı. Mısalı: **sabaq** sózi tómendegi eki mánide: 1. Birinshi **sabaq** — ana tili. 2. Kóylek qırqınshı **sabaq** penen tigiledi. Bul gáplerdegi **sabaq** sózi mánileri bir-birine jaqın emes, mánileri hár túrli eki atlıq sózdi bildiredi. Eger bul sózler: 1. Búgingi **sabaq** erte baslandı. 2. Biz olardıń islerinen **sabaq** aldıq. Onda bul sózler bir tuwıslas dórendi mánige iye boladı.

Atlıq sózlerdiń kóp mánililigi kontekst arqalı belgili boladı. Olardıń mánisi sóz dizbegi yamasa gáptiń ishinde kelgende anıqlanadı. Máselen, **ana** sózi tómendegi dizbeklerde kelgende kóp mánililikke iye boladı: 1. **Tuwǵan ana**. 2. **Ana-Watan, ana tili, ana-mektebim** t.b.

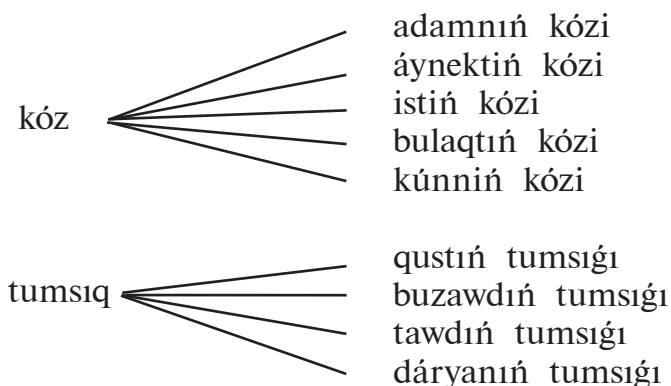
159-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Kóp mánili atlıq sózlerdiń astın sızıń, olardıń qaysısı dáslepki (tiykarǵı) mánide, qaysısı dórendi ekenin aytıń.

1. Juǵırılmaqan shımshıqlar aǵashlardıń baslarına toplanıwda. 2. Tek meniń añlap qalǵanı sol boldı, onıń basında qazanday qara shógirme bar. 3. Ol áynektiń perdesin jawdı. 4. Artımızǵa qaraǵansha bolǵan joq, qara quptannıń perdesin jamılǵan bir atlı shawıp kele berdi. (*Q.D.*) 5. Qanlıqılısh beti surlanıp kiyatır. 6. Jer betine únilip qaraydı, biliner iz joq. (*Sh.S.*) 7. Ol awzı tınbastan sóylep otır. 8. Jaydıń awzı kúnshıǵısqa qaraǵan edi.

160-shinigiw. Berilgen sózlerdi úlgige qarap, kóp mánili sóz etip jazıń hám dórendi mánili sózlerdiń qanday mání bildirip turǵanın aytıń.

Bas, qol, júz, ana, qara, qanat.

Úlgi:

§ 40. Sinonim atlıqlar

161-shinigiw. Oqıń. Qara háríp penen jazılǵan sózlerdiń mánilerine dıqqat bóliń. Olardıń qaysıları mániles (sinonimles) ekenligin aytıń.

JOL QÍSSASI

Bir túrli qarańǵılıq. Duman arasınan qanday da bir salqın hám ızǵar lep seziledi. Kabinanıń aynasın qaplaǵan **hól**, qıraw da hesh nárseni kórsetpeydi. Daladan, **jazıqlıq** ústinen sańlaq izlewge mende de qushtarlıq joq. Deneni jaylaǵan suwıq jel, uyqı, oy!

Melshiyip atırǵan **jáziyralıq**. Zańǵardıń sheksizligin qáytersen!

Árman, tilek, maqset — aspandı toltırıp óz jarasıǵı menen shaǵırayısıp turatuǵın juldızlar qayda? Hesh nárese, hesh nárese kórinbeydi!...

Ol óz **qáddi-qáwmetin, shırısın** buzajaq emes. Há, onda **kelbet te, kórik te** bar! Eger **úmitińdi** úzbesen qara

kókshil «taw» dizbeklerine hám alıp baradı. Óz **qarıwın**, **kúshin** barda isen, óz betininen qaytpa. (S.S.)

Bir-biri menen mániles yamasa óz ara jaqın mánide ayılğan atlıqlarğa **sinonim atlıqlar** delinedi.

Sinonim atlıqlardıń sırtqı kórinisi, seslik dúzilisi hár túrli boladı. Mısalı: **awqat—tamaq, kómekshi—járdemshi, qurğaqlıq—shólistanlıq.**

162-shınıǵıw. Oqıń. Sinonim atlıqlardı aytıp berin.

1. Kóp ósimlikler jipek sabaǵın, jasıl japıraǵın kúnge qaratıp, men tuwılğan jerdiń sonshellı bostan ekenin bayanlaǵısı keledi. Qaysı giyanı kórsem de, onıń bay saltanatına qaray bergim keledi. (Q.D.) 2. Hár qıylı oylar, shar tárepten gezgen qıyallar hám kirpik ayqastırmadı. 3. Kún batıp baratır. Quyashtıń qızgılt-kógis sáwleleri Ámiwdáryanıń burqıp aqqan suwın álleqanday bir súykimli ráwishke dóndirip tur. 4. Arqa betten suwıq samal esip tur. (Ó.X.) 5. Kún degen qaynap, shıǵırıp tur. Jer bassań ayaǵıń kúyedi. Tik tursań kókten qadalğan quyash miyińdi tesedi. Elp etken jel joq.

163-shınıǵıw. Úyge tapsırma. Berilgen sózlerdegi kóp noqattıń ornına sinonimlik qatarların tawıp jazıń.

Qaharmanlıq — ..., doslıq — ..., ǵalle — ..., qu-yash — ..., miyman — ..., kómekshi — ..., zúraát — ...

§41. Antonim atlıqlar

Mánileri óz ara qarama-qarsı bolğan atlıqlarğa **antonim atlıqlar** delinedi.

Antonim atlıqlar adamlar arasındaqı qatnasıq, turmıs talaplarına baylanıslı qollanıladı. Mısalı: **dos—dushpan, quwanış—qayǵı** sıyaqlılar adamǵa, kúndelikli turmısına qatnaslı uǵımlardı bildiredi.

164-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń qarama-qarsı mánili sózlerin tawıp, juplastırıp kóshirip jazıń.

Bay, dos, shıdamlılıq, paraxatshılıq, kún, payda, zúraátlilik, mártlik, shadlıq, ómir, batır.

165-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Antonim sózlerdiń astın sızıp, qarama-qarsı mánilerin aytıp beriń.

Dushpan kúldirip, dos jılatıp aytadı. (*Naqıl*)

Bizler bárhama paraxatshılıqtı tileymiz. Xalqımız dúnyada urıs boldırmawǵa kúsh jumsaydı.

Jawlardıń tili lal, júzi boz bolıp,
Dos awzında atıń inkar sóz bolıp. (*I.Y.*)

Nawqan tuttım xalqım jipek kiysin dep,
Dos quwanıp, dushpanlarım kúysin dep. (*I.Y.*)

§ 42. Atlıqtıń sintaksislik xızmeti

1. Atlıqlar ataw seplik formasında is-hárekettiń iyesin bildirip, baslawısh xızmetin atqaradı. Mısalı: Salmalarda **suwlar** sıldır-sıldır aǵıp tur. Tabısqa **miynet** jetekleydi.

2. Atlıqlar iyelik seplik qosımtalı yamasa ataw seplik formasında basqa bir atlıq sózlerdi anıqlap anıqlawısh xızmetinde keledi: Kórkem gimnastika **sporttıń** eń názik hám gózzal túrlerinen esaplanadı. («*E.Q.*») Ol qolındaǵı **altın** saatınıń bawın sheship aldı. (*A.O.*)

3. Atlıq sózler ataw hám iyelik sepliklerden basqa sepliklerde zatlıq (obyektlik) máni bildirip, tolıqlawısh boladı: Millettiń salamatlıǵı birinshi gezekte bolajaq analar—**qızlarǵa** baylanıslı. Sport penen shuǵıllanıw hár bir insańǵa tán **pazıyetlerdi** qalıplestiredi. («*E.Q.*»)

4. Atlıqlar is-háreketke (bayanlawıshqa) qatnaslı **qayerge?, qayda?, qaydan?, qayerden?** t.b. sıyaqlı ráwıshlik mánidegi sorawlarǵa juwap berip, pısıqlawısh xızmetin atqaradı: **Jolda** Aybergen aǵaǵa ushırastım. (*Ó.X.*) Házir bir gektar ǵawasha maydanınan alınǵan ortasha zúraátlik **45 centnerge** tuwra kelmekte. («*E.Q.*»)

5. Atlıq sózler baslawıshtıń kim, ne ekenligin, jańalıq xabarın bildirip, bayanlawısh bolıp keledi: **Ózi — oqıwshı. Anası — muǵallım.**

166-shınıǵıw. Oqıń. Atlıqlardı tawıp, olardıń sorawları hám qaysı ǵáp aǵzasınıń xızmetin atqarıp kelgenin anıqlań.

Ǵawashaları qulpirǵan sala-sala atızlar shalqar teńizdey kók-kónbek. Arqa betten esken salqın samalardıń epkini menen ǵá terbelip, ǵá shayqalıp kórinedi. Keshki salqın hámmeni miynetke qulshındırǵan. Keshki salqında Jáhángir atız aralap, jumıstıń jaǵdayın kóriwge shıqtı. Ol qaysı atızda bolsa da, suw alǵan suwshınıń da, ketpen urǵan qız-kelinsheklerdiń de kewilli ekenin kórip quwanıshqa bólendi. Aqır, ǵawashalardıń túpleri dombıqlanǵan, ol suwdan yamasa azıq-awqattan qalmaǵan. (*Ó.X.*)

167-shınıǵıw. Atlıqlardan bolǵan ǵáp aǵzalarınıń astıń sızıń. Olardıń ózi qatnaslı sózlerge baylanıslı sorawların, qaysı seplikte hám qaysı aǵzanıń xızmetinde ekenin aytıń.

1. Jarasıqlı nur tókken quyashtıń áptabı jol júrgen jolawshılardıǵa yosh baǵıshlaydı. 2. Oǵan mánziliniń sátli bolıwın tilegen keyip ańlatadı. 3. Jol boyı ushırasqan, kózge túsken taw hám toǵaylar, aǵıp atırǵan dárya, paxta atızları — hámmesi usı quyashtıń qabaǵınıń shıtılmaǵanın, diyqannıń máwsiminiń ashıq-jarıq bolıwın qáleydi. 4. Tikkeley tawǵa shıǵıp, arnawlı kiyatırǵan jerime pıyada barıwdı maqul kórdim. (*S.S.*)

168-shinig'w. Tekstti oqıń. Anıqlawısh, tolıqlawısh, pı-sıqlawıshlar xızmetinde kelgen atlıqlardı tawıń. Olardıń qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin aytıń.

Ósimliklerdiń araları qapırıq. Shóptiń bası elp etpeydi. Quslardıń tamaqları búlkildeydi. Quslar suw aqqan japlardıń erneklerine ótedi. Áptap heshkimdi betletpeydi. Qarsı qarasań jalınday sharpıydı. Qalay bolsa solay betińdi qarıp, tula bedenińdi kúydiredi. (Ó. X.)

ATLIQLARDI TÁKIRARLAW BOYINSHA SORAWLAR HÁM TAPSÍRMALAR

1. Sorawlarǵa awızeki juwap beriń.

1. Atlıq qanday jollar menen jasaladı?
2. Dórendi atlıqlar qalay jasaladı, mısallar keltiriń.
3. Atlıqtıń qaysı qosımtaları juwan-jıńshke bolıp jalǵanadı, qaysı qosımtalar bul qaǵıydaǵa baǵınbaydı?
4. Qospa atlıqlardıń túrlerin aytıń, olardıń hárbiriniń jazılıwın mısallar menen aytıp beriń.

2. Tapsırmalardı orınlań.

1. **-shı, -kesh, -paz, -shılıq** qosımtalı atlıqlardı keltirip, 4 gáp jazıń. Qosımtalardıń mánisi boyınsha olardıń qanday atlıq ekenligin aytıń.
2. Anıq hám abstrakt atlıq jasawshı, orın hám kishirey-tiwshi mánili atlıq jasawshı qosımtalardıń hárbirine 4 sóz tawıp jazıń.
3. Birikken qospa atlıqlarǵa 4 sóz, dizbekli qospa atlıqqa 4 sóz yadtan tawıp jazıń, ne ushın olardıń birigip hám bólek jazılıw ózgesheligin aytıń.

169-shinig'w. Oqıń. Qospa atlıqlardı tawıp, olardıń atlıqtıń qaysı túri ekenligin aytıp túsindiriń.

Qoylardıń Qızılqumnan awılǵa keliwi menen sharwalardıń jumısı kóbeyip ketti. Hárbir qoy qoranıń basına

sol qoylardı baǵatuǵın shopan óziniń qara úyin tigip otır, ayırımları bala-shaǵası menen kóship kelip atır. Awıl arasınan qoylarǵa juǵımlı ot-shópler jıynalıp, olar qoy qoranıń qasına gúdilenip qoyılǵan.

Rayanıń da jumısı basınan astı. Ol xojalıqtıń vetvrachı bolıp xızmet atqarıp júr. (T.N.)

170-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Dórendi atlıqlardı tawıp, olardı túbir hám qosımtalarǵa ajratıń, túbir sózdiń qanday sóz shaqabı ekenin anıqlań.

1. Kelinshek birese tańlanıp, birese elewsiredi. Iyt bolsa jalǵız jolawshıǵa ádewir es boladı eken ǵoy. Tóbeshikler bir sazdıń bózindey usas bolǵanlıqtan, ayırıp tabıw qıyın. Bir-eki asıwdan asqannan keyin barıp, tanıs shoqalaqlar duslasa basladı. (Sh.S.) 2. Durıs, bólimde keń hám jaqsı háwli bar. 3. Ol jerde paxtakeshler ushın kino bolıp turadı. 4. Bólim baslıǵı bul kemshiligine qısınıp, artta qalıwshılıq sebeplerin izledi. 5. Ol bir kúni oraylıq ustaxanaǵa keldi. (Ó. X.) 6. Xojalıqqa qurılısshılar keldi.

171-shınıǵıw. Oqıp, mazmunın sóylep beriń. Ondaǵı dórendi atlıqlardı tawıp, olardı túbir hám qosımtaǵa ajratıń.

MÁKKENIŃ XALÍQ XOJALÍǴINDAǴÍ ÁHMIYETI

Mákke — eń joqarı zúráátli egin. Ol sharwashılıq malları ushın júdá juǵımlı azıq-awqat ónimlerin beredi. Mákkeden aytarlıqtay qaldıq shıqpaydı. 1 kg mákke dá-niniń azıqlıq juǵımlılıǵı 1,34 kg salıǵa, yaǵnıy 1,21 kg arpaǵa teń keledi.

Kim de kim mákke jetistiriwdi óz qolına alsa ol mal sharwashılıqtı rawajlandırıwda jaqsı jetiskenliklerge erisedi. Mákke ósiriwshi diyqanlardıń tájiriybeleri tereń úyreniliwi, turmısqa keń engiziliwi kerek.

172-shinig'w. Sızıqsha menen jazılǵan sózlerdiń bir-birinen mánilik ózgesheligin aytıp berıń.

Jońıshqalıq — jońıshqashılıq, paxtalıq — paxtashılıq, toǵaylıq — toǵayshılıq, júzim — júzimgershilik, baǵ — baǵshılıq, tóbelik — tóbeshik, traktor — traktorshı.

SANLIQ

§43. Sanlıq haqqında túsiniq

173-shinig'w. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge itibar berip, olardıń qanday sóz shaqabı ekenin hám qaysı sóz shaqabınıń aldında kelip turǵanın anıqlań.

1. Ol ózine bekitilgen **30** sıyırdı **eki** saatqa jetkermey sawıp boldı. (*Q.J.*) 2. Al, meniń shańaraǵımday shańaraqlar usı awılda **bes-altawdan** aspaydı. 3. Al, **júzlegen** shańaraqta keminde **4-5** baladan bar. 4. **Jigirma** júk mashinadan **on tórti** islep tur. 5. Ol **ekinshi** qabatqa shıǵıp, esigin qaqtı. 6. Avtobustan túskennen keyin «Jańalıq» xojalıǵınıń orayına shekem **eki** kilometrdey piyada júriw kerek edi. (*T.Q.*)

Zattıń sanın, shamasın, qatar tártibin, bólshelerin bildiretuǵın sózler **sanlıq** dep ataladı.

Sanlıqlar **neshe?**, **neshinshi?**, **neshe?**, **qansha?**, **qanshadan?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: **on** oqıwshı, **jigirma** kitap, **jetinshi** qabat, **onlaǵan** qoy, **on-on bes** jılqı t.b. Bul mısallardaǵı dıqqat etilgen sózler sanlıq. Olar zatlardıń sanın, qatar tártibin, shamalıq sanın bildirip kelgen.

Sanlıq mánisinde qollanılatuǵın sózlerdiń sanı onsha kóp emes. Olar 23 jay sannan turadı: **nol**, **bir**, **eki**, **úsh**, **tórt**, **bes**, **altı**, **jeti**, **segiz**, **toǵız** — bular birlik sanlar; **on**, **jigirma**, **otız**, **qırq**, **eliw**, **alpıs**, **jetpis**, **seksen**, **toqsan** — bular onlıqlar; **júz**, **mıń**, **million**, **milliard** t.b.

Sanlıqlar qurılısına qaray jay hám qospa sanlıq bolıp ekige bólinedi. Mısalı: **bir, úsh, altaw, otız, qırq** t.b. — bular jay (dara) sanlıqlar, **on úsh, bes júz eliw, on-on bes** t.b. — bular qospa sanlıqlar.

Sanlıqlar atlıq mánisinde kelgende seplik, betlik, tartım qosımtaları menen túrlenedi. Mısalı: úsh, úshitiń, úshiten, úshite, altınshıǵa, altınshını, altınshıdan, altınshıda — bular sepleniw; úshewmiz, úshewsiz, úshew — bular betleniwi; úshewimiz, úshewińiz, úshewi — bular tartımlanıwı. Sanlıqlar jazıwda cifrlar (arab hám rim) hám háripler arqalı jazıladı. Mısalı: **1(I), 3(III), 10(X), 30(XXX), bir, úsh, on, otız** t.b.

174-shınıǵıw. Oqıń. Sanlıq sózlerdi tawıp, olardıń so-rawların hám qanday sóz shaqabı menen dizbeklesip kelgenin túsindiririń.

Xojalıqtıń traktor ustaxanasında 17 súrim, 54 paxta-nıń qatar arasın isleytuǵın traktor bar. 24 nasos dviga-teli, 20 júk mashinası isleydi. 130 mexanizatorımız bar.

Xojalıq aymaǵında 4 mektep bar. Tek Berdaq atındaǵı orta mekteptiń ózinde 400 den aslam bala oqıydı. Xojalı-ǵımızda 50 den aslam muǵallım miynetkeshlerdiń bala-larına bilim berip, olardı adamgershilikke tárbiyalap atır.

Xojalıǵımızda 8-10 balalı xojalıqlardıń sanı házir 17 den astı. Solardıń ishinde Narjan Qalmuratova, Sapargúl Narbayevalardıń hár biri 10 balanı tárbiyalap ósirmekte. Bunday kóp balalı analarǵa xojalıǵımızda ǵamxorlıq kórsetilmekte. («E.Q.»)

175-shınıǵıw. Cifr menen berilgen sanlıqlardı sóz benen jazıń. Olardıń jazılıwına dıqqat awdarıń, qurılısı boyınsha qanday sanlıq ekenin aytıń.

8, 9, 30, 40, 69, 70, 215, 300, 1001, 1941, 1945, 1991, 1998, 2001, 51675, 100000, 169005, 1500000.

§ 44. Jay hám qospa sanlıqlar

Sanlıqlar qurılısı boyınsha **jay hám qospa sanlıq** bolıp bólinedi.

1. **Jay sanlıq** tek dara cifr hám dara sózlerden turadı. Mısalı: 5 (bes), 6 (altı, altaw), 7 (jeti, jetew), 8 (segiz), 20 (jigirma), 100 (júz).

2. **Qospa sanlıqlar** eki yamasa birneshe sózlerdiń qosılıwı hám juplasıp keliwinen jasaladı. Mısalı: 12 (on eki), 35 (otız bes), 98 (toqsan segiz), 550 (bes júz eliw) t.b.

Qospa sanlıqlar cifr menen berilgende, cifrlar bir-birine qosılıp jazıladı. Al, sóz benen berilgende bir-birinen bólek jazıladı. Mısalı: 1989 (bir mıń toǵız júz seksen toǵız), 155 (bir júz eliw bes), 2005 (eki mıń bes) t.b.

Jup sanlıq cifr menen jazılǵanda da, sóz benen jazılǵanda da juplasıp kelgen eki sannıń arası defis arqalı jazıladı. Mısalı: **5-6** (bes-altı), **10-15** (on-on bes), **40-50** (qırq-eliw) t.b.

176-shınıǵıw. Berilgen cifrlardı (sanlıqlardı) sóz benen jazıń. Qálegen besewine gáp qurap jazıń hám olardıń jazılıw ózgesheligin aytıp beriń.

25, 12, 40, 51, 79, 20, 32, 5-6, 50-60, 40-50, 56575, 350, 2013, 1978, 1984.

177-shınıǵıw. Oqıń. Sanlıqlardı tawıp olardıń dúzilisine qaray qanday sanlıq ekenligin anıqlań.

Mal sharwashılıǵı boyınsha qara mallardıń bas sanı 1486 bas bolıp, joba boyınsha 3060 centner sút sawıp alınıwı kerek edi. Sawıwdı jaqsı shólkemlestiriw nátiyjesinde 3368 centner sút sawıp alındı. Xojalıq boyınsha hár sıyırdan ortasha 820 litr sút sawıp alıw jobalastırıldı. Al, haqıyqat sawıp alınǵan sút 965 litrdi

quraydı. Mayda mallardıń bas sanı joba boyınsha 264 bas qoydan 1115 basqa kóbeytildi.

«Namuna» diyqan fermerler xojalıǵındaǵı Sh. Dáwletbaevanıń shańaraq aǵzaları eki yarım gektar jerinen 7 tonnadan aslam paxta zúraátin jıynap aldı.

Ásirese, ijarashı fermer Nigara Matqurbanova 5,5 gektar jerinen 10 tonnadan aslam paxta jıynap alıp, joqarı sortlarǵa tapsırdı. («E.Q.»)

178-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qospa sanlıqlardıń dizbeklesip kelgen sózi menen birge astın sızıń.

Buzawlardıń 8 aylıq waqtındaǵı tiriley salmaǵı 180-200 kilogramǵa jetkerildi. Olar 18-20 aylıq waqtına shekem jaqsılap baǵılıp, semirtilip, 300-320 kilogramǵa jetkerilip góshke tapsırıladı.

Jas waqtında jaqsı óspey hám rawajlanbay qalǵan buzawlar ortasha esap penen 2,5 jasına shekem baǵıladı hám olardıń tiriley salmaǵı 330-350 kilogramǵa jetken waqtında góshke tapsırıladı.

Mal padaları olardıń jasına hám jınısına qarap padalarǵa bólip baǵıladı. Hárbir padada 100-150 bas mal bolıp, olar ushın 5-8 gektar jaylaw ajratıladı.

Buwaz hám sawın sıyırlar padası ortasha 80-100 bas sıyırdan aspawı tiyis. 1-2 jastaǵı mallar padası 100-120 bas maldan ibarat boladı. («E.Q.»)

§ 45. Sanlıqtıń túrleri

Sanlıqlar zattıń esaplıq sanın, muǵdarın, qatar tártibin hám t.b. bildirip keledi. Mısalı: **2** kitap, **200** qoy, **500** qara mal, **25** oqıwshı degendegi **2, 200, 500, 25** sanları zattıń anıq esaplıq sanın ańlatadı. Al, **altaw, jetew, ekewden, úshewden, onlap, júzlep, úsh-tórt, úshten-biri, tórtten-birine, onınshı** sanlıqlarınıń birewleri zattı jıynaqlap kór-

setse, ekinshi birewleri shamalıq sanın, qatarlıq tártibin t.b. belgilerin bildirip keledi. Sanlıqlar usı ózgesheliklerine qaray **sanaq san, jıynaqlaw san, toplaw san, shamalıq san, bólshek san** hám **qatarlıq san** bolıp altıǵa bólinedi.

Atalǵan sanlıqlar mánisine qaray **esaplıq sanlıqlar** hám **qatarlıq sanlıqlar** bolıp jáne de eki toparǵa bólinedi:

1. Sanaw muǵdardı, esaplawdı bildiretuǵın **1, 2, 10, 11; birew, úshew, ekewden; onlap, júzlep; 3-4, úshten biri** sıyaqlı sanaq, jıynaqlaw, toplaw, shamalıq hám bólshek sanlar **esaplıq sanlıqlar** dep ataladı.

2. Qatar tártipti bildiretuǵın **birinshi, ekinshi, toǵızınshi, on birinshi** t.b. sıyaqlı sanlıqlar **qatarlıq sanlıqlar** dep ataladı.

179-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Sanlıq sózlerdi tawıp, olardıń mánisine qaray sanlıqtıń qaysı túri ekenligin aytıń.

1. Bir kún duz bergenge qırq kún sálem ber. (*Naqlı*)
 2. Onıń minnetlemesi hárbir 100 bas sawlıqtan 170 qozı alıw. («*E. Q.*») 3. Bizler kóp adam bolıp úshinshi kúni azanda qoylardı izlep kettik. (*Ó.X.*) 4. Xojalıqta mekteptiń sanı úshew. 5. Ol qoylardı gá jerden onlap, gá jerden jigirmalap qurastırdı. (*Ó.X.*) 6. Keyninde eliwdey jıqlı, eki júzdey túyesi bar edi.

180-shınıǵıw. Sóz benen berilgen sanlıqlardı cifr menen jazıń. Olardı mánisine qaray túrlerine ajıratıp anıqlań. Berilgen sanlıqlardan qálegen besewin gáp ishinde keltirip jazıń.

Úsh, toǵız, jigirma, otız bes mıń, on bes mıń, jetpis mıń, bes júz, úshten eki, altıdan úsh, júzden on, mıńnan bir, birinshi klass, jigirma birinshi ásir, bir million alpıs bes mıń, jigirma birinshi mart.

§46. Sanaq san hám onıń sepleniwi

Sanaq san zattıń anıq sanın bildirip, san kórsetkishi retinde onıń aldında turadı. Sanaq san **neshe?, qansha?** sorawlarına juwap beredi. Mısalı: **25 oqıwshı, 100 tawıq, 300 qoy, 20 dápter.**

Sanaq sanlar zattıń aldında kelip, onıń anıq sanın bildirgenlikten, gápte anıqlawısh boladı. Mısalı: Jayǵa **eki** adam kirip keldi.

Al, feyillerdiń aldında kelip, is-hárekettiń isleniw sanın bildirip kelgende, pısıqlawısh xızmetin atqaradı. Mısalı: Mashinalar kúnine **3 ret** qatnadı. Kún **bir** jawsa, terek **eki** jawadı. (*Naqıl*)

Sanaq sanlar atlıq sózlerdiń ornına qollanılıp kelgende, seplik qosımtaları menen túrlenedi. Mısalı:

Seplik	Dara sanlıq	Qospa sanlıq
A.	Úsh, jети	On bir, jigirma bes
I.	Úshtiń, jetiniń	On birdiń, jigirma bestiń
B.	Úshke, jetige	On birge, jigirma beske
T.	Úshti, jetini	On birdi, jigirma besti
Sh.	Úshten, jetiden	On birden, jigirma besten
O.	Úshte, jetide	On birde, jigirma beste

181-shunıǵıw. Oqıń. Sanaq sanlardı óziniń anıqlap turǵan sózi menen birge tawıp, onıń qaysı aǵza xızmetin bildirip kelgenin aytıń.

Qarshıǵanıń qarawında 700 bas sawlıǵı bar. Jaylawda hám oǵan jetkenshe hár 10-15 kilometr aralıqta artezian qudıqlar bar. Qoylar 300-350 kilometr uzaqlıqtaǵı jaylawǵa kóship-qonıp, óz erkinshe otlatılıp kete beredi. Ótken jılı qarawındaǵı 564 qoydan 736 bas qozı aldı.

Hár jüz sawlıqtan 130 bastan qozı, hár bir qoydan 3,5 kilogramnan jún qırqıp aldı. Ol mámleketke tapsırılğan 261 dana qarakól teriniń 80 procentin birinshi sortqa tapsırdı. («E.Q.»)

§47. Qatarlıq san, onıń jasalıwı hám jazılıwı

Qatarlıq sanlıqlar zatlardıń, qubılıslardıń qatar sanın, sanaw tártibin bildiredi hám **neshinshi?** degen sorawğa juwap beredi.

Qatarlıq sanlıqlar sanaq sanlarğa **-ınshı, -inshi, -nshı/-nshi** qosımtaları jalğanıw arqalı jasaladı. Mısalı: **altınshı, jetinshi, toǵızınshı, otızınshı** t.b.

Qatarlıq sanlıqlar cifrlar arqalı berilgende, **-(ı)nshı -(i)nshı** qosımtalarınıń ornına defis jazıladı. Mısalı: **9-klass, 1991-jil 1-sentyabr** t.b.

Qatarlıq sanlardı bildiriwshi sanlıq sózler birneshe bolıp kelgende, olardıń sońǵısına keyin defis qoyıladı. Mısalı: **7, 8, 9-klasslar, 50, 60, 80-jıllar** t.b.

Qatarlıq sandı bildiriwshi rim cifrınan keyin defis qoyılmaydı. Mısalı: **XXI ásir, IX klass, II taraw, IV bap** t.b.

Qatarlıq sanlıq atlıq sózlerdiń ornına qollanılıp kelgende, kóplik, seplik qosımtaları menen túrlenedi. Mısalı: **besinshi, besinshiniń, besinshige, besinshini, besinshiden, besinshide** hám t.b.

182-shınıǵıw. Oqırń. Qatarlıq sanlıqlardı tawıp, olardı túbir hám qosımtalarğa ajıratıp aytırń.

1. Bir mırń toǵız jüz qırqınshı jıldıń avgustında usınday taǵı bir waqıya boldı. (*Q.D.*) 2. Ol birinshi bólimnen ekinshi bólimge kiyatır edi. (*M.D.*) 3. Usı jerde Gúlásen birinshi ret bólim miynetkeshleri menen májilis ótkerdi. (*J.Sap.*) 4. Toǵızınshı klastı pitkergennen soń

balalar úyi ruqsat etedi. 5. Bul tuwralı Meñlimurat aǵa 1920-jıldıń ekinshi iyunindegi 261-buyırıqtı oqıp berdi. (T.Q.) 6. Shadımurat onınshını pitkerip, áskerlikke ketken jılı, Perixan jetinshini pitkergen edi. (I.Q.)

183-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qatarlıq sanlıqlardıń astın sızıp, olardıń qanday máni bildirip turǵanın anıqlań.

1. Toǵızınshını pitkerip ketemen dep arza berdim. 2. Baxıt qusı birewdiń basınan ushıp, ekinshi adamnıń basına qondı. 3. Al, sizge qırq birinshi ólshemdegi etik kerek shıǵar. 4. Birinshi kórgenimde Turımbet maǵan da unap edi. (T.Q.) 5. Ekinshi háptede-aq pyesa tayın boldı.

184-shınıǵıw. Daǵazadan paydalanıp, ata-analar jıynalısqı haqqında daǵaza jazıń. Qatarlıq sanlıqlardıń jazılıwına itibar berip, daǵazanıń tildiń qaysı stiline qatnaslı ekenin aytıń.

DAǴAZA

2018-jıl mart ayınıń 20-sánesinde mekteptiń oqıw-shılar sarayında Nawrız bayramına arnalǵan saltanatlı májilis boladı.

Májilis saat 15⁰⁰ de baslanadı.

Shólkemlestiriw keńesi 2018-jıl. 18.03.

185-shınıǵıw. Berilgen jay hám qospa sanlıqlardı seplik qosımtası menen túrleń.

Tórt, segiz, on bes, on altı.

186-shınıǵıw. Oqıń. Mazmunın sóylep beriń. Sanlıqlardı tawıp, olardıń qanday sanlıq ekenin aytıń. Tekstten paydalanıp, aq terekke baqlaw júrgiziń.

AQ TEREK

Aq terek — egislikte burınnan málim aǵash. Kelip shıǵıwı Gimalay, Awǵanstan bolıwı múmkin. Orta

Aziyada, Oraylıq hám Qubla Evropada, Jaqın Shıgısta erte waqıtlardan beri egilip kelmekte.

Aq terek 30-40 metr biyiklikke shekemgi dúziw ósetuǵın, sulıw, piramidalı, turaqlı aǵash. Baǵanasınıń tıp jaǵı qaraltım sur reńde, azlap jarılǵan bolıp keledi. Joqarısı tegis, surlaw-jasıl yamasa kúl reńde boladı. Búrtikleri túksiz, ótkir ushlı, qońır túste boladı. Japıraqları úsh múyeshli yamasa rombı sıyaqlı, túksiz, ústki tárepi jasıl, tómengi tárepi aqshıl reńde. Kók terekten sál keyinlew gúlleydi.

Aq terek tez ósedi. 10-11 jılda ortasha biyikligi 13-14 metr, ortasha diametri 12-17 santimetr boladı. Biziń jaǵdayda suwıqqa shıdamlı. (Ilimpazlardıń baqlawlarınan)

§48. Jıynaqlaw san hám onıń jasalıwı

Jıynaqlaw sanlar zatlardıń sanın jıynaqlap kórsetedi hám **neshew?** degen sorawǵa juwap beredi. Jıynaqlaw sanlıqlar 1 menen 7 niń arasındaǵı sanaq sanlarǵa **-aw/-ew** qosımtalarınıń jalǵanıwı arqalı jasaladı. Mısalı: **birew, ekew, úshew, tórtew, be-sew, altaw, jetew.**

Jıynaqlaw sanlıqlardıń **-aw/-ew** qosımtaları **eki, alti, jeti** sanlarına jalǵanganda túbirdiń sońındaǵı **ı, i** dawıslı sesi túsirilip jazıladı. Mısalı: **ek (i)+ew, alt (ı)+aw, jet (i)+ew.**

Jıynaqlaw sanlıqlar mánisi jaǵınan sanaq sanlarǵa jaqın. Sonlıqtan olar awızsha sanawda sanaq sanlardıń ornına qollanıla beredi. Mısalı: **birew, ekew, úshew, tórtew** t.b.

Jıynaqlaw sanlıqları atlıq sózlerdiń ornına qollanılıp kelgende, olarǵa betlik, tartım, seplik qosımtaları jalǵanadı. Mısalı: **birewmen, birewseń, birewi, ekewi, úshewi, ekewiń, tórtewiń; ekewdiń, tórtewdiń, tórtewine, tórtewdi, tórtewinen, tórtewinde** t.b.

187-shinigiw. Oqıń. Jıynaqlaw sanlıqlardı tawıp, olardı túbir hám qosımtalarǵa ajratıp aytıń.

1. Onıń balaları besew, úshewi mektepte oqıydı. 2. Eki balası bar, ekewi de erjetip kiyatır. 3. Birewden ekew jaqsı, ekewden úshew jaqsı, tórtewdiń nesin aytasań. 4. Jaybergen menen Berdibay aǵanıń balası aldınǵı partalardıń birewine otırdı. 5. Bizler kúnde-kúnde ekewimiz náwbetshi bola beremiz be yamasa basqa balalar da gezek-gezek bola ma? — dep soradı búgingi náwbetshi bala.

188-shinigiw. Berilgen gáplerdi oqıp, jıynaqlaw sanlardı tabıń. Olardıń qaysı mánini bildirip kelgenin (san mánisinde me yamasa zatlıq máni de me) túsindirıń.

1. Eki shıńǵıs jawlap aldı elimdi,
Birewin men jek kóremen ólgenshe.
Ekinshisin ashıp júrek tórimdi,
Saǵınaman, asıǵaman kórgenshe.

(I.Y.)

2. Ekewimizde de ún joq. (G.I.) 3. Olardıń ishinen birewi qalqıp júrgen bochkalarǵa asılıp, suwǵa batpay aman qaldı. 4. Onlaǵan adam ayazlap, tórtewi awırıp qaldı. (A.Bek.) 5. Mına ekewimizdi qańbaq shelli kórmedi. (K.S.)

189-shinigiw. Ekewi, tórtewimiz sanlıqların tómendegi úlgiden paydalanıp sepleń.

Seplik	Jıynaqlaw san
A	ekewi, tórtewimiz

§ 49. Toplaw san hám onıń jasalıwı

Toplaw sanlar zatlardı san jaǵınan toplaп kórsetedi hám **nesheden?**, **qanshadan?**, **neshewlep?**,

qanshalap? sorawlarına juwap beredi. Sanlıqlar dara hám jup sóz túrinde qollanıladı.

Toplaw sanlıqlar tómendegishe jasaladı:

1. Dara hám jup sóz bolıp kelgen sanaq, jıynaqlaw sanlıqlarına shıǵıs sepliginiń qosımtası jalǵanıwınan jasaladı. Mısalı: **ekiden, úshten, úsh-úshten, úshewden, tórtewden, jigirmadan, otızdan, úshew-úshewden, altaw-altawdan** t.b.

2. Toplaw sanlıqları **-lap/-lep** qosımtaları jalǵanıw arqalı da jasaladı. Mısalı: **onlap, júzlep, mıńlap, on-onlap, ekew-ekewlep, bir-birlep, besew-altawlap** t.b.

Geyde toplaw san jasawshı qosımtalar sanaq sanlarǵa dizbeklesip kelgen atawısh sózlerge jalǵanıw ta toplaw mánisin bildiredi. Mısalı: **bes tonnadan, 100 bastan, eki adamlap** t.b.

Toplaw sanları sóz túrlewshi qosımtaları menen ózgermeydi.

190-shıńǵıw. Berilgen gáplerdi oqıp, toplaw sanlardı tabıń. Olardıń sorawların hám qalay jasalıp kelgenin anıqlań.

1. Barlıq jaqtan birim-birim, ekew-úshewden Eshim-bettiń úyine jigitler kele basladı. (*A. Bek.*) 2. Aldımızda eki-ekiden dizilisip kiyatırǵan qara kórinde. 3. Bul káralarda hár jılı million tonnadan tábiyiy ot-jem jınap alıw múmkin. (*T. Q.*) 4. Qaraqalpaqstannıń qızları biziń institutqa birimlep emes, al onlap, júzlep keletuǵın bolsın. (*Q. J.*) 5. Segizi kelesi jılı on altı, buǵan taǵı tórtten qossań, jigirma boldı ma? (*Sh. S.*) 6. Mine, bıyl ekewimiz bes tonnadan dán aldıq. (*S. X.*)

191-shıńǵıw. Kóshirip jazıń. Toplaw sanlardıń astın sızıp, jasalıwın aytıń.

1. Adamlar uzaq jerge júre almay hár jerde bir adamlap, eki adamlap qala basladı. (*Q. Y.*) 2. Olar on-

onlap jolda qala berdi. (*A. Bek.*) 3. Ol qoylardı geybir jerden onlap, geybir jerden jigirmalap jıynadı. (*T. Q.*)

4. Áskerleri eki júz,
Jigirmadan bólinip,
On otawǵa taradı.
Ekewden ya úshewden
Bólimlerge taradı.

(*A.D.*)

Bekkem buwıp bellerin,
Erkekshe kiyim kiyedi.
Tórt bólinip on-onnan.
Jaw bolıp baǵqa tiyedi.

(«*Qırıq qız.*»)

§ 50. Shamalıq san hám onıń jasalıwı

Shamalıq san zattıń sanın, muǵdarın shamalap kórsetedi. Shamalıq sanǵa **qansha?**, **nesheden?**, **qanshadan?** sorawları qoyıladı.

Shamalıq sanlıqlar tómendegishe jasaladı:

1. Sanaq sanlarǵa **-laǵan/-legen**, **-day/-dey**, **-tay/-tey** qosımtalarınıń jalǵanıwı arqalı jasaladı. Mısalı: **Onlaǵan oqıwshı, jigirmalaǵan qız, eliwlengen adam, júzdey qoy, eki júzdey jılqı, úsh júzdey qara mal, bir mıńday tawıq** t.b.

2. Kóplik qosımtalı sanaq sanlarǵa orın seplik qosımtasınıń jalǵanıwınan shamalıq san jasaladı. Mısalı: **saat beslerde, jası otızlarda, saat tórt-beslerde** t.b.

3. Sanaq sanlardıń juplasıp keliwinen jasaladı. Mısalı: **úsh-tórt, bes-altı, jeti-segiz, qırq-otız, million-million** t.b.

4. Seplik qosımtalı kelgen sanaq sanlarǵa **aslam, artıq, jaqın, shamalas, juwıq, kóbirek** t.b.

muğdar mánili sózlerdiń dizbeklesip keliwinen de jasaladı. Mısalı: **júzden aslam, otızǵa jaqın, eliwge shamalas, qırqtan artıq, on besten kóbirek** t.b.

192-shınıǵıw. Oqıń. Shamalıq sanlardı tawıp, olardıń jasalıwın hám qanday sózler menen dizbeklesip turǵanın anıqlań.

1. Serjant bizlerden on metrdey alda. (*N.D.*) 2. Ol baydıń onlaǵan diyqanı bar. 3. Kóterilgen eki mıńday xalıqtıń qolında hár qıylı qural-jaraqlar payda boldı. (*A.Bek.*) 4. Mátekege juwır, úsh jılım, onlaǵan aw tayarlasın. (*K.S.*) 5. Ádiwli ana, seniń súyikli muhabbatıń hár waqıtta da millionlaǵan jas jigitle menen qızlarǵa arılmas dimár, qaytpas ğayrat beredi. (*J.A.*) 6. Tek azanǵı saat onlarda ğana Aynaxan keńsege keldi (*X.S.*) 7. Oyaq-buyaǵı otız-qırq minuttıń ishinde keliwge tiyisli adamlardıń kópshiligi xojalıq keńsesine jıynaldı. (*Q.D.*)

193-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Shamalıq sanlardıń astın sızıp, jasalıwın aytıń.

1. Qıstıń suwıq, qırawlı kúnleri mallardıń jası hám jınısına qarap, kúnine 10-15 kilogramm mákke silosi, 5-8 kg bede, 3-4 kg maydalangan pishen yamasa 300-800 gramm koncentrat ot-jem salınadı. 2. Hámmesi otız beske jaqın adam jıynaldı. (*A.B.*) 3. Ol óziniń ustazına million-million alǵıs aytıw menen óziniń fronttaǵı jetiskenlikleri tuwralı jazıptı. (*T.Q.*) 4. Bul bólimde diyqanlardıń kópshiligi óz jumısın eki-úsh yarım ese orınlaǵan. (*J.S.*) 5. Mallardıń semizligi kewildegidey bolmasa qoldan qosımsha túrde iri ot-shópler hám 150-200 gramm muğdarında aralaspa jemler beriledi. («*E.Q.*») 6. Al, tuqım mallarǵa 2-2,5 kg muğdarında koncentrat ot-jemler beriledi.

194-shınıǵıw. Shamalıq sanlardıń astın sızıp, onıń jasalıwın túsindiririń.

1. Ol otızlağan náreteni kól menen dáryanıń túyisken jerine ornalastırdı. (*K.S.*) 2. Usı geybir úylerde úsh-tórt sıyır, eki-úsh baspaq, qırq-otız qoy-janlıqlar bar. (*S.X.*) 3. Bir mıń toǵız júz on besinshi-bir mıń toǵız júz on altınshı jılları edi. (*A.Bek.*) 4. Otız-qırq batpan dáni bar, Tájimbet degen bar edi. (*A.D.*) 5. Bul jigittiń jasınıń on bes-on altıdan artıq emes ekenin birden biliw qıyın emes edi. (*Q.D.*) 6. Ekew-úshewi Anyanıń albomına únilip qarap otır. (*A.Ó.*) 7. Júzden aslam jaslar qala qurılısında belsendi xızmet etpekte. (*J.A.*) 8. Ol óz otarınan úsh júzden aslam qarakól teri tapsırdı. («*E.Q.*»)

§51. Bólshek san hám onıń jasalıwı

Bólshek san pútinniń bólegin bildiredi hám oǵan **neshe?**, **qanshası?** sorawları qoyıladı. Mısalı: **úsh**ten eki, **tórt**tiń biri t.b.

Bólshek sanlar eki túrli bolıp jasaladı:

1. Bólshek sannıń birinshisi (bólimi) shıǵıs sepliginde, ekinshisi (alımı) qosımtasız kelip jasaladı. Mısalı: **altıdan úsh, onnan bes, júzden bir** t.b.

2. Bólshek sannıń dáslepkisi (bólimi) iyelik sepliginde, sońǵısı (alımı) III bette tartımlanıp kelip, bólshek san jasaladı: **altawdıń ekewi, úsh**tiń biri.

Bólshek sanlar pütün sanlarǵa iye bolǵanda, bir pütün altıdan bir, úsh pütün tórtten eki, bir pütün onnan bes t.b. sıyaqlı bolıp aytıladı hám jazıladı.

Bólshek sanlardı arifmetikalıq jol menen cifrlap bergende:

$\frac{2}{4}$; $\frac{5}{10}$; $1\frac{2}{6}$; $7\frac{5}{8}$; 1,5 t.b. túrinde jazıladı.

Pútinniń ekiden bir $\frac{1}{2}$, tórtten bir $\frac{1}{4}$ bólegin kórsetiwde yarım (0,5), sherek (0,25) sózleri de qollanıladı.

195-shinigiw. Oqin. Bolshek sanlardi tawip, jasaliwi ham jaziliwin aytin. Yarim, sherek sanlariniin manisin tusindirin.

1. Bul kuni Mirzali aga ush yarim tonna paxta tergen edi. (S.S.) 2. Jarimshilar jerdi tortten birine, ushten birine aladi. (N.D.) 3. Aydin yarimi pitti. (S.X.) 4. Sherek asirden berli Qudaybergen aga bir kasipti iyelep kiyatir. 5. Joinishqaniin qatarlari makkeden 7,5 sm qashiliqta boladi. 7. Torttiin birine diyqan turar, «teñ ból»,— dedi Aydos baba. (B.G.) 8. Xanga elden jynalğan salgirttiin tortten biri de jetedi. (K.S.)

196-shinigiw. Cifr menen berilgen bolshek sanlardi oqin ham olardi soz benen jazin.

$$3\frac{4}{2} - \frac{3}{6}; \quad 9\frac{1}{3} + 2\frac{7}{5}; \quad 1\frac{1}{6} + 3\frac{4}{8}; \quad 10\frac{4}{5} + 8\frac{3}{4}.$$

$$20,6-10,03; \quad 5,8+8,5.$$

197-shinigiw. Gaplerdegi soz benen berilgen bolshek sanlardi cifr menen jazin ham olardin jasaliwin aytin.

1. Jumisshilardin qatnasivi orta esap penen 61,6% ten ibarat, yagniy yarimina qaraganda ushten eki bolegine jetedi. (Gazetadan) 2. Natijede, usi kolemnin ushten bir bolegin viltten qutqarip qaldiq. (Q.J.) 3. Mashinalardan jigirmanin on torti isleydi. (T.Q.) 4. Besewdin tortewi qalada qaldı. (A.D.) 5. Minaw baqqan qoyimnin ushten biri suyinshi. («Alpamis») 6. Ogizimdi berdim mayına, altinin bir payına. (O.) 7. Sizin oyinizsha, dunyanin tortten ush bolegi suw, olardin ornına da egin egiw kerek pe?

§52. Sanliqtin gaptegi xizmeti

Sanliqlar tomendegi gap agzalariniin xizmetin atqaradi.

1. Sanlıqlar, kóbinese atlıq sózlerge qatnaslı bolıp keledi. Olar zatlardıń sanın, muǵdarın anıqlap kelgende, anıqlawısh xızmetin atqaradı. Mısalı: Brigadamızda **20 salıkesh, 12 mexanizator, 8 suwshı** bar. Aǵam menen apam **altınshı** bólimde isleydi. («E.Q.»)

2. Sanlıqlar gáptegi qollanıw ornına qaray bas aǵzalardıń xızmetin de atqaradı. Mısalı: Olar **úshewi** kinoga bardı. **Altı** úshke bólinedi.

3. Sanlıqlar atlıq sózlerdiń ornına qollanıw, seplik qosımtalı kelgende, tolıqlawısh xızmetin atqaradı. Mısalı: Ol **toǵızınshını** pitkerdi. **Toǵızdı** úshke bóliwge boladı.

4. Sanlıqlar feyillerge qatnaslı, is-hárekettiń sanın, muǵdarın bildirip kelgende pısıqlawısh boladı. Mısalı: Kún **bir** jawsa, terek **eki** jawadı. (*Naql*) Mashinalar Qaratawǵa **eki** ret qatnadı.

198-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Sanlıqlardı tawıp, olardıń qaysı seplikte turǵanın hám qaysı aǵzanıń xızmetin atqarıp kelgenin aytıń.

1. Shadımurat onınshını pitkergen jılı, Perixan jetinshini pitkerdi. (*A.B.*) 2. Onıń minnetlemesi hár 100 bas sawlıqtan keminde 100 bas qozı alıw. («E.Q.») 3. Beresige besew kóp, alasıǵa altaw az. (*Naql*) 4. Ekewimizde de ún joq (*G.I.*) 5. Sen ol jaqta tereńnen ondı alsań, biz bunda júzdi, mıńdı aldıq. (*Ó.A.*) 6. Eki attı ertle, birewine óziń, ekinshisine Sadıq minsin. (*K.S.*) 7. Mekteptiń aldında eki gújim terek bar («J.»)

199-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Sanlıqlardı tawıp, olardıń ózi qatnaslı sózge baylanıslı qanday sorawlarǵa juwap beretuǵının hám qaysı aǵzanıń xızmetinde ekenin aytıń.

1. Onıń aldında endi 500 bas qoy. 2. Ol hár 100 bas sawlıqtan 140 qozı alıwǵa eristi. (*J.S.*) 3. Onıń jası bıyıl

on segizde. 4. Ekewi qol alıstı. 5. Ol búgin birinshi, úshinshi brigadalardıń jumısın tekserip, balıqshılar menen túnep te shıqtı. (Ó.A.)

SANLIQ BOYINSHA GRAMMATIKALIQ TALLAW

Tallawdıń jobası:

I. Sóz shaqabı. Ulıwma mánisi.

II. Morfologiyalıq belgileri: 1. Turaqlı belgisi: a) jay yamasa qospa; b) sanlıqtıń qaysı túri ekenligi. 2. Qosımsha belgileri: a) seplik; b) tartım; d) betlik; e) kóplik. Eger bul belgiler sol sanlıqta qollanılsa.

III. Sintaksislik xızmeti (gáptiń qaysı aǵzası ekenligi).

Tallaw úlgisi:

Klasımızda otız oqıwshı bar.

Awızsha tallaw	Jazba túrde tallaw
1. Otız—sanlıq. Jay sanlıq 2. Sanaq san. Sorawı neshe? otız oqıwshı 3. Gápte oqıwshı sóziniń sanın kórsetedi.	1. Otız sanlıq. 2. a) jay sanlıq otız (oqıwshı) b) sanaq san, sorawı neshe? otız (oqıwshı) 3. Neshe? (oqıwshı) otız — anıqlawısh

200-shınıǵıw. Joqarıdaǵı úlgige tiykarlanıp sanlıq boyınsha, dáslepki eki gápin awızsha hám sońǵı eki gápin jazba túrde grammatikalıq tallaw jasań.

1. Jiydeniń qırq túri boladı. 2. Muǵallım oqıwshılardıń tórtewinen tapsırma soradı. 3. Jigildik jiyde 4-5 jılda miywe beredi. 4. Oqıwshılardıń jigirma ekisi júdá jaqsı oqıydı.

TÁKIRARLAW

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Sanlıqtıń basqa sóz shaqaplarınan ózgesheligin aytıń.
2. Sanlıqlardıń dúzilisi hám mánisi boyınsha túrlerin aytıń hám mısallar keltiriń.
3. Sanlıqlar gáptiń qaysı aǵzalarınıń xızmetinde qollanıladı? Mısal keltiriń.

201-shınıǵıw. Teksttegi cifrlar menen berilgen sanlıqlardı sóz benen kóshirip jazıń. Olardıń sanlıqtıń qaysı túrine jatatuǵının aytıp beriń.

Terisken ósimligi 11,7 mıń gektar jerdi iyeleydi. Sonıń menen birge, onıń ortasha qalıńlıǵı bir gektar jerge 1200-1500 túpke shekem tuwra keledi. Bul ósimlikke klimat aytarlıqtay tásir etpeydi. Máselen, qurǵaqshılıq bolǵan jılı tuqım kóp bergen 1949-jıl menen salıstırıp qaraǵanıımızda, tuqım beretuǵın ósimliklerdiń sanı 80 procentke, al bir gektarǵa 960 túpten tuwra keledi. Bir túp teriskennen alınatuǵın tuqım zúraáti 5-28 gramǵa shekem jetedi. Demek, usı esap boyınsha bir gektarǵa orta esap penen 12,4 kg yamasa bir jılda joqarıda kórsetilgen bólimshede hámmesi bolıp 142 tonnaǵa jaqın tuqım ónimi alınadı. (X.Z.)

202-shınıǵıw. Sanlıqtıń hár túrine bir sózden alıp, seplik qosımtaları menen sepleń.

ALMASÍQ

§53. Almasıq haqqında túsinik

Atlıq, kelbetlik, sanlıqlardıń ornına almasıp qollanılatuǵın sózlerge **almasıq** delinedi.

Almasıq atlıq, kelbetlik, sanlıqlardıń dál ataması emes. Olardı ornın basatuǵın ekinshi bir sóz be-

nen ataydı. Mısalı: **Asan** zavodta jumısshı bolıp isleydi. **Ol** ózine tapsırılğan jumıslardı artıǵı menen orınlaydı. Bul gáplerdegi **Asan** sózi ekinshi ret qaytalanbaw ushın onıń ornın basatuǵın **ol** almasıǵı qollanılıp kelgen. Asańǵa tiyisli bolǵan pikir ekinshi gápte **ol** sózine qatnaslı ayıladı.

Almasıqlar kóbinese atlıqtıń ornına qollanılatuǵın bolǵanlıqtan, kóplik, seplik, tartım qosımtaları menen ózgeredi.

203-shınıǵıw. Oqıń. Almasıqlardı tawıp, olardıń qaysı sózdiń ornına almasıp kelgenin hám qanday qosımtalar menen ózgerip turǵanın anıqlań.

KAVKAZ

Kavkaz, sálem jasıl tawlardıń sebi,
Sálem jer qundızı, gülge bezengen!
Watan ıshqı menen súyemen seni,
Taw qosıǵın súygen júregim menen.

Balalıq jıllarımda men seni kórdim,
Betlerinde Pushkin jazǵan kitaptıń,
Lermontov qálemimen toqılǵan jirdıń,
Hárбір qatarında sen sheshek attıń.

Sonda terbep aqıl-huwshımdı alǵan,
Shayırlıq muzasında sendegi shıray.
Shayır hawazına ilesip, saǵan—
Balalıq qıyallarım ushqandı talay...

(I. Y.)

204-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge diqqat etip, olardıń almasıqtıń qaysı túri ekenin aytıń.

Men «Ámiwdárya» jurnalınıń jańa sanın kózden ótkerdim. Ábdibay bolsa kishkene beli menen qumdı

qazıwǵa kiristi. **Bul** qazılǵan jerde suw quyılǵan ıdısımızdı saqlaymız. **Óz** isi menen mashqul bolıp atırǵan Ábdibay birden baqırıp jiberdi:

— **Mınań** qara!

Men jalt qaradım. Qazılǵan qudıqtıń ishinde qanday da bir mıltıqtıń qundaǵı kórinip tur. **Óz** kózimizge **ózimiz** isenbedik. Saqlıq penen **onı** suwırıp aldıq. Bul bir sebepler menen kómilip qalǵan besatar eken. Endi **bári** túsiniikli edi. (*J.S.*)

— **Kim** awılǵa traktorshı bolıp islep atır?

— Azat.

— **Ol** qashan keldi?

— Búgin.

Hárkim óz isi menen bánt. **Heshkim** jumıssız qarap júrgen joq. **Állekim** tünde esikti qaqtı. Biraq, sırtta **heshkim** kórinbedi.

ALMASIQTIŃ TURLERI

Almasıqlar mánisi hám grammatikalıq ózgesheligine qaray 8 túrge bólinedi:

1. **Betlik almasıǵı** (men, sen, ol, biz, siz).
2. **Ózlik almasıǵı** (óz).
3. **Siltew almasıǵı** (bul, sol, usı, ol, áne, mine t.b.).
4. **Soraw almasıǵı** (kim, ne, kimniń, neniń qaysı, qanday).
5. **Belgilew almasıǵı** (hárkim, hár nárese, hárqanday, hárqaysı, hárbir t.b.).
6. **Jámlew almasıǵı** (barlıǵı, hámmesi, bári, jámi, bárshe, pútkil t.b.).
7. **Belgisizlik almasıǵı** (állekim, állene, álle nárese, állenebir, bazıbir, geybir t.b.).
8. **Bolımsızlıq almasıǵı** (heshkim, hesh nárese, heshbir, heshqashan, heshqanday, hesh teme).

205-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Almasıqlardıń astın sızıp, qanday sóz shaqaplarınıń ornına almasıp kelgenin aytıń.

1. Ishine motor ornatılǵan kemeniń artında bir adam dizerlep otır, ol ara-tura otırǵan ornınan ushıp turıp tum-tusına asıqqanday kóz saladı. 2. Teńiz jiyegi kók jasıl. Onıń ústinde qanatın qıya qaǵıp, sharıqlap ushıp shaǵala júr. 3. Óteǵendi izleseń, ol da bir kemeni miniwge qolaylasıp atır eken. 4. Balıqshılar ózleriniń bólimlerine kelip qonıs bastı. 5. Bular ornalasqan «Taslaq» keń kólemdi bir ózi alıp jatqan belgili jer edi. (Ó.A.) 6. Kimdi aytıp otırsań Orazǵalıy, men Stepanovtı shaqırǵan edim, ol da házir kelip qalar. (G.I.)

§ 54. Betlik almasıǵı

206-shınıǵıw. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıq-qat etiń. Olardıń qanday sóz shaqabınıń ornına qollanılıp turǵanına hám sorawlarına itibar beriń.

Kút **meni sen, men** qaytaman,
Sen júrgen betke,
 Kútpе dep kim aytsa, **oǵan** jaqsılıq etpe.
Men seniń shadlıǵıń, demiń dáwranıń.
 Iske asqan ármanıńman, anajan.

Sen miywalı daraq, **mendur** jemisiń,
 Boylarımdı kórseń piter kemisiń.
 Hárbir alǵan ǵániybetli dem ushın,
 Máńgi minnetdarman **saǵan**, anajan.

(I.Y.)

Men, sen, ol, biz, siz sózleri betlik almasıǵın bildirip, úsh bette, birlik, kóplik sanlarda qollanıladı. Sorawları: **kim?, kimler?, neler?**

1-bet: **men, biz (bizler)** sóylewshi adamdı bildiredi. Mısalı: **Men** kinoǵa bardım. **Bizler** oynadıq.

2-bet: **sen, siz (sizler)** tırlawshı adamdı bildiredi. Mısalı: **Sen** kitaptı oqı. **Sizler** tırlań.

3-bet: **ol (olar)** sóylewshı menen tırlawshıdan basqa adamlar hám basqa da zatlardı bildiredi. Mısalı: **Ol** súwret saldı. **Olar** qosıq ayttı. Sorawı: **kim?, kimler?** Qoylar qoldan jem jegen qulınday úyirsek edi, **olar** kóre sala mańırastı. (Ó.X.)

Sıpayı sóylewde **men, sen** almasıqlarınıń ornına **biz, siz**, almasıqları qollanıladı.

Betlik almasıqlarına **-lar/-ler** kóplik qosımtaları jalğanadı. Kóplik qosımta **ol** almasıǵına jalğanǵanda, túbirdegi **I** háribi túsip qalıp jazıladı: **ol+lar—o-lar**.

Betlik almasıqları seplik qosımtaları menen túrlenedi.

Betlik almasıǵınıń sepleniwi

Seplik	I bet	II bet	III bet
A.	men, biz	sen, siz	ol
I.	meniń, biziń	seniń, siziń	onıń
B.	maǵan, bizge	saǵan, sizge	oǵan
T.	meni, bizdi	seni, sizdi	onı
Sh.	mennen, bizden	sennen, sizden	onnan
O.	mende, bizde	sende, sizde	onda

Bul keste qara háríp penen jazılǵan sózlerge seplik qosımtalarınıń jalǵanıwı menen ózgeris kirgen iyelik sepliginde túbirdegi **n, I** háribi túsip jazıladı.

Al, barıs sepliginde tek dáslepki háribi ǵana saqlanıp, tabıs sepliginde I-II bette túbir-den **n**, al III bette **I** háribi túsip qalıp jazılǵan. III bettegi shıǵıs, orın sepliklerinde túbirdegi **I** háribi **n** háribine ózgerip qollanılgan.

207-shunig'iv. Kóshirip jazıń. Tartımlanıp kelgen betlik almasıqların tawıp, olardıń astın sızıń.

1. Seniki durıs, Perizat. 2. Sheshe, pochталion sizikine de qayrılıp edi ғoy. (O.A.) 3. Meniki tek ómirlik jol. 4. Bizikinde júre berseń-o. (N.D.)

Adam bolsa jay sanaydı onı kim?
Xalqımız bir xojalıqtay jasağan.
Bizikine kim kelse, úy sonıki,
Qayda barsam, óz úyim, óz bosagam!

(M.L.)

Betlik almasıqlarına **-nıki/-niki, -dıki/-diki** tartım qosımtaları jalğanadı. Bul qosımtalar **men, sen, ol** almasıqlarına jalğananda, sóz túbirindegi **n, l** háripleri túsip qaladı: **meniki, seniki, oniki, bizlerdiki, sizlerdiki, olardiki** t.b.

Eger de **-nıki/-niki** qosımtaları **biz, siz** betlik almasıqlarına jalğansa, qosımtanıń birinshi háribi túsip qalıp aytıladı hám solay jazıladı: **biziki, siziki**.

-nıki/-niki qosımtaları jalğanan betlik almasıqlar menshiklilik máni ańlatadı: kitap **meniki**, dápter **seniki**, kóylek **oniki** hám t.b.

208-shunig'iv. Qosıqtı oqıp, mazmunın sóylep beriń. Betlik almasıqların tawıp, qanday seplikte turğanın anıqlań.

HÁRKIMNIŃ ÓZ ÚYI, ÓLEŃ TÓSEGI

Táriypiń kóp aytıp maqtay almayman,
Hámmeden aǵla dep aqlay almayman,
Sen barda jat jurтта toqtay almayman,
«Hárkimniń óz úyi, óleń tósegi».

Qarakeńniń qalası da ózindey,
Aq kókirek ańqıladań sózindey,

Sharapatlı, miyrim tolı jüzindey,
«Hárkimniń óz úyi, óleń tósegi».

Sağan kelgen millet ónip-ósedı,
Nan qalıńlap, kógeredi kósewi,
Seni «Doslıq qalashası» desedi,
«Hárkimniń óz úyi, óleń tósegi».

(Á. Ó.)

§55. Ózlik almasıǵı

Zatlardı hám basqa da nárselerdi anıqlap, tastıyıqlap kórsetetuǵın **óz** sózine ózlik almasıǵı delinedi.

Ózlik almasıǵı ataw formasında qollanılganda, kóbinese tartımlanǵan atlıqlardıń aldında keledi hám sol sózdiń anıqlawıshı xızmetin atqaradı.

Ózlik almasıǵı kópik, tartım, seplik qosımtaları menen úsh bette túrlenedi, seplenedi. Mısalı: **Ózim-men, ózimseń, ózi, ózlerimiz, ózlerińiz, ózleri.**

Ózlik almasıǵı seplik qosımtaları menen seplen-gende, tartım jalǵawlı túrinde qollanıladı.

Ózlik almasıǵı betlik almasıǵı menen dizbekle-sip te qollanıladı. Bunday jaǵdayda ózlik almasıǵı tartım jalǵawlı keledi de, kóbinese ataw seplikte turadı: **men ózim, sen óziń, ol ózi, biz ózimiz, siz ózińiz, ol ózi.**

Ózlik almasıǵınıń sepleniw úlǵisi:

Seplik	I bet	II bet	III bet
Ataw	ózim	óziń	ózi
Iyelik	ózimniń	ózińniń	óziniń
Barıs	ózime	ózińe	ózine
Tabıs	ózimdi	ózińdi	ózin
Shıǵıs	ózimnen	ózińnen	ózinen
Orın	ózimde	ózińde	ózinde

209-shinúǵıw. Qosıqtı oqıń. Ózlik almasıqlardı tawıp, olardıń qanday gáp aǵzası ekenin aytıp berıń.

ÓZ ÚYIM

Qayda barsam óz úyim, óz bosáǵam!
Jer, suw, toǵay,
Biytanıs say-salalar,
Men kórmegen, kórgen awıl-qalalar,
Bári-bári óz úyim, óz bosáǵam!
Óz úyim dep esaplayman úyińdi,
Sen paydalan men jıynaǵan buyımdı,
Úyimiz de, oyımız da usaǵan.
Mınaw qala, zavodlar da biziki,
Men dóretken qosıqlar da biziki,
Qayda barsań óz úyiń, óz bosáǵań!

(M.L.)

210-shinúǵıw. Kóshirip jazıń. Ózlik almasıǵınıń astın sızıp, qanday sóz shaqabı menen dizbeklesip turǵanın hám qanday qosımtalar jalǵanıp kelgenin túsindirıń.

1. Aǵash ta qartaysa óz kórkin joǵaltadı. 2. Denesine qanday da bir nárse quyılıp, ózin jasarıp ketken sıyaqlı sezedi. 3. Háy, ańgódek balalar, maǵan ba ya ózlerińizge kúlip tursızlar ma? — dedi ǵarrı attan túsip. (I.Y.)

4. Erkin qanat qaqtı azatlıq qusı,
Ketti ómirimizdiń qáhárli qusı,
Hár zamannıń óz kiyim, óz modası,
Jańa turmıs óssin dediń, shóǵirme.

(I.Y.)

211-shinúǵıw. Oqıń. Ózlik almasıǵın tawıp, onıń qanday qosımtalar menen ózgerip kelgenin anıqlań.

1. Ernazar jóninde barlıq xabardı onnan ózim soradım. 2. Biz ózimiz awıldan shıqqanbız. 3. Biz onı óz

qollarımız benen quramız. 4. Meyli aqsha jağın meniñ ózim sorastırıp kóreyin. (*A.Bek.*) 5. Paqırbay ızadan ózin zorga tuttı. 6. Ózi — qattı miynetkesh adam. 7. Ózin miynetten alıp qashpaydı. (*I.Y.*)

§ 56. Siltew almasıǵı

212-shınıǵıw. Gáplerdegi ajratıp kórsetilgen sózlerge dıqqat awdarıń. Olar qanday sóz shaqabı menen baylanısqań hám qanday sorawlarǵa juwap beredi.

1. Ol **usı** samalǵa óńmenin berip, eki qora qoydıń sırtınan qarap tur. 2. **Bul** Asqarǵa hesh qashıq emestey sezilip, kewlin basqa bir nárselerge burdı. 3. Ekinshisi biyik minaralı bir qala edi. **Sol** qalaǵa dushpan basıp kirmekshi boldı. 4. Seniń **mına** isiń jaramaydı. 5. Alısta kiyatırǵan jolawshılar Aysánemge ap-anıq kórindi. **Áne**, jaqınlap ta qaldı. 6. **Ol** bir kúnler kúnbedi, tek qarańǵı tún edi. (*N.D.*)

Zatlardı, adamlardı siltep kórsetiw ushın qollanılǵan almasıqlarǵa **siltew almasıǵı** delinedi.

Siltew almasıǵı mánisinde **bul, sol, usı, ol, áne, mine, mınaw, ana, anaw** t.b. sózler qollanıladı.

Siltew almasıqları siltep kórsetiletuǵın zatlardıń aldında qollanılıp, **qaysı?, qáne?** sorawlarına juwap beredi. Mısalı: Atızımızda ashılıp atırǵan paxtalar kóp. **Bul** paxtalar birneshe mıń tonnalardı quraydı. **Áne**, sulıw kórinisli awıllar.

Siltew almasıqları kóplik, tartım, betlik hám seplik qosımtaları menen túrlengende, zatlıq máni bildiredi. Siltew almasıqlarınan **áne, mine, ánekey, minekey** sıyaqlı túrleri kóplik, seplik qosımtaları menen túrlenbeydi.

Siltew almasıqları juplasıp qollanılganda aralarına defis qoyılıp jazıladı. Mısalı: **anaw-mınaw, anağan-mınağan, oğan-buğan, onı-bunı** hám t.b.

Siltew almasıǵınıń sepleniw úlǵisi:

Ataw	bul	sol	usı	mına
Iyelik	bunıń	sonıń	usınıń	mınanıń
Barıs	buǵan	soǵan	usıǵan	mınaǵan
Tabıs	bunı	sonı	usını	mınanı
Shıǵıs	bunnan	sonnan	usı	mınadan
Orın	bunda	sonda	usında	mınada

Bul sepleniwde qara hárip penen jazılǵanlar seplik qosımtaları qosılıp túbiri ózgerip kelgen. Bunda **bul**, **sol** sózleri ataw sepliginen basqa sepliktiń hámmesinde túbiri qısqarıp qollanılǵan. Al, usı sózler barıs sepliginde kelgende, seplik qosımta túbirdegi sońǵı sestıń qısqarıwına baylanıslı **-ǵan** túrinde jalǵanadı.

Ańlatıw. **Ol** siltew almasıǵı betlik almasıǵınıń III bettegi túri menen birdey. Biraq, olardıń mánilik qollanıwında ayırmashılıq bar. **Ol** almasıǵı atlıqlardıń aldında siltep kórsetiw mánisinde kelgende siltew almasıǵı boladı. Al, atlıqtıń ornına qollanılganda betlik almasıǵın bildiredi. Mısalı: 1. **Ol** kúnler álleqashan ótip ketti. (*N.D.*) 2. Eger bala geypara waqıtları narazı bolıp jılaǵısı kelse, **ol** adamlarǵa kórinbew ushın shiraljinlerdiń* arasına kelip jasırınatuǵın edi. (*Sh.A.*)

Bunda birinshi gáptegi **ol** almasıǵı kúnler sóziniń aldında onı siltep kórsetip, qaysı? sorawǵa juwap berip, siltew almasıǵın bildiredi. Al, ekinshi gápte **ol** almasıǵı bala sóziniń ornına almasıp, kim? sorawına juwap berip, betlik almasıǵın ańlatadı.

Shiraljin — jıńǵıldıń bir túri.

213-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Siltew almasıqların tawıp, qanday qosımtalar menen ózgergenin hám sorawların anıqlań.

— Men anaw kúni aytpadım ba, sen onsha qıynala berme dep.

— Usı jumıstı kelip alsa bolmay ma?

— Hár ayda qansha júk tasıladı, qansha júk jiberiledi, soǵan qarap sizlerge haqı tóleyemiz, onnan artıq bermeymiz, — dedi.

— Bunnan balıqshılıq etken de táwir shıǵar.

— Balıqshılıq islewge keme kerek, aw kerek, ol bizlerde joq.

— Sen Urıqlıdaǵı Omardı bilesen be?

— Awa, bilemen.

214-shınıǵıw. Siltew almasıqların tawıp, olardıń qaysı sep-likte ekenin, túbir hám qosımtaların atap kórsetiń.

Berman keliń, mınanı qara, mınaw bir túp alma aǵashı. Bunıń shaqasındaǵı japıraqları úsh túrli. Mınaw alma, mınaw qárelı, mınaw shiye, — dedi. (*N.D.*) 2. Siziń awılıńızda mámleketlik qárejettiń esabınan sonday jaqsı jay salınadı, onda otırıwǵa hámme qızıǵadı. Ózim de soǵan asıǵıp atırman. Bunda sen asıqpay, albıramay, bolǵan hám bolatuǵın isti durıs ayt, sonda heshbir qátelespeyseń. (*T.N.*) 3. Usıǵan juwaptı qaysıların bereseń? Buǵan men de hayranman. Mınaw semiz, anawıńnıń ebindey sorpalıǵı bar. (*Ó. A.*)

§57. Soraw almasıǵı

215-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Soraw almasıqlarınıń astın sızıp, olarǵa qanday qosımtalar jalǵanıp turǵanın anıqlań.

1. Kimińiz edi, múmkin, jaqın-juwıq birewińiz shıǵar? Qaysıńızǵa baǵınayın? (*A.Á.*) 2. Kimseń kelip

8—Qaraqalpaq tili, 6-kl.

113

turgan? — Men, Ábdirásuwli atańman. 3. Kimdi aytip otırsań, Orazgáliy? (*G.I.*) 4. Qanday maqul bolar eken? (*T.N.*) 5. Qaysısında boldıń, soldat? — Stroybatta... (*Sh.S.*) 6. Nege solay dep oylaysız?

— Amanattı alğan adam tabıs etpey me dástúrde.

— Nem bar? ... Ya jasırın gómme kómip qoyıppan ba? (*A.Q.*)

216-shınıǵıw. Qara hárip penen jazılğan sózlerge itibar beriń. Ol sózlerdiń qanday mánide qollanılğanın hám qanday almasıq ekenin túsindirıń.

— Sen Ámet penen dossań ǵoy-á?

Serjan Atamurattıń sorawına qatıwlana tústi.

— **Kim** ayttı onı?

— Óziń.

— **Qashan?**

— Baǵana.

— **Qayerde?**

— Umittıń ba? (*T.Q.*)

Olar taǵı júz metrdey alǵa júrdi.

— Qáne, **qansha** ǵórek bar eken, sanap kóreyik dep Shamurat ata usınıs etti.

— **Qansha** ǵórek sanadıń? — dedi.

— Nájim, sen neshe ǵórek sanadıń?

— On toǵız.

— Qáne, **qayda** paxta? (*Q.D.*)

Adam, zat, belgi, orın, waqıt haqqında sorawlı máni bildiretuǵın almasıqlarǵa **soraw almasıǵı** delinedi.

Soraw almasıqların **kim, ne, qanday, qaysı, qayda, qashan, qansha, qalay, neshe, neshinshi** t.b. sıyaqlı sózler bildiredi. Soraw almasıqları atlıq, kelbetlik sanlıq, ráwishlerdiń ornına qollanıladı.

Kim, ne soraw almasıqları kóplik, tartım, betlik hám seplik qosımtaları menen túrlenedi.

Soraw almasıqlarınıń tartımlanıwı

I bet	kimim	nem	neshem	neshewim
II bet	kimiń	neń	nesheń	neshewiń
III bet	kimi	nesi	neshesi	neshewi

Soraw almasıqlarınıń sepleniwi

A.	kim	ne	neshe	neshew
I.	kimniń	neniń	nesheniń	neshewdiń
B.	kinge	nege	neshege	neshewge
T.	kimdi	neni	nesheni	neshewdi
Sh.	kimnen	neden	nesheden	neshewden
O.	kimde	nede	neshede	neshewde

Soraw almasıqlarınan **kim**, **ne**, **qanday**, **qan-sha**, **qaysı**, **qalay** sıyaqlı túrleri ózleriniń sorawlıq mánisinen uzaqlasıp, gápte grammatikalıq qatnas almasıqlarınıń mánisin bildirip te keledi. Bul jaǵdayda soraw almasıqları, kóbinese qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi óz ara baylanıstıradı. Qospa gáptiń quramındaǵı ekinshi jay gápte (bas gápte) qatnas almasıǵına qatnasıqlı sózler qollanıladı. Mısalı: **Kim** islemese, **sol** jemeydi. **Ne** ekseń, **sonı** orasań. (*Naqlı*) Hákim **qayda** jumsasa, ol **sonda** isleydi. (*B.B.*) Asaw Araldıń minezi **qanday** ójet bolsa, qoyındaǵı balıqlarınıń óris ózgeriwi de **sonday** qubılmalı. (*K.S.*)

217-shunıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshiriń. Olardıń dúzilisine qaray qanday gáp ekinin anıqlań hám qatnas almasıqlarınıń astın sızıp, qanday xızmette kelgenin túsindiriyń.

1. Kim intizamlı, zeyinli bolsa, sol sabaǵınan jaqsı oqıydı. 2. Ximiya neshe túrli boyaw shıǵarsa, sonsha túrli

tufli bar. (*T.Q.*) 3. Eger kim de kim mağan dus kelgen oqıwshı bola beredi dep oylasa, ol qátelesedi. 4. Házir usı bólmeniń ishi qanday ıqsham gózzal bolsa, meniń kóz aldıma keleshekтеgi turmısım da sonday kórkem bolıp elesleydi. (*I.Q.*) 5. Kim jaman oqısa, ol jumıs islep te jarımaydı. (*Sh.A.*)

218-shınıǵıw. Oqıń. Berilgen gáplerдеgi soraw-qatnas almasıqlardı hám olarǵa qatnasıqlı sózlerdi aytıń.

1. Balasınıń islegen erlikleri ǵarrıǵa qanday unaǵan bolsa, Aysánemge de sonday unadı. (*Ó.A.*) 2. Kim dáwjúrek bolsa, sol bara bersin. (*Ó.X.*) 3. Balıq qansha mol bolsa, aqsha sonsha kóp boladı. 4. Qay jerde is páti qızsa, sol jerde ónim kóp boladı. (*As.M.*) 5. Aspannan ne tússe, jer sonı kóteriwge jaratılǵan. (*T.Q.*) 6. Qaysı jaqqa kóz jiberip qarasań da, sol jaqta traktorlar jerdiń astın ústine shıǵarıp júrgenin kóreseń. (*J.S.*) 7. Aldıńǵı arba qaydan júirse, sońǵı arba da sonnan júredi. (*Naqıl*)

§ 58. Belgilew almasıǵı

Qanday da bir betti (adamdı), zat yamasa belgini basqalarınan ajratıp, belgilep kórsetetuǵın almasıqlarǵa **belgilew almasıǵı** delinedi.

Belgilew almasıqları **hár** sóziniń **kim, qanday, qaysı, qashan** t.b. soraw almasıqları hám **bir** sóziniń aldınan qosılıp jazılıw arqalı jasaladı: **hárkim, hárqanday, hárqaysı, hárqashan, hárбір** t.b.

Hár sózi atlıq sózler menen dizbeklesip kelgende, sol sózlerge birikpey bólek jazıladı: **hár adam, hár nárse** t.b.

Belgilew almasıqları zatlardı daralap, belgilep kórsetiw ushın qollanıladı. **Hárkim, hárqaysı, hár nárse** almasıqları atlıq sózlerdiń ornına almasadı. Mısalı: 1. **Hárkim** óz miynetini menen dańqqa bólenedi. 2. Ol **hár nársege** qızıǵıp qarap tur.

Belgilew almasıǵınıń tartımlanıwı

Bet	birlik	kóplik
I bet	hár nárssem	hár nárselerimiz
II bet	hár nársen hár qaysın	hár nárselerińiz hár qaysıńız
III bet	hár nársesi hár qaysısı	hár nárseleri hár qaysıları

Belgilew almasıǵınıń sepleniwi

A.	hárkim	hárqaysısı	hárbi
I.	hárkimniń	hárqaysısınıń	hárbiriniń
B.	hárkimge	hárqaysısına	hárbirine
T.	hárkimdi	hárqaysısın	hárbirin
Sh.	hárkimnen	hárqaysısınan	hárbirinen
O.	hárkimde	hárqaysısında	hárbirinde

Hárqanday, hárbir almasıqları kelbetlikler sıyaqlı atlıq sózlerdiń aldında kelip, anıqlawıshlıq xızmet atqaradı. Mısalı: **Hárqanday** buyımlar jaydıń ishın bezep tur. Bul ullı iske **hárbir** adam óz úlesin qosadı.

Hárkim, hárqaysı, hár nársese almasıqları atlıq sózlerdiń ornına qollanılatuǵın bolǵanlıqtan, tartım, seplik qosımtaları menen túrlenedi.

219-shınıǵıw. Oqıń. Belgilew almasıǵın tawıp, olardıń neshinshi bette hám qaysı seplikte turǵanın aytıń.

1. Qıyal alıp qashadı, hár nárselerdi oylatadı. Hárbir tıp paxta ushın gúresiw kerek. Hárqaysısımız bir quwısqa tıǵıldıq. (I.Y.) 2. Usı kóldiń ózi Aytekege hárqanday sıylıqtan artıq boldı. (Ó.A.) 3. Awılǵa qala kórki kirgen. Hárbir úyde, hárbir kóshede elektr shıraǵı, radio tochka

bar. («E.Q.») 4. Olardıń hárqaysısı kúnine 5-6 tonnadan paxta terip júr. Merwert suwlı Altıńkóldiń hawası hárbir dártke dáрман екен, Qońırat. (I.Y.) 5. Hárkimniń qádirdan anası ózine jaqsı. (G.I.)

220-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Belgilew almasıqlarınıń astın sıızıp, olardıń qanday sóz shaqabınıń ornına qollanılganın hám qaysı aǵzanıń xızmetinde екенin aytıp beriń.

1. Hárqaysısı ózleriniń tabaqların alıp barıp, tamaq ákelip iship atır. Geybirewleri sheshinbesten tósegine barıp jatır. 2. Hárkim óz tiyresi menen usı jerde otır. 3. Hár nárseniń óz tariyxı bar. (N.D.) 4. Hárkimniń ózlerinshe dem alǵanları da esitilip turdı. 5. Hárqaysısınıń qolında bir qushaq aq qaǵaz. (Ó.A.)

6. Sózlerim merwertdur esitkil hárbir,
Jazdım sózdi mudam ullı xalıq ushın.

(Berdaq)

221-shınıǵıw. Belgilew almasıǵınıń **hárkim, hárqanday, hárqaysı, hárbir, hár nársе** sózlerine gáp qurap jazıń. Olardıń tartım, seplik, kóplik qosımtalı bolıp keliwin esapqa alıń.

§ 59. Jámlew almasıǵı

Zatlardı, belgi hám qubılıslardı jıynaqlap, jámlep kórsetetuǵın almasıqlarǵa **jámlew almasıǵı** delinedi.

Jámlew almasıqları **barlıq, bári, bárshe, jámi, hámme, gúllán, pútkil, pútin, tamamı** sózleri arqalı bildiriledi.

Mısalı: Bizler sonda jumısqa **hámmeden** burın keletuǵın edik. **Pútkil** dalanıń ústine mehriban hám kewilli tınıshlıq ornap turdı. Endigiden bılay **barlıq** iste de bir adamday bolamız. (Sh.A.)

Jámlew almasıqları atlıqlardıń ornına qollanılganda, seplik hám tartım qosımtaları menen túrленedi.

Jámlew almasıǵınıń sepleniwi

A.	hámme	barlıǵı	bári
I.	hámmeniń	barlıǵınıń	bárinıń
B.	hámmege	barlıǵına	bárine
T.	hámmeni	barlıǵın	bárin
Sh.	hámmeden	barlıǵınan	bárinen
O.	hámmede	barlıǵında	bárinde

Jámlew almasıǵınıń tartımlanıwı

Bet	birlik	kóplik
I bet	hámmem, barlıǵım	hámmemiz, barlıǵımız
II bet	hámmeń, barlıǵıń	hámmeńiz, barlıǵıńız
III bet	hámmesi, barlıǵı	hámmesi, barlıǵı

Jámlew almasıqları gápte baslawısh, tolıqlawısh, anıqlawısh hám birgelkili aǵzalı gáplerde uluwmalastırıwshı sóz xızmetin atqaradı. Mısalı: 1. **Barlıq** oqıwshılar mektepke jıynaldı. (anıqlawısh). 2. Ol **bárine** inandı. (tolıqlawısh). 3. **Hámmeńiz** meni tıńlań. (baslawısh) 4. Digirman tartıw, suw ákeliw, kúl shıǵarıw, kir juwıw — **hámmesi** Aysánemniń belgili xızmetleri boldı. (uluwmalastırıwshı sóz).

222-shınıǵıw. Oqıń. Jámlew almasıqların tawıp, olardıń qanday sóz shaqabınıń ornına qollanılıp turǵanın hám qanday qosımtalar menen túrlenip kelgenin anıqlań.

1. Bárinıń de keypiyatı bálent, qushtarlıǵı zor, adımı shaqqan, ǵawırlasıp baratır. 2. Qazınıń aldında barlıǵın da aytım. (*A.Bek.*) 3. Bul sózdi bári de maqullamaqta. 4. Bárinıń sóz tıńlaǵısı kelip tur. 5. Pútkil Xorezmniń tolısın tógip, ortasın shaypaltqan 1912-jılǵı «Aq qapshıq»

jılı edi. (M.D.) 6. Biybijan úyiniń gúllán jumısın ózi islep, ketken-kemtilgen jerlerin pitew menen boldı. (Ó.Á.)
7. Periyzaǵa hámmeniń názeri awdı. (Ó.A.)

223-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Jámlew almasıqlarınıń astın sızıp, qanday qosımtalar menen túrlenip kelgenin hám qaysı ágzanıń xızmetinde ekenin aytıń.

1. Bári de qayıs belbew buwǵan. 2. Qazayaqlı, shomaq, teristamǵalı hám basqa da birqansha ruwlarıń barlıǵı usı jerde. 3. Bul kúni pútkil el uyqılamastan shıqtı. (A.B.) 4. Bul gúńkildilerdiń bárinen de sırtaǵılar biyxabar edi. (Sh.S.) 5. Tamamı, qaraqalpaq jıyılısın dedim. 6. Jer, sen bizlerdiń hámmemizdi óz gewdeńniń ústinde kóterip tursań. (Sh.A.)

224-shınıǵıw. Tómenдеги kórsetilgen jámlew almasıqların tartım hám seplik qosımtaları menen túrleń.

Barlıq, hámme, bárshe, pútin, jámi.

§ 60. Bolımsızlıq almasıǵı

Qollanılıwı jaǵınan bolımsızlıq máni bildiretuǵın almasıqlarǵa **bolımsızlıq almasıǵı** delinedi.

Bolımsızlıq almasıqları **hesh** sózi menen soraw almasıǵınıń hám basqa da belgisizlik mániдеги sózlerdiń qosılıwınan jasaladı: **heshkim, heshqanday, heshqaysı, heshqashan, heshqayda, heshbir, heshteme, heshteńe**: Awılda **heshkim** jumıssız júrgen joq. **Heshqaysısı** ujıbatlı **heshteńe** ayta almadı. (T.Q.)

Hesh sózi atlıq sózler menen dizbeklesip kelgende, sol sózlerden bólek jazıladı: **hesh adam, hesh nárese** t.b.

Heshkim, heshqaysı, heshbirew, heshteme almasıqları atlıq sózlerdiń ornına qollanılıp kelgende, tartım hám seplik qosımtaları menen túrленedi.

Bolimsizliq almasiqlarini tartimlanivi ham sepleniwi

Bet	birlik	kóplik
I bet	heshkimim	heshkimimiz
II bet	heshkimiń	heshkimińiz
III bet	heshkimi	heshkimi

A.	heshqaysısı	hesh náirse	heshteme
I.	heshqaysısıniń	hesh nárseniń	heshtemeniń
B.	heshqaysısına	hesh náirsege	heshtemege
T.	heshqaysısın	hesh nárseni	heshtemeni
Sh.	heshqaysısınan	hesh nárseden	heshtemedan
O.	heshqaysısında	hesh nársede	heshtemede

Bolimsizliq almasiqlari gápte baslawish, to-
liqlawish, aniqlawish ham pisiqlawishtin xizmet-
lerin atqaradi. Mısalı: 1. Dógerekte **heshkim**
kórinbeydi. 2. Ziyrek oqıwshılardıń **heshqaysısın**
tómen oqıydı dewge bolmaydı. 3. Búgin dógerekte
heshbir jan selt etpedi.

225-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń. Bolimsizliq
almasiqlariniń astın sıızıp, olardıń jasalıwın ham qaysı sóz
shaqabiniń ornına qollanılıp turǵanın túsindiriniń.

1. Adam bende menen ashılıp sóylespeytuǵın bul
kisiniń ómir súrip otırǵanlıǵın heshkim elestirmedi.
2. Biraq, «bala-shaǵanı da ortalıqqa salıw» degeniń
heshqanday shınlıqqa sıymaydı. 3. Saǵan heshbir suńqar
pánje sala almas. (I.Y.) 4. Biziń saǵan shın doslıq
járdem ushın sozilǵan qolımızdı heshkim qaǵa almaydı.

5. Shayqımız bir aytqanın heshqashan tákirarlamas edi.
 6. Heshkim heshteńe demedi. (T.Q.) 7. Biraq, ġarrı ele jartıwlı hesh nárese úyretpedi. (Ó.A.)

226-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Bolımsızlıq almasıqların tawıp, olar tartımınń neshinshi betinde, qaysı seplikte hám qaysı aǵzanıń xızmetinde ekenin anıqlań.

1. Eger bul jerde atlı payda bolǵan Seydandı usı kórinisinde súwretlep aytıp berse, heshkim inanbas ta edi. 2. Onı heshqanday qara kúshler toqtatıp terisine burıw múmkin emes. (I.Y.) 3. Ishtegi balıq heshqayda qashpaydı. (Ó.A.) 4. Meniń házir jalǵız balamnan basqa heshkimim joq. 5. Ernazar bolsa, esikten kirgen jerde ishtegi tastay túnek qarańǵıdan kózleri hesh nárseni kórmey qaldı. (A.Bek.)

227-shınıǵıw. Tómenдеги берілген алmasıqlardı keltirip gáp dúziń. Olardıń tartımlanıp hám seplenip qollanıwın esapqa alıń.

Heshkim, heshbir, hesh nárese, heshqanday, heshqashan, heshqaysısı, heshteńe.

§ 61. Belgisizlik almasıǵı

Zat, belgi hám sannıń belgisizligin bildiretuǵın almasıqlarǵa **belgisizlik almasıǵı** delinedi.

Belgisizlik almasıqları tómendegishe jasaladı:

1. **Álle** sóziniń soraw almasıqlarına qosılıp keliwinen jasaladı: **állekim, állene, állenebir, álleqashan, álleqayda** t.b.

2. **Gey** sóziniń belgisizlik mánidegi **bir, birew, para** sózleri menen qosılısıwınan jasaladı: **geybir, geybirew, geypara.**

3. **Bazı** sózi **bir, birew** sózleri menen qosılıwınan: **bazıbir, bazıbirew.**

4. **Bir sózi neshe, qansha, neme, deńe, para** sózleri menen qosılısıwı arqalı jasaladı: **birqansha, birneshe, birneme, birdeńe, birpara.**

Gey, bir sózleri almasıqlar menen qosılıp jazıladı da, al basqa sóz shaqapları menen dizbeklesip kelgende, bólek jazıladı. Mısalı: **gey adamlar, gey zatlar, bir kisi, bir nársе.**

Belgisizlik almasıqlarınıń **állekim, álebirew, ále nársе, geybirew, bazıbirew, birneme** sıyaqlı zatlıq máńide qollanılatuǵın túrleri tartım hám seplik qosımtaları menen túrlenedi.

Belgisizlik almasıǵınıń tartımlanıwı

Bet	birlik	kóplik
I bet	állekim	állekimimiz
II bet	állekimiń	állekimińiz
III bet	állekimi	állekimleri

Belgisizlik almasıǵınıń sepleniwi

A.	állekim	geybirew	birneme
I.	állekimniń	geybirewdiń	birnemeniń
B.	állekimge	geybirewge	birnemege
T.	állekimdi	geybirewdi	birnemeni
Sh.	állekimnen	geybirewden	birnemedен
O.	állekimde	geybirewde	birnemedе

228-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Belgisizlik almasıqların tawıp, olardıń jasalıwı haqqında aytıp beriń.

1. Burın telegraf bolǵanı menen onı állekimler buzıp ketken. (M.D.) 2. Ol állene waqıtları aynalıp keldi de, má bala, mınanı tanısań ba?—dep terezeniń kózinen búklewli bir zat uzattı. 3. Biz olardı álleqashan

umitqan edik. 4. Nawrız, uyqırdı ash, ornınnan tur, házir ketemiz, —dep sıbırlağan tanıs dawıs álleqaydan qulağına esitildi. 5. Geybirewler at arbasın aylanshıqlap, er-turmanı menen dáskelerin taqlastırıp júr. 6. Bazibir adamlar «Oğan el-jurtı menen mal-múlkin taslap, bóten elge qashıp ketsin degen kim bar!»—desti. 7. Aradan birneshe kúnler ótti. (A.B.) 8. Bolmasa, men haqqında bir nársede dedi me? (Ó.A.) 9. Jotalı arıq kisi qağazğa birnemelerdi jazıp otır. (K.S.)

229-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Belgisizlik almasıǵınıń atlıqlardıń ornına qollanılatuǵın túrleriniń astın sızıp, olardıń qaysı seplikte turǵanın aytıń.

1. Geybirewlerdiń állekimge ashıwlı dawıs penen urısqańı esitiledi. 2. Arqań menen talasıp, qayıǵın aǵıstıń órine qaray júrgize almay kiyatırǵan qayıqshılardıń bir nárselerdi sókkenleri esitiledi. (N.D.) 3. Bir nárselerdi sızıp belgileydi. 4. Birneshe jıl Seydulla qayshılınıkinde boldı. (N.D.) 5. Álleneden sátem alıp oyansa, báhárgi qara suwıqtan denesi muzlap, qaltırıp atır eken. (K.S.) 6. Bazibirewler áynek jayda qawın jep otır. (T.Q.)

230-shınıǵıw. Bazibirew, állebirew almasıqların birlik hám kóplik sanda seplik qosımtaları menen túrleń.

231-shınıǵıw. Tábiyattı baqlawlarıńızdan paydalanıp, jil máwsimleriniń birine arnap kishi tekst jazıń.

§62. Almasıqlardıń gáptegi xızmeti

Almasıqlar atlıq, kelbetlik, sanlıq hám ráwishtiń ornına qollanılatuǵın bolǵanlıqtan, gápte barlıq gáp aǵzaları xızmetin atqaradı.

Baslawıstıń xızmetinde, kóbinese betlik, ózlik, jámlew, belgilew hám bolımsızlıq almasıqları qollanıladı. Olar ataw seplikte kelgende baslawısh,

al basqa sepliklerde kelgende, toliqlawish, aniqlawish hám pısqılawish xızmetlerin atqaradı: 1. **Men siziń** inińiz Qaypan menen sóylestim. 2. **Bul** jumıstı Baǵda apanıń tikkeley **ózi** basqarıp júr. 3. **Hárkimniń ózine** bekitilgen jumısları bar.

Bul mısallarda birinshi gáptegi **men** almasıǵı ataw sepliginde baslawish, **siziń** almasıǵı iyelik sepliginde aniqlawish xızmetin, ekinshi gápte **bul** — aniqlawish, **ózi** — baslawish, al úshinshi gáptegi **hárkimniń** almasıǵı iyelik sepliginde — aniqlawish, **ózine** almasıǵı baris sepliginde toliqlawish xızmetin atqaradı.

Geyde **áne, mine, ánekey, minekey** siltew hám **qáne, qánekey, qalay** soraw almasıqları gáptiń ulıwmalıq mazmunına qatnaslı kiris aǵza xızmetin atqaradı. Bunday jaǵdayda olar útir arqalı bólinip jazıladı. Mısalı: 1. **Áne**, shardaranıń ústi qız-kelinsheklerge tolıp ketti. (*J.Sap.*) 2. **Mine**, jańa-jańa ǵana hár jer-hár jerden morılar tútey basladı. (*T.Q.*) 3. **Qane**, bul jerge tógindi qaydan alar ekenbiz. (*Ó.A.*)

232-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Almasıqlardı tawıp, olardıń qanday seplikte kelgenin aytıń.

1. — Ha-ha-háy! Esitińler! Suw kiyatır, suw! Ol óziniń ǵarrılıǵına qaramastan, ǵabır-ǵubır kiyinip, dárriw dalaǵa shıqtı.

— Haw, bul biziń Orazbaydıń dawısı-ǵo! Onıń qıyalına kewlindegi kópten beri úmit-ármanı iske asıp, suw menen birge jańa ómir, jańa baxıt kiyatırǵanday boldı...

— Qalay da onı barıp kórsek qaytedi,— dedi. 2. Sen bilsen, bul aǵashlar meniń de perzentlerim. Olardı shúllikleyinen kámalǵa keltirgenmen. 3. Onı ózińnen kór. Maqtanba, oǵan shekem ele sen quw dalada adasıp ketip, lashıńnıń qay shuqırda qalatuǵının quday bilsin.

Men óz jerimde, óz elimde heshqashan adasqanım joq, adaspayman da. 4. Men sağan óz janımdı pidá qılamın. 5. Sennen güder úzbedim. 6. Bul meniñ sağan aytajaq sheshiwshi sózim, — dedi Jámiyla. (*A.Bek.*)

233-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Almasıqlardı tawıp, olardıń astın sızıń. Almasıqlardıń qaysı seplikte hám qaysı aǵzanıń xızmetinde ekenin túsindirıń.

Men Ústúrt penen xoshlasarman dep oylaǵan edim. Olay emes eken.

Ústúrt ol óziniñ tariyxında kórmegenlerdi kórip atır. Áne, jáne Buxara gazi Uralǵa barmaqshı. Házirdiń ózinde bul kompressor stanciyası Uralǵa bir sutkada 3 million kubometrden aslamıraq gazdı jetkerip beredi.

Al, men usınday keleshekke iye ájayıp, jer astı baylıǵı mol úlleden ayırılaman. Meniñ júregim hár kún sayın solay júriwdi qáleydi. Men jáne bawır basqan Ústúrttemen.

(*S.S.*)

234-shınıǵıw. Ózlerińiz oqıp atırǵan kórkem shıǵarmalardan yamasa «Ádebiyat» sabaqlıǵıńızdaǵı úzindilerden almasıqtıń betlik, ózlik, siltew, soraw, jámlew hám belgilew almasıqlarınıń hárqaysısına bir-birden 6 gáp tawıp jazıń.

ALMASIQTÍ MORFOLOGIYALÍQ TALLAW

Tallaw jobası:

- I. Sóz shaqabı. Ulıwma mánisi:
- II. Morfologiyalıq belgileri: 1. Tiykargı belgileri: a) túri; b) sorawı; 2. Qosımsha belgileri: a) seplik; b) betlik; d) tartım; s) kóplik (eger sol sózde usı belgiler bolsa).
- III. Sintaksislik xızmeti.

Tallaw úlgisi:

Atası **bul** portfeldi kóshpeli avtolavkadan satıp aldı.

Awızsha tallaw	Jazba tallaw
1. Bul — almasıq	1. Bul — almasıq
2. Bul — siltew almasıǵı, soraw qaysı?	2. Bul — siltew almasıǵı, soraw qaysı?
3. Bul — gápte anıqlawısh.	3. Bul — gápte anıqlawısh

235-shınıǵıw. Oqıń. Berilgen gáplerdegi almasıqlardı awızsha tallaw jasań.

1. Men tómen qarap tıp-tınısh otırdım. 2. Bul pishenler keptirilip bawlanadı. 3. Geybir bozıqqan jerler suwǵa qandırıldı. 4. Buǵan olar awızların ashıp tańlanısıp, hayran qaldı. 5. Sen kim menen otırdıń? 6. Ózime de pitegene ózgeris kirgen sıyaqlı. (S.S.)

TÁKIRARLAW

Sorawlarǵa awızsha juwap beriń:

1. Almasıqlar qaysı sóz shaqaplarınıń ornına almasadı?
2. Almasıqlardıń túrlerin aytıń.
3. Betlik almasıqların aytıń. **Men, sen, ol** almasıqlarınıń qaysısı adamnan basqa zatlardıń ornına qollanıladı?
4. Siltew almasıqların aytıń. **Ol** almasıǵı qanday jaǵdayda betlik, qanday jaǵdayda siltew almasıǵı mánisin beredi?

236-shınıǵıw. Almasıqlardıń hárbir túrine qatar tártibi menen misallar keltirip jazıń.

237-shınıǵıw. Oqıń. Almasıqlardı tawıp, olardıń qanday sóz shaqabınıń ornına qollanılıp turǵanın aytıń.

Bul aytqanıń heshqanday shınılıqqa sıymaydı. Hárkim óz kewline kelgenin islep, diyqanlardıń táǵdiri menen sanaspaytuǵın zaman ótip ketti.

Ǵarrı ózin álleqanday qolaysız sezip, tap gewishi menen keńespekshi bolǵanday tómen qarap salbıray tústi. Állen waqıtta Seydan bir qaptalına qarap:

— Bizdey tirsegi shıyqıladağan ğarrıları jábdillestirip ne payda kóresiz? Jaslardı tartıń, olardıń bileginde kúshi, basında miyi tolıq, — dedi...

Ğarrı usılay dedi de, jaylap basıp, júweri atızǵa kirip ketti. (I.Y.)

238-shınıǵıw. Gápplerdi kóshirip jazıń. Almasıqlardı tawıp, olardıń gáptiń qaysı aǵzası ekenin tallaw úlgisi boyınsha astın sızıp kórsetiń.

1. Qara papaqlı jigit qaǵazǵa qarap bir nárseni oqıp otır. — Joldaslar, tınıshlanıńız! Búginnen baslap barlıǵıńız da ózlerińız de qattı tártip ornatiwıńız lazım. Sizlerdiń komandirińız mınaw joldas. 2. Bul esheyin júrgen adamlardan emes, betine kisi betletpeytuǵın aybatlı maydan adamları. Bári de qaysı belbew buwǵan, belinde altıatar. Bulardıń isleri asıǵıs. Ne islep júrgeni ózlerine ǵana belgili. 3. Palman kimniń dos, kimniń dushpan ekenin jaqsı biletuǵın boldı, mine vokzalǵa da jetip keldi. 4. Bunnan on eki jıl burın oqıwǵa baratırǵanıımızda anaw kóringen qos terektiń túbinen shıǵıp, túye menen Tórtkúlge tórt künde barǵan edik.

239-shınıǵıw. Ol bul, sen almasıqların seplik qosımtaları menen túrleń. Qaysı sepliklerde ózgeriske ushıraytuǵınına itibar beriń. Sepleniwdi keste túrinde beriń.

240-shınıǵıw. Almasıqlardıń jazılıwı boyınsha diktant jazıń. Diktanttıń teksti muǵallım tárepinen tańlanadı.

241-shınıǵıw. Berilgen gápplerdegi ol almasıǵınıń qaysı almasıq ekenin, sonday-aq, kim, ne, neshe, qayda, qaysı almasıqlarınıń mánisin aytıp beriń.

1. — Kim shıǵardı onı?
— Gúlaysha, Erbay, Qalbay. (T.Q.)
2. Qaydan kiyatırsań?

— Dayımnıń awılına barıp kiyatırman. Sen bul jerge qanday jumıs penen keldiń? Balasınıń islegen erlikleri ğarrıǵa qanday unaqan bolsa, Aysánemge de sonday unadı. (Ó.A.)

3. Bunnan keyin jolawshılardıń kimi tanıslarınıń úyine, kimi bet aldı daǵısa basladı.

— Shıraǵım, seniń neshe jıldı qaytıp kelgeniń?

— Sarras úsh jil eki ayda.

4. Kim dáwjúrek bolsa, sol bara bersin. (Ó.X.)

Feyil

FEYILDIŃ JASALIWÍ

Feyiller eki turli usıl menen jasaladı: 1) feyil jasawshı qosımtalar 2) sózlerdiń qosılıswı arqalı. Feyildiń sóz jasawshı qosımtaları feyilden basqa sóz shaqaplarına jalǵanıwı arqalı jańa feyil sóz jasaladı. Sózlerdiń qosılıw usılı da eki sózdiń mánilik jaqtan qosılıwı arqalı jańa feyillerdi jasadı.

§63. Atawısh sózlerden feyil jasawshı qosımtalar

242-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Dórendi feyillerdi tawıp astın sızıń hám olardıń qanday sóz shaqaplarınan jasalǵanın aytıń.

1. Fermada qızǵın jumıs baslandı. 2. Qoylar qozıladı. 3. Báhárde kók shópler kógere basladı. 4. Jarıs páti burıńıdan beter kúsheydi. 5. Oqıwshılar ğawashalardı úshledi. 6. Olar malların suwǵardı. 7. Báhárde kún uzardı. 8. Oqıwshılardıń jámiyetlik jumısqa qatnasın muǵallım basqarıp bardı. 9. Ol Baltabaydı balasındı ma, áytewir, onıń sózin tıńlaǵısı kelmedi. 10. Hámme onıń sózine kúlimsiredi. 11. Ol ózine kewli tolıp shadlandı.

243-shınıǵıw. Kestege dıqqat etiń. Túbir sózlerdiń qanday sóz shaqabı ekenin hám olardan qanday sóz jasalǵanın aytıń.

9—Qaraqalpaq tili, 6-kl.

129

Túbir sózler	Qosımtalar	Dórendi sózler
adım	- la	adımla
túyek	- le	túyekle
jaqsı	- la	jaqsıla
kók	- er	kóger
úsh	- le	úshle
bas	- qar	basqar
es	- ker	esker
qara	- y	qaray
tar	- ay	taray

Añlatıw. Feyilden basqa **atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq, ráwısh** sóz shaqaplarına **atawısh sózler** dep ataladı.

Atawısh sóz shaqaplarınan tómendegi feyil jasawshı qosımtalardıń jalğanıwı arqalı jańa **dórendi feyiller** jasaladı:

1. **-la/-le** qosımtası atlıq, kelbetlik, sanlıq, ráwısh hám basqa da sózlerge jalğanıp feyiller jasaladı. Mısalı: **basla, bazarla, qolla, isle** feyilleri atlıqtan jasalsa, **jaqsıla, birle, jaqınla, joqarıla** feyilleri kelbetlik, sanlıq hám ráwıshlerden jasaladı.

2. **-ar/-er/, -r** qosımtaları kelbetlikten feyil jasaydı: **kók-kóger, taza-tazar, jańa-jańar** t.b.

3. **-ay/-ey, -y** qosımtaları kelbetlikke hám geypara atlıq hám ráwıshlerge jalğanıp, dórendi feyil jasaydı: **tar-taray, keń-keńey, kóp-kóbey** t.b.

4. **-a, -e** qosımtası atlıqtan feyil jasaydı: **ot-ota, tún-túne, oyın-oy(ı)na, jıyın-jıy(ı)-na, san-sana** t.b.

5. **-qar -ker, -gar, -ger** qosımtaları atlıq sózlerge qosılıp, dórendi feyil jasaydı: **bas-basqar, es-esker, suw-suwgar, ań-ańgar** t.b.

6. **-lan, -len** qosımtası atlıq hám kelbetlikten feyil jasaydı: **qarıw-qarıwlan, kewil-kewillen, shad-shadlan, esersoq-esersoqlan** t.b.

244-shinig'iw. Qosıqtı oqıń. Dórendi feyillerdi tawıp, olardıń qaysı sóz shaqabınan hám qanday qosımtalar arqalı jasalǵanın aytıp beriń.

JAYLAWDA

Kóz jiberdim jaylawǵa,
 Mol tabıslar jaylawda.
 Anasına erkelep,
 Jas qozılar oynawda.
 Jaylaw sáni bir bólek,
 Jasıl shópler jaynawda.
 Buzawlarım semirip,
 Kók maysanı toylawda.
 Sharwalarım ertelep,
 Mal silosın saylawda.
 Qızıqtırdı meni kóp,
 Jaylawdaǵı bay sawǵa.
 Jalıqpayman hesh waqta,
 Jaylawımdı jırlawǵa.

(S.N.)

245-shinig'iw. Berilgen gáplerdi oqıń. Dórendi feyillerdi tawıp, olardıń qanday sóz shaqabınan jasalǵanın túbir hám qosımtaǵa ajratıp aytıp beriń.

1. Qara úydiń aldındaǵı qaqıranıń ishinde sharıqlardıń gúnrengen dawısları esitildi. (A.B.) 2. Sútke suw qossań súymesin boladı, kúshke kúsh qossań demesin boladı. 3. Aqsaq qoy tústen keyin mańıraydı. 4. Jaraqlı kúni jaw jolıqpaydı. 5. Atlardıń shabısı menen joldıń shańları burqıradı. 6. Jaw qashsa, batır kóbeyedi. 7. Jol boyındaǵı shópler álleqashan quwrap qalǵan. 8. Ol mıyıq tartıp kúlimsiredi.

7. **-ı/-i** qosımtası ónimsizlew qollanılıp, kelbetlik, ráwısh hám eliklewish sózlerden feyil jasadı.

Mısalı: **keń-keńi, bek-beki, juwas-juwası, kem-kemi, burq-burqı, sharp-sharpı** t.b.

8. **-ıq/-ik** qosımtası atlıq, kelbetlik, sanlıq hám ráwıshsten feyil jasaydı: **boz-bozıq, tot-totıq, dem-demik, dám-dámik, jol-jolıq, bir-birik, kesh-keshik** t.b.

9. **-sı/-si, -sın/-sin, sira/-sire, sıt/-sit** qosımtaları mánilik jaqtan bir-birine jaqın. Olar atlıq, kelbetlik, almasıq hám ráwıshlerge jalǵanıp, feyillerdi jasaydı. Mısalı: **balasın, júreksin, arsin, batırsın, qızıqsın, awırsın, menmensin, kópsin, uyqısıra, hálsire, kemsit, siyreksit** t.b.

10. **-ra/-re/, -ıra/-ire** qosımtaları atlıq, kelbetlik hám eliklewish sózlerden feyil jasaydı. Bul qosımtalar geypara seske eliklewish sózlerden dórendi feyil jasap kelgende, tiykarǵı túbir menen qosımtanıń arasında **ń** sesi esitiledi hám jazıladı. Mısalı: **tumawra, quwra, jaltıra, jarqıra, jiltıra, gúrkire** t.b.

246-shınıǵıw. Berilgen sózlerge feyil jasawshı qosımtalar qosıp, kóshirip jazıń hám sol qosımtalı sózlerdiń ishinen ózlerińiz tańlap alıp bes gáp qurań.

Kók, aq, qol, gúl, ekew, tómen, taraq, qonaq, kóp, jıyın, jas, oyın, adım, qısqa, uzın, búrtik, kewil.

247-shınıǵıw. Tómendegi sózlerge § 63 tiń 7, 8, 9-punktlerindeki qosımtalardıń tiyislisin jalǵap, hárbir túrine bir yamasa eki sóz tańlap alıp, bes-altı gáp qurań.

Bek, juwas, kem, jelp, qun, dám, jol, orın, erkin, qızıq, bilgish, qımbat, as.

§ 64. Feyilden feyil jasawshı qosımtalar

Túbir yamasa dórendi feyillerge feyildiń sóz jasawshı qosımtaları jalǵanıp, ekinshi bir buyırq meyil yamasa feyil dárejeleri jasaladı.

Tómendegi qosımtalar arqalı feyilden ekinshi bir feyil sózler jasaladı:

1. **-la/-le, -ta/-te** qosımtaları túbir feyillerge jalğanıp, buyırq meyil jasaydı. Mısalı: **búkle, úrle, sabala, qamala, qarawla, qısta, qımta** t.b.

2. **-a/-e, -ı/-i** qosımtalar arqalı: **bura, óte, dúze, qura, joni, miji, keri, sorı, tinti** t.b.

3. **-na/-ne, -ra/-re** qosımtaları túbir feyillerge jalğanadı: **kerne, jayna, túyne, jayra, túyre** t.b.

4. **-sı/-si** qosımtası **-ğan/-gen** qosımtalı kelbetlik feyillerge jalğanıp buyırq mánili dórendi feyil jasaydı. Mısalı: **bilgensı, bilmegensı, kórgensı, kórmegensı, aytpagansı, sezbegensı** t.b.

5. **-mala/-mele (-pala/-pele, -bala/-bele)** qosımtaları túbir hám dórendi feyillerge jalğanıp, is-háreketi dawamlı mánidegi buyırq meyil jasaydı. Mısalı: **bastırmala, úymele, qazbala**.

248-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Dórendi feyillerdi tawıp, olardıń feyil jasawshı qosımtaların hám qanday sóz shaqabına jalğanıp kelgenin anıqlań.

1. Ájimurat óship qalğan ottı úrlep alıstırdı. 2. Ot lawlap jana basladı. 3. Alısta awıldıń daqılları tolqınlanıp, jaynap kórinedi. 4. Bizler egislik jerlerdiń jap-shellerin dúzettik. 5. Salı atızlarında sabanlar qalay bolsa solay jayrap atır. 6. Ol bul hádiyselerdi kórse de ózinshe bilmegensidi. 7. Olar esiginiń aldına shertek soǵıp bastırmaladı.

249-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Dórendi feyillerdiń astın sızıp, olardıń túbir hám sóz jasawshı, sóz túrlewshı qosımtaların ajratıp aytıp beriń.

1. Paroxod bizlerge júdá jaqınladı. 2. Atam qırmandı qızılladı. 3. Men atama kómeklestim. 4. Men onıń pikirin quwatladım. 5. Kereksiz nárselerdi shıǵarıp

taslagannan keyin, jaydın ishi biraz keñeydi. 6. Shıraqlar jaǵılǵannan keyin jaydın ishi jaynap ketti.

250-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Feyilden feyil jasawshı qosımtalardıń astın sızıń hám olardıń qanday feyillerdi (qaysı dáreje, qaysı meyil) jasap turǵanın aytıń.

1. Ol qolındaǵı qaǵazın eki búkledi. 2. Bizler us-laǵan balıqlarımızdı suw boyında tazaladıq. 3. Ol meniń qolımnan tartıp julqıladı. 4. Ekewi de bir-birine tıǵılısınqıradı. 5. Baǵdagúl mıyıq tartıp kúlimsiredi. 6. Ol bir aytqanın eki aytıp mıjıdı. 7. Apam iyneni quraq dáskerge túyredi. 8. Olar bizlerdi asıqtırıp qıstastırdı.

§65. Feyil jasawshı qosımtalardıń jazılıwı

1. Feyil jasawshı qosımtalar túbir sózdiń sońǵı buwınıń juwan-jıńishkeligine qaray juwan hám jıńishke túrinde jazıladı. Mısalı: **adım-la, qarıs-la, túygish-le, shad-lan, kewil-len, az-ay, kóp-kóbey, saw-mala, iyter-mele** hám t.b.

2. Eger feyil jasawshı **-a** qosımtası **oyın, jıyın, qıyın** sıyaqlı sózlerge jalǵansa, sol sózlerdegi ekinshi buwındaǵı **ı** háribi túsip qalıp jazıladı: **oyın-oyna, jıyın-jıyna, qıyın-qıyna** hám t.b.

3. Dawıslı sesten baslanǵan **-ar/-er, -ir, -ey** qosımtaları **aq, kók, shók, kóp** sıyaqlı sózlerge jalǵanǵanda, túbirindegi **q, k, p** sesleri **ǵ, g, b** seslerine ózgeredi hám sol ózgergen túrinde jazıladı: **aq-aǵar, kók-kóger, shók-shógir, kóp-kóbey.**

251-shınıǵıw. Oqıń. Jazıwda ózgeriske ushıraǵan dórendi feyillerdi tawıp, olardıń ózgeriske ushıraw sebeplerin túsindirín.

Báhár baslanıp, kók shópler kógerdi. Mektep aynasındaǵı terekler japıraq shıǵardı. Mektebimizdiń aldına

Berdaq atamızdın músini ornatıldı, onın átirapına hár túrli güller egildi. Estelikke oqıwshılar jıynaldı. Esteliktiń ashılıw húrmetine mektebimizdın oqıwshıları estelikti aynalıp oynadı, qosıq ayttı. Oyinshı oqıwshılardıń sanı kóbeydi.

252-shınıǵıw. Berilgen sózlerge tiyisli qosımtaların jalǵap kóshirip jazıń. Jazıwda ózgeriske ushıraǵan sózlerdın astın sızın hám olardıń ózgeriske ushıraw sebebin aytıń.

Qozı, tis, arqan, gips, ğumsha, tatıw, úsh, jaqın, tún, gúril, kók, ot, orın, oyın, jıyın, az, kóp, shók, aq, sók, qol, qıyın, ısıl, oń, bat.

Qosımtalar: -a/-e, -la/-le, -las/-les, -da/-de, -ay/-ey, -ar/-er, -ǵar/-ger, -ır/-ir.

SÓZLERDİN QOSÍLÍWÍ ARQALÍ FEYILLERDİN JASALÍWÍ

253-shınıǵıw. Baǵananın eki tárepindegi feyillerdi salıstırıń. Olardıń qanday sóz shaqaplarınıń qosılıwı arqalı jasalǵanına dıqqat awdarıń.

húrmet etti	kelip ketti
maqul kórdi	kirip shıqtı
sálem berdi	alıp keldi
jaqsı kórdi	qazıp al
juwap berdi	kórip kel

§ 66. Qospa feyiller

Atawısh sóz hám feyildin yamasa eki feyildin qosılıwı arqalı qospa feyiller jasaladı. Qospa feyiller jasalıwına qaray, **atawısh tiykarlı qospa feyiller** hám **feyil tiykarlı qospa feyiller** bolıp, eki toparǵa bólinedi.

1. Feyilden basqa atawısh sózlerge feyillerdiń qosılısıwı arqalı jasalǵan feyiller **atawısh tiykarlı qospa feyiller** dep ataladı. Atawısh sózlerge qosılısqan feyiller óziniń qosılısqan sóziniń dáslepki leksikalıq mánisin háreketlik mánige ótkeredi. Salıstırıń: **Sálem beriw — sálemlesiw, xabar et — xabarla, tastıyq boldı— tastıyqladı, maqul kórdi — maqulladı, dos bolıw, jaqsı kóriw, qol qoyıw, tań qalıw, tars-turs etiw** t.b.

2. Feyil tiykarlı qospa feyiller feyillerdiń qosılısıwınan jasaladı. Qosılısqan feyillerdiń ekewi de mánili feyillerden boladı. Mısalı: **satıp alıw, alıp keliw, alıp bar, kirip shıq, barıp qaytqan** t.b.

Qospa feyiller úsh yamasa onnan da kóp feyillerdiń qosılısıwı arqalı da jasaladı. Mısalı: **dawam etip atır, aybat etip qoydı, xabar berip turatuǵın edi, dawam etip atırǵan edi** t.b.

Ánlatıw: -ip/-ip, -p, -a, -e, -y formalı hal feyiller menen kómekshi feyillerdiń qosılısıwı barlıq jaǵdayda qospa feyillerdi jasay almaydı. Mısalı: **oqıp atır, qarap tur, islep júr, oqıp shıǵıw, sóylep beriw, jaza ber, jaynap ketti** t.b. Bul qosılısqan sózlerdiń hámмесinde ekinshi komponettegi (bólegi) sózler dáslepki komponettegi (bólegi) sózge qosımsha grammatikalıq máni beriwshi kómekshi feyil xızmetin atqaradı.

254-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Qospa feyillerdi tawıp, olardıń neshe sózden, qanday sóz shaqaplarınan jasalǵanın anıqlań.

Qutım búgin erte oyandı. Keń daladan qattı esken samaldıń gúwildisi, úrgen iytlerdiń dawısı onıń uyqısın buzıp jiberdi. Qara úyler shatır-shutır etip, teńselip turǵanday. Múmkin, basqa bir nárse bolıp qalǵan shıǵar dep te oyladı. Gúz ayınıń salqın tartqan sońǵı kúnlerinde kók shóplerdiń iyisi, dárya boyınıń salqın hawası júrek sezimin kúsheyte tústi.

Ol ornınan turıp, ádettegidey kerilip-sozılıp erkin dem aldı. Tańnıń salqın hawasın meyilinshe jutıp, janı ráhátlangendey, kewil sarayı ashıla túskendey boldı. (X.S.)

255-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qospa feyillerdi tawıp, olardıń astın sızıń hám gáp aǵzalarınıń qaysı túri ekenin aytıp beriń.

Kún tamılıp tur. Erte gúzdiń mawjıraǵan azanı. Men xosh iyisli azannıń shıqlı hawasınan nápes alıp, zawıqlanıp, shoqalaq jaqqa biraz qarap turdım. Men qayda barsam da, basqa bir jaqqa bet bursam da, kóz aldımında turǵan náwshe güldey jas urpaqlardı tárbiyalaw hám oqıtıwdı bir jónge salıp baslap jiberiw oyımnan shıqqan emes.

Waqıt belgisiz túrde ótpekte. Oqıw-tárbiya jumısı — mámleketlik is! Men bunı jaqsı bilemen. Biraq, házirinshe maǵan járdem beretuǵın adam shamalı. Durıs, Aybergen aǵa klass ushın qara úy tiktirip berdi, bul jóninde usı otırıqshı oqıwshılarga xabar etti. Onıń bunısına da shın júrekten, raxmet! (Ó.X.)

256-shınıǵıw. Feyillerdi oqıp, olardıń jasalıw jolların túsindirini. Qospa feyillerdiń birinshi sóziniń qaysı sóz shaqabı ekenin hám sońǵı sóziniń qanday feyiller ekenin aytıń.

Qol qoydı, húrmet etti, kórip shıq, jek kóriw, sálem beriw, shomp etiw, gúrs etti, xabar beriw, wáde etiw, dem alıw, shıǵarıp salıw, alıp kel, satıp al, qarap tur, oynap júr, ómir súriw, jazǵan edi, aytatuǵın edi, maqul kóriw, qabıl etiw, tań qalıw, uzatıp salıw, baha beriw, qulaq aspaw, xabarlasıp turatuǵın edim, dem alıp otır edi, dawam etip atır eken.

257-shınıǵıw. Berilgen qospa feyillerdi gáp ishinde keltirip jazıń. Olardıń jasalıwın hám gáp dúzgende qanday sóz ózgeriwshi qosımtalardıń jalǵanıp kelgenin anıqlań.

Qabil etiw, dos bolıw, kewil kóteriw, kóz salıw, alıp kel, alıp shıq, tamam boldı.

§ 67. Birikken hám dizbekli qospa feyiller hám olardıń jazılıwı

Qospa feyiller birikken, dizbekli hám jup sóz túrlerinde qollanıladı.

1. Qospa feyiller eki túbir feyildiń birigiwinen jasaladı. Bunday feyiller bir sóz túrinde birigip jazıladı. Mısalı: **apar** (alıp bar), **áper** (alıp ber), **ákel** (alıp kel), **baratır** (bara atır), **kiyatır** (kele atır), **erjetiw**, **erjetken** t.b.

2. Qospa feyiller eki sózdiń mánilik jaqtan qosılısıp, dizbeklesip keliwi arqalı jasaladı. Diz-beklesiw jolı menen jasalgan qospa feyiller birik-pey, bólek jazıladı. Mısalı: **kórip shıq**, **oqıp boldı**, **jazıp al**, **názer sal**, **xabar et**, **qol qoydı**, **dem aldı**, **járdem etti** t.b.

3. Qospa feyiller juplasıp ta aytıladı. Juplasıp aytılgan feyillerdiń arası defis arqalı jazıladı: **sóyley-sóyley**, **bara-bara**, **ayta-ayta**, **kóre-bile**, **qaray-qaray**, **ayttı-qoydı**, **isledi-tasladı** t.b.

258-shıngıw. Gáplerdi oqıń. Birikken hám dizbekli qospa feyillerdi tawıp, olardıń jazılıwın túsindiriniń.

1. Qızarıp tań atıp kiyatır. 2. Dáryanıń suwı sarqılıp baratırğanday azlaw kórinde. 3. Tańniń shashırıp atıwı da onıń kewlin kótermedi, názeri tómen. 4. Tek gána kók jiyekten kóterilip kiyatırğan ala bultlı aspanniń qus jolınday aygıshlangan sızıqlarına bir qaradı. 5. Qutım ne ushın tań sáharden Ámiwdárya boyına, Qostóbege kóz taslaydı. 6. Sebebi, júreginde bir sırlı waqıya jatır... 7. Ol alğa qaray entelep júrip baratır. 8. Qasındağı jas bala — Xojan albırap, aldında baratırğan Seyilbektı kóre almay qaldı. (X.S.)

259-shinig'w. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń. Qospa feyillerdi tawıp, olardıń astın sızıń hám jazılıwın aytıń.

1. Bizler soqpaq penen kiyatırmız. 2. Soqpaq bizlerdi tuwrı awılğa apardı. 3. Oqıwshılar azanda mektepke qaray ketip baratırǵan edi. 4. Bizler jil sayın sayaxatqa shıǵıp turamız. 5. Muǵallım maǵan ana kitaplardı alıp ber dep jumsadı. 6. Men kórsetilgen kitaplardı áperdim. 7. Al, adamlar bolsa, ersili-qarsılı jumıslarına asıǵıp ketip baratır.

Qospa feyiller meyil, máhál ham modallıq mánilerde de qollanıladı. Bul jaǵdayda qospa feyiller anıqlıq meyildiń betlik qosımtaların qabıl etedi. Betlik qosımtaları qospa feyildiń sońǵı sınıarına (kómekshi feyilge) qosıladı. **Mısalı: satıp aldım, satıp aldın, satıp aldı, qosıq aytım, qosıq aytsań, qosıq ayttı** t.b.

Qospa feyiller kóbinese gáptiń bayanlawıshı xızmetin atqaradı. **Mısalı:** Olar bir-birewine **járdem berdi**. Ortaǵa jayılgan dasturqanǵa nan **alıp kelindi**. (J.S.)

260-shinig'w. Tómendegi qospa feyillerdi úsh máhálde, betlik qosımtaların qosıp túrleń.

Alıp kel, járdem ber, xabar et, kirip shıq.

261-shinig'w. Oqıń. Qospa feyillerdi tawıp, olardıń jasalıwın hám gáptiń qaysı aǵzasınıń xızmetinde kelgenin aytıp beriń.

Jas sharwanıń 1992-jıl qutlı jıllarınıń biri boldı. Olar óz qaramaǵındaǵı mallardı kútip baǵıwdıń nátiyjesinde mámleketke 8 tonna gósh tapsırıp, aq júzli abırayǵa eristi. Bir jıldıń ishinde Maqset penen Qarshıǵa ádewir tájiriyebe hám qárejet topladı. Xojalıǵındaǵı mallardıń

bas sanın 20 ға kóbeytti. Jas sharwalar tek mallardıń kútimine qaraw menen ǵana sheklenip qalǵan joq. Qolda bar imkaniyatlardan uqıplı paydalanıp, ózleri ushın ajıratılǵan 30 gektar jerden mallar ushın ot-shóp daqılların molaytıp atır. Sebebi, jem, ot-shópsız sharwanıń tabısqa erisiwi múmkin emes. Bunı erli-zayıplı jas sharwalar jaqsı túsinedi. («E.Q.»)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Feyiller neshe túrli usıl arqalı jasaladı?
2. Qospa feyiller jasalıwı boyınsha neshe toparǵa bólinedi?
3. Birikken hám dizbekli qospa feyillerdiń jasalıw ózgesheligin túsindirip beriń.
4. Qospa feyillerdiń jazılıwın aytıp beriń.

§ 68. Awıspalı hám awıspasız feyiller

Feyiller is-hárekettiń zatlıq mánidegi sózlerge qatnasına qaray awıspalı hám awıspasız feyil bolıp ekige bólinedi.

Tabıs sepligindegi sózler menen baylanısatuǵın feyillerge **awıspalı feyiller** delinedi. Mısalı: **qapını jap, xattı oqıdı**. Awıspalı feyillerge **jaz, oqı, ash, kes, jap, qaz** t.b. feyiller kiredi: Ámet awqattı **ishti**. Tórebay aǵashtı **kesti**.

Xızmet eter adam ózin **xosh etip**,
Dushpanın muńaytıp, dosın **shad etip**,
Keshe-kúndiz ata-anasın **yad etip**,
Xızmet eter ata-ana, xalıq ushın.

(Berdaq)

Tabıs sepligindegi sózlerdi talap etpeytuǵın feyiller **awıspasız feyiller** dep ataladı. Bunday feyillerge **bar, kel, qal, tur, uyqıla, toqta, quwandı, jandı, shıqtı, bardı, kóbeydi, sharshadı**.

Bes-altı baqsı **quraldı**,
 Bul istiñ jóni **soraldı**,
 Kewil hár jaqqa **taraldı**,
 Ómirinshe umıtpaspan.

(*Künxoja*)

262-shınıǵıw. Tómente berilgen gáplerden awıspalı hám awıspasız feyllerdi tawıp, olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın túsindirip beriń.

1. Muratbay bir shaqaǵa asıldı da, birden terekke órmeledi. 2. Joldasbay jerge túsken pısken eriklerdi terdi. Ol joldaslarına erik úlestirdi. 3. Gúlayda úkesin jubattı. Ayjamal úkesine awqat berdi. 4. Oqıwshılar mektep dógeresine násheler tikti. 5. Balalar kólge sayaxatqa bardı. Olar onda quslardı, ósimliklerdi kórdi. 6. Gúljan, sen mına ertek kitaptı oqıp shıq.

263-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi oqıp, ondaǵı awıspalı feyllerdi bir bólek, awıspasız feyllerdi bir bólek kóshirip, gáp ishinde keltirip jazıń.

Jaz, kór, shesh, bar, kel, shıq, ket, top, jap, ish, oqı, kes, tes, jat, qash, qal, toqta, tazala, toqı, jıyna, toltır, keltir, bayla, qaz, serip, art.

Awıspalı hám awıspasız qospa feyllerde máni kómekshi feyllerge baylanıslı bolmay, tiykar fe-yillerge tikkeley baylanıslı boladı. Yaǵnıy, qospa feyildiń quramındaǵı tiykar feyil awıspalı bolsa, qospa feyil de awıspalı, awıspasız bolsa, qospa feyil de awıspasız boladı: **Oqıp** shıqtı – awıspalı, **ketip qaldı** – awıspasız. Mısalı: Jiyengúl kitaptı **oqıp shıqtı**. Atabay úyge **ketip qaldı**.

264-shınıǵıw. Tekstti oqıp, mazmunın sóylep beriń. Gáplerdegi awıspalı hám awıspasız feyllerdi tawıp, aytıp beriń. Olardıń bir-birinen mánilik ózgesheligin túsiniپ alıń.

JÁRDEM

Mámbet taw bawrayında jayılıp júrgen bir topar suwındı kórdı. Olardıń birewi tómendegi bir jar tasqa sekirdi. Basqaları onıń keyninen sekirdi. Awır salmaqтан tas opırıldı. Suwınlar shıńrawǵa quladı. Úshewi qardıń arasınan ózleri zorga shıqtı. Qalǵanları kórinbedi. Bir adam qar astında qalǵan suwınlarǵa juwırdı. Ol omba qardan haplıǵıp zorga keldi. Ol qardı qolı menen gürep asha basladı. Eki saattay terlep-tepship, ol qardan suwınlardı ashtı. Júdá hálsiregen soń ol aspangá mılıqtan oq attı. Dawısqa basqa awıllasları keldi. Bári jabılıp qalǵan suwınlardı ashıp aldı. Sóytip, jigirmalaǵan suwın ólimnen qutqarıldı. Olardı birotala bosatıp jiberdi. (S.M.)

265-shınıǵıw. Tómendegi sózlerdi keltirip gáp qurań. Bunda awıspalı hám awıspasız feyillerge itibar beriń.

Gazeta, xat, jurnal, aǵam, apam, napaqa pul, jaz keldi, jiber, ayt, ekti, kes, ákeldi, toltır, áketti, bar, qaz, algız, quwandı, kóbeydi, sharshadı.

266-shınıǵıw. Gápplerdi kóshirip jazıń. Bunda tabıs sepiliginde kelgen sózlerdiń geyde qosımtalı, geyde qosımtasız kelgendegi mánilik ózgesheligin túsindirip beriń.

Balalar jer suwǵardı. — Balalar jerdi suwǵardı. Men kitaptı ákeldim. — Men kitap ákeldim. Ayjamal súwretti berdi. — Ayjamal súwret berdi. Gúlistan oqıwshılardıǵa jazǵan qosıǵın oqıp berdi. — Gúlistan oqıwshılardıǵa qosıq oqıp berdi. Bizler úyde tapsırmanı orınladıq. — Bizler úyde tapsırma orınladıq. Ziliyxa, sen nandı alıp kel. — Ziliyxa, sen nan alıp kel. Tekshege kitaplardı, gazetanı qoy. — Tekshege kitaplardı hám gazeta qoy. Jaqsı jumıstıń basında. — Jaqsı jumıs basında.

267-shınıǵıw. Ózleriń yadıńızdan awıspalı feyillerdiń hám awıspasız feyillerdiń hárqaysısına bes gáp qurap jazıń.

FEYÍL DÁREJELERÍ

§ 69. Feyil dárejeleri haqqında túsiniK

Feyiller tiykarǵı leksikalıq mánisi menen qatar dáreje mánisine de iye boladı.

Is-háreket penen onıń islewshisi arasındaqı mánilik qatnaslardı bildiretuǵın feyiller **feyil dárejeleri** dep ataladı.

Feyildiń dáreje mánileri túbir hám dórendi feyiller arqalı bildiriledi. Mısalı: **oqı, oqıt, ter, terǵız, tara, taran, ter, teris, terildi** hám t.b.

Feyildiń dárejeleri feyil túbirine **-ın/-in, -n, -ǵız/-ǵız, -qız/-kız, -dır/-dir, -ıl/-il, -ıs/-is, -s** qosımtalarınıń jalǵanıwı arqalı jasaladı. Mısalı: **tara-n, juw-ın, kút-in, jaz-ǵız, al-dır, ayt-qız, ter-il (di), qaz-ıl (dı), kór-is, sóyle-s** t.b.

Feyildiń basqa qosımtaları dáreje qosımtalarınan keyin jalǵanadı. Feyil dárejeleri háreket penen onıń islewshisi arasındaqı mánilik qatnaslarına hám morfologiyalıq belgilerine qaray: **túp dáreje, ózlik dáreje, ózgelik dáreje, belgisiz dáreje** hám **sheriklik dáreje** bolıp bes túrge bólinedi.

§ 70. Túp dáreje

Feyildiń túp dárejesi ózine tán arnawlı dáreje qosımtasına iye emes. Onıń mánisi feyildiń túbir hám dórendi túbir formaları arqalı bildiriledi: **jaz, juw, suwǵar, ter, tazala** t.b. Mısalı: Azat xat **jazdı**. Aygúl kir **juwdı**. Ol ǵawashanı **suwǵardı**. Bizler kósheni **tazaladıq** t.b.

Bul ǵáplerdegi dıqqat etilgen feyiller túbir hám dórendi túbir formalarında háreket iyesiniń (subyektini) is-háreketin ańlatadı.

Feyildiń túp dárejesi awıspalı hám awıspasız feyil mánilerin ańlatadı:

1) túp dáreje awıspalı feyil mánisinde kelgende, is-háreket tuwra obyektти talap etip turadı: **oqı** (kitaptı oqı), **jaz** (xattı jaz), **suwǵar** (mallardı suwǵar) t.b.

2) túp dáreje awıspasız feyil mánisin bildirip kelgende, is-háreket tabıs seplikten basqa seplikler menen baylanıadı: **bar** (jumısqa bar), **kir** (ishke kir), **shıq** (ishten shıq), **otır** (úyde otır), t.b.

Túp dáreje feyilleri basqa feyil dárejeleriniń jasalıwına tiykar boladı: **juw** (juwın), **kiy** (kiyin), **sóyle** (sóyles, sóylet), **jıyna** (jıynat, jıynattır), **jaz** (jazdır, jazdırtqız) t.b.

268-shınıǵıw. Qosıqtı oqıń. Feyil sózlerdi tawıp, olardıń qaysı seplik qosımtaların talap etip turǵanın aytıń.

MIYWE NÁLIN TIGEMEN

Báhár kelse, qarıqqa
Miywe nálin tigemen.
Ósip pisse, xalıqqa
Jemisimnen beremen.

Pal hárresi bileđi,
Baǵlarım gúl ashqanda.
Tumlı-tustan keledi,
Jupar iyis shashqanda.

Nálim ósse báhárde,
Kewlim meniń xosh bolar.
Búlbúl sayrap báhárde,
Shaqaşına qus qonar.

Náldi tikseń bileseń,
Shaqa jayıp qalıńlap.
Ósiriwdi qáleseń,
Nál beremen, alıńlar!

(X.Sap.)

269-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń. Túp dáreje feyili xızmetindegi sózlerdiń astın sızıp, olardıń qaysı seplik penen baylanısqanın hám sol feyillerdiń qaysı feyil ekenin (awıspalı ma ya awıspasız ba) anıqlań.

1. Ushı-qıyırı menen shet-shebirine kóz jetkisiz Shelpekliniń dalası Qızılqumniń erkesindey tósin keń

kerip jadır. 2. Qırdıń ot-shópli keń dalasına qoy bağıp kelgen Asqar shopan qoyların baqlap qarap tur. 3. Ol ala gewgim máhálde qoyların eki qorağa qamap, úyine keldi. 4. Asqar duwtardı ornına ildirdi. 5. Oshaqta quman paqırlap qaynap tur. Shay ishildi. 6. Keshki awqatın jep, qoyların kórip keliwge shıqtı. 7. Asqar qardı qayra-qayra basıp, qora betke burıldı. (Ó.X.)

270-shınıǵıw. Oqıń. Gáplerdegi túbir hám dórendi tıp dáreje feyillerin tawıp, olardıń tıp dáreje dep atalıw sebebin túsindirıń.

1. Qalada jer astı kabellerin júritemiz. 2. Házir dáryanıń arǵı júzindegi bir qalada islep atırmız. 3. Eki kósheni boldıq. 4. Transheya qazamız. 5. Endi erteń bir kún kabel tartamız. 6. Járdemge jáne birneshe adamlar keldi. 7. Ásbaplarımızdı jol sumkamızǵa salıp, jataqxanaǵa qaytpaqshımız. (S.S.)

§ 71. Ózlik dáreje

271-shınıǵıw. Berilgen feyil sózlerge dıqqat awdarıń. Olardıń túbir hám qosımtalı túrlerin mánilik jaqtan salıstırıp, mánilerine baqlaw jasań.

Juw — juw-in
kiy — kiy-in
súrt — súrt-in
sora — sora-n

tayarla — tayarla-n
qımta — qımta-n
kút — kút-in
oyla — Oyla-n

Is-háreket iyesiniń ózi tárepinen islengenin bildiretuǵın feyilge **ózlik dáreje** delinedi. Mısalı: **juwındı, kiyindi** t.b. Bul feyillerdiń is-háreketi islewshiniń ózine qaratılǵan, waqıya, háreketi islewshi ózi.

Ózlik dáreje feyili arnawlı **-ın/-in, -n** qosımtaları arqalı jasaladı. Olar kóbinese awıspalı máni-

degi túbir feyillerge jalǵanıp, sol awıspalı feyiller awıspasız feyilge ótedi. Mısalı: **jasandı, tayarlandı, tazalandı, oylandı** t.b.

Ózlik dáreje feyili geyde **-ıl/-il, -l** qosımtaları arqalı da jasaladı. Mısalı: **keril, sozil, búgil, awdarıl, jıynal** t.b.

Ózlik dáreje jasawshı **-ın/-in** qosımtası dawıssız sesten keyin, al **-n** qosımtası dawıslıdan keyin jalǵanadı: **juw-ın, súrt-in, oyla-n** t.b.

272-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi ózlik dáreje feyillerin tawıp, olardıń qosımtaların anıqlań.

1. Elmurat jerindegi ósip turǵan kók shóplerdi kórip tańlandı. (*J.A.*) 2. Marat ári-beri oylandı. 3. Adamlar Qoshqarbaydıń dárwazasınıń aldına jıyıldı. 4. Oǵan barlıq nárese súykimli kórindi. (*Ó.X.*) 5. Qoshqarbay Ótepeke burıldı. (*S.X.*) 6. Olar kiyimlerin kiyinip, buwınıp, ketiwge tayarlandı.

273-shınıǵıw. Berilgen feyil sózlerge tiyisli qosımtalar qosıp, ózlik dáreje jasap, gáp ishinde keltirip jazıń.

Tara, tayarla, julqı, sulıwla, kiy, silk, tazala, juw.

§ 72. Ózgelik dáreje

274-shınıǵıw. Tómendegi túbir feyiller menen dórendi feyillerdi bir-birine salıstırıń. Birinshi qatardaǵı feyillerden ekinshi qatardaǵı feyillerdiń ózgesheligin aytıń.

Jaz — jazdır	jaz — jazǵız
ek — ektir	ek — ekkiz
ayt — ayttır	ayt — aytqız
al — aldır	júr — júrgiz
júr — júrdir	ósh — óshir
ter — terdir	kósh — kóshir

Is-hárekettiń basqa birew arqalı isleniwin bildiretuǵın feyillerge **ózelik dáreje** delinedi. Mısalı: Ol Asańǵa qosıq **aytqızdı**, basqa balalarǵa saz **sherttirdi**. Bundaǵı **aytqızdı**, **sherttirdi** feyilleri ózelik dáreje mánilerin bildiredi.

Ózelik dáreje feyili tómendegi qosımtalar arqalı jasaladı:

1) **-dır/-dir**, **-tır/-tir** qosımtaları túbir hám dórendi túbir feyilge jalǵanıp, ózelik dáreje jasaladı. Mısalı: **aldır**, **kóndir**, **ishtir**, **ayttır** t.b.

2) **-qız/-kız**, **-ǵız/-giz** qosımtaları kóbinese awıspalı feyillerge jalǵanıp, awıspalı ózelik dáreje feyilin jasaydı. Bul qosımta **-dır/-dir** qosımtası menen sinonim bolıp keledi. Mısalı: **algız-aldır**, **kiyгіz-kiydir**, **jazǵız-jazdır** t.b.

3) **-it/-it**, **-t** qosımtaları da aqırı dawıslı seslerge yamasa **r**, **l**, **y**, **k**, **q** dawıssızlarına pitken feyillerge jalǵanıp, ózelik dáreje jasaladı. Mısalı: **oqıt**, **ornat**, **jilit**, **tanıt**, **bosat**, **semirt**, **qozǵalt**, **azayt**, **kóbeyt**, **qorqıt**, **úrkit** t.b.

Ózelik dáreje jasawshı qosımtalar biriniń ústine biri jalǵanıp, qabatlasıp ta qollanıla beredi. Mısalı: **aldır-t**, **aldırt-qız**, **aldırtqız-dır**, **jazdır-ǵız**, **oqıt-tır-ǵız** t.b.

275-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń. Ózelik dáreje feyilleriniń astın sızıp, jasalıwın aytıp beriń.

1. Muǵallım oqıwshılardı terek tiktirdi, mekteptiń aynalasın tazalattı. 2. Tereklerge suw ákeliw ushın salma qazdırdı. 3. Ol áńgimesin qızıqlı etip aytıp, adamlardı ishek-silesi qatqansha kúlgizdi. 4. Muǵallım oqıwshılardı bayan jazǵızdı. 5. Oqıwshılardı kitaptı dawıslap oqıttı. 6. Ónimniń ózine túser bahasın azayttı. 7. Ol awıldan qawın-ǵarbız aldırǵızdı. 8. Bayramǵa arnap, milliy kiyimler tiktirdi.

276-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Ózgelik dáreje feyillerdi ta-wıp, olardı túbir hám qosımtalarǵa ajratıp, aytıp túsindirıń.

1. Mektep ushın altı qabat úy berip qoyıppan, erteń tiktirip beremen. 2. Xanzada onıń qoltıǵınan kóterip turǵızdı. (A.B.) 3. Qısında jıllı bolmasa, men oqıtıw juwapkershiligin moynıma almayman. 4. Ata-anam meni qolımnan jeteklep ákelip, gúdishektiń sayasına otırǵızıp qoyatuǵın edi. 5. Jılamasın dep qolıma taraqtay nan uslatıp ketedi. (Sh.A.) 6. — Úylerine barıp oqıt... Burında sonday edi, — dedi aqsaqal.

— Jaǵday tuwdır, men sawatlı etemen!... (Ó.X.) 7. Men onı balıq awlawǵa kóndirdim.

§ 73. Belgisiz dáreje

277-shınıǵıw. Tómenдеgi bólip berilgen túbir hám qosım-talı feyillerdi bir-biri menen salıstırıń. Ekinshi qatardaǵı feyillerdiń birinshi qatardaǵı feyillerden ózgesheligin anıqlań.

ter	teril (di)
qaz	qazıl (dı)
sıba	sıbal (dı)
suwǵar	suwǵarıl (dı)
shıǵar	shıǵarıl (dı)
aqla	aqlan (dı)
isle	islen (di)

Is-hárekettiń islewshisi belgisiz bolǵan feyillerge **belgisiz dáreje** dep ataladı. Mısalı: **Otın shabıldı, gerbish órildi** t.b. Bul mısallardaǵı **otın, gerbish**, sózlerine qatnaslı is-hárekettiń kim tárepinen is-lengenligi belgisiz.

Belgisiz dáreje feyiliniń qosımtaları eki túrli:

a) **-ıl/-il, -l** qosımtaları. Bulardıń **-ıl/-il** qosım-tası feyil túbirine dawıssız seslerden soń, al **-l**

qosımtası dawıslı sesten keyin jalğanadı. Mısalı: **xat jazıl (dı), paxta teril (dı), salı orıl (dı), suw ashıl (dı), jer süril (dı), sabaq oral (dı)** t.b.;

b) **-ın/-in -n** qosımtaları. Bul qosımtalardıń **-ın/-in** túri feyil túbirine dawıssızlardan keyin, al **-n** túri dawıslıdan soń jalğanadı. Mısalı: **salın (dı), ilin (dı), túyeklen (dı), qalan (dı)** t.b.

Belgisiz dárejeniń **-ın/-in, -n** qosımtası ózlik dárejeniń qosımtası menen birdey. Biraq, bul eki dárejeniń arasında mánilik ózgeshelik bar. Bulardıń qaysı dárejeniń mánisinde qollanılğanlıǵı kontekst (gápte qollanılıwı) arqalı ajratıladı. Mısalı: **Azat juwındı, kiyindi, tarandı** degendegi feyillerdiń is-háreketi sol is-hárekettiń iyesiniń ózi tárepinen islengenligi anıq bilinip turadı. Al, **qora tazalandı, salı túyeklendi, kiyim ilindi** degen dáreje feyilleriniń kim tárepinen islengenligi belgisiz, ulıwma is-hárekettiń islengenligi xabarlanadı.

278-shunıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Belgisiz dáreje feyillerin tawıp, olardıń qosımtaların atap kórsetiń.

1. Hár túpti keńnen alıp qarım-qarım etip úsh-tórt jerden tereń qazıldı. 2. Qansha tereń qazılğan sayın másele ayqın bola basladı. 3. Olar qazılğan shuqırlardı kórdi. (*Ó.X.*) 4. Dárwaza ashıldı. 5. Atız-sheller tazalandı. 6. Jerler suwǵarılıp bolındı. 7. Qızıl suwdıń páti menen qalıń muz qoparıldı. (*Ó.A.*) 8. Sıyırlar bosatıldı. (*S.X.*)

279-shunıǵıw. Tórende berilgen feyillerge **-ıl/-il, -ı, -ın/-in, -n** qosımtalarınıń tiyislin qosıp, belgisiz dáreje feyilin jasań. Qara hárip penen berilgenlerin gáp ishinde keltirip jazıń.

Ísle, **or**, sıpır, **aqla**, juw, **kiy**, jara, **suwǵar**, sür súrt, súyke, tart, unta, maydala, al, **pitker**, óshir, ildir, keltir, **jaz**, oqı.

280-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Belgisiz dáreje feyillerin tawıp, olardıń dáreje jasawshı qosımtaların aytıń.

1. Awıl pútkilley uyqıdan oyandı. Qara úylerdiń túńlikleri ashıldı. 2. Dasturqan jayılp, shay ishildi. 3. Dasturqan ústine qant ta, konfeta da qoyıldı. (Ó.X.) 4. Kóshe boylarındaǵı aq terekler putaldı. 5. Kereksiz taslandılar qaladan shıǵarılıp taslandı.

§ 74. Sheriklik dáreje

281-shınıǵıw. Tómenдеги feyillerdi túbir hám qosımtalardı ajratıp aytıń. Túbir menen qosımtanıń arasında qanday ayırmashılıq bar ekenine itibar beriń.

Kóris, jazıs, isles, tartıs, ákelis, sóyles, oylas, kóteris, suwǵarıs, bólis, tarqas, aytıs, qazıs, teris.

Is-háreket birneshe adam tárepinen birgelikte islenetuǵının bildiretuǵın feyillerge **sheriklik dáreje** delinedi. Sheriklik dáreje feyilleri tómendegi qosımtalar arqalı jasaladı:

1. Túbir hám dórendi feyillerge **-ıs/-is, -s** qosımtalarınıń jalǵanıwı arqalı jasaladı. Mısalı: **jazıs, kóris, tanıs, sóyles** t.b.

2. Sheriklik dáreje feyilleri **-las/-les** qosımtaları arqalı jasaladı. Bul qosımtalar kóbinese atawısh tiykarlı feyillerge jalǵanıp, sheriklik dáreje feyilin jasadı. Mısalı: **qaplas, qollas, oylas** t.b.

Sheriklik dáreje feyilleri tómendegi mánilik ózgesheliklerge iye boladı:

a) is-háreketiń birneshe adam yaki zatlardıń qatnasıwı arqalı birgelikte islengenlikti bildiredi. Mısalı: Olar uzaq waqıt **oylasıp, pikirlesedi**, juwabı tabılsa birge **quwanısadı**. (X.T.) Gúlzar anasına qamır **iylesti**, nan jabıwǵa **járdemlesti**.

b) sheriklik dáreje feylleri kópik máni bildiredi. Kópik mánidegi sheriklik dáreje feyllerinen ańlatılǵan is-hárekettiń iyesi (subyekt) kópik jalǵawlı yamasa kópik mánidegi sózlerden boladı. Mısalı: Gúlsánemler ishek-silesi qatıp **kúlisti**. (J.A.) Bizler sol tárepke qaray **juwirıstıq**.

282-shınıǵıw. Berilgen túbir feyllerge **-ıs/-is, -s, -las/-les** qosımtalarınıń tiyislin qoyıp, sheriklik dáreje feyilin jasań. Qara hárip penen berilgen sózlerdi gáp ishinde keltirip jazıń.

Bayla, ter, **ota**, ákel, jıy, buw, **apar**, qolla, **sıpır**, **ek**, úy, tazala, kóter, sálem, kómek, járdem.

283-shınıǵıw. Gáplerdi oquń. Sheriklik dáreje feyllerin ta-wıp, olardıń jasalıwın hám mánilik ózgesheliklerin túsindirıń.

1. Olar kele sala Jáhangir menen apaq-shapaq kóristi.
2. Ol sol keypinde Narbay menen sálemlesti, hal-jaǵday sorastı.
3. Bizler siziń pikirińizge qosılamız, — dep ǵawırlastı.
4. Ekewi bir-birine sál uzaǵıraqtan qarastı, sońınan júdá jaqın turıp ushırastı.
5. Hámme ne islew jóninde oylastı.
6. Biz de taǵı kóremiz, oylasamız, másláhátlesemiz.
7. Ilimpazlar, agronomlar, suw qánigeleri toplanıstı.
8. Ǵawashalardıń rawajlanıwı, tárbiyası menen tanıstıq. (Ó.X.)

284-shınıǵıw. Feyil dárejeleriniń túrleri boyınsha keste sızıń. Kestegе feyil dárejeleriniń hárbir túriniń dáslep qosımtaların, onnan keyin 4-5 misal keltiriń.

Feyil dárejeleri	Qosımtalar	Mısallar
túp dáreje ózlik dáreje ózelik dáreje belgisiz dáreje shariklik dáreje		

ATAWÍSH FEYIL

§75. Atawish feyil hám onıń jasalwı

Atawish feyil óziniń dórendi túrinde feyildiń bet, san, meyil hám máhál mánilerin ańlatpaydı, tek is-hárekettiń atamasın ǵana bildiredi.

Atawish feyil tómendegi qosımtalar arqalı jasaladı: Túbir hám dórendi feyillerge **-ıw/-iw, -w** qosımtalarınıń jalǵanıwı menen ónimli qollanıladı: **barıw, keliw, aytıw, oqıw, jazıw** t.b.

-maq/-mek (-paq/-pek, -baq/-bek) qosımtaları arqalı jasalǵan atawish feyil onsha ónimli qolla-nıl-maydı: **barmaq, kelmek, jazbaq, aytpaq** t.b.

Atawish feyil **-maqta/-mekte** qosımtalı túrinde de qollanılıp, dawamlı házirgi máhál mánisin bildiredi. Gáptiń sońında kelip bayanlawısh xızmetin atqaradı. Mısalı: Awılıımız jil sayın **ǵüllenbekte**. Ǵawashalar kún sayın **rawajlanbaqta**.

Atawish feyil qospa feyil túrinde de qollanıladı. Mısalı: **xızmet etiw, shıǵıp ketiw** t.b.

285-shınıǵıw. Oqıń. Atawish feyillerdi tawıp, olardıń qosımtaların hám qanday feyillerge jalǵanıp kelgenin aytıń.

1. Bir waqıtta úlken úsh pazna jerge túsiriliwi máttal, tıń jerdiń topıraǵı ońbaǵanday bolıp ayırılıp ketti. 2. Is kóp, paxtanı suwǵarıw kerek, qarıq jarıw, azıqlandıırıw, kultivaciyalaw, jabayı shóplerden tazalaw isleriniń isleniwi kerek. Bárine úlgeriw kerek. («E.Q.») 3. Olardıń talabı, uqıbı, sheberligi xalqımız tárepinen joqarı bahalanbaqta. («E.Q.») 4. Bular ózine dos kim, dushpan kim, sonı bilmek. 5. Shaqırıw qaǵaz kelip, kún sayın bir jaǵı armiyaga ketip atırsa, qalǵanları biydaydı tezirek jıynap alıw ushın uyqı degendi bilmey qaralay óship júr. (Sh.A.)

286-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń. Atawish feyillerin tawıp, astın sızıń.

1. Respublikada temir jol, avtomobil hám hawa transportı menen jolawshılar tasıw ádewir kóbeydi. («E.Q.»)
 2. Miynet etiw — húrmetli is. 3. Bizlerdiń maqsetimiz paxta jobasin asırıp orınlaw. 4. Endi oǵan Baysıǵa qaytıw joq. (N.D.) 5. Batırǵa qosıp kúshlerin, islemek boldı islerin. (Q.J.)

287-shınıǵıw. Berilgen sózlerge **-ıw/-iw, -w, -maq/-mek, -paq/-pek, -baq/-bek** qosımtaların qoyıp, atawısh feyilin jasań.

Bar, kel, tası, oqı, jaz, otır, tur, kiyindir, jıyna, jazdır, rawajlandır, oqıt, tazala, islet, kórsetkiz, sóyle, qonıslan, suwǵar, birle, bil, úyret, gúres, awdar.

Atawısh feyil mánilik (semantikalıq) jaqtan feyil hám atlıq sózlerdiń mánisine jaqın keledi. Basqa feyiller sıyaqlı, bolımlı hám bolımsızlıq mánilerde qollanıladı: **almaw, bermew, sóylemew** t.b. Atawısh feyili atlıq sózlerdi basqarıp, feyil sóz dizbegin dúzedi. Mısalı: **kósheni tazalaw, awılda islew** t.b.

Atawısh feyil seplik, kóplik hám tartım qosımtaları menen túrlenedi. Gápte, kóbinese baslawısh, tolıqlawısh, anıqlawısh xızmetlerin atqaradı. Mısalı: **Shıǵıp sóylewler** (baslawısh) baslandı. Bıyl **suwǵarıwdı** (tolıqlawısh) erte basladıq. **Suwǵarıw** (anıqlawısh) jumısları sapalı júrgizilip atır.

Atawısh feyildıń sepleniwi

Ataw	Oqıw	tárbiyalaw	suwǵarıw
Iyelik	Oqıwdıń	tárbiyalawdıń	suwǵarıwdıń
Barıs	Oqıwǵa	tárbiyalawǵa	suwǵarıwǵa
Tabıs	Oqıwdı	tárbiyalawdı	suwǵarıwdı
Shıǵıs	Oqıwdan	tárbiyalawdan	suwǵarıwdan
Orın	Oqıwda	tárbiyalawda	suwǵarıwda

288-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Atawısh feyildi tawıp, onıń qaysı sózlerdi basqarıp kelgenin anıqlań.

1. Mektepti pitkeriwden muǵallimshilik oqıwǵa qalaǵa ketti. 2. Olar da hárqaysısı óz soqpaǵın tańlawǵa qaradı. 3. Egindi jıynawǵa ele qol ura qoyǵanıımız joq. 4. Sóytse de, kombaynnıń aylanıwına qolaylı bolıw ushın atızdıń shet-shebirin qol menen orıp qoydıq. 5. Kombaynnıń qasında heshkim kórinbeydi. Shaması, Qasım bir jaqqa ketken bolıwı kerek. (*Sh.A.*)

289-shınıǵıw. Oqıń. Atawısh feyillerin tawıp, olardıń qaysı gáp aǵzasınıń xızmetin atqarıp kelgenin aytıń.

Hesh pursat joq, sál tınıǵıp toqtawǵa,
Jol qoyılmas aldawlıqtı aqlawǵa.
Sert aytqanbız: júzimiz shań bolsa da,
Ar-namıstıń tazalıǵın saqlawǵa.

(*I.Y.*)

Kórdik bizler tap usınday sulıwdı,
Oylap qayttıq, taǵı barıp kóriwdi.
Maqul tapsa eger bizdi sol jerge,
Shopanlıqqa alıp qal dep aytıwdı.

(*Q.J.*)

KELBETLIK FEYIL

§76. Kelbetlik feyil haqqında túsinik

Tómendegi kelbetlik feyillerdiń jasalıwına dıqqat awdarıń.

bar-ǵan — bargan	bar-ar — barar
kel-gen — kelgen	kel-er — keler
ayt-qan — aytqan	oqı-r — oqır
jet-ken — jetken	bara-jaq — barajaq
bara-tuǵın — baratuǵın	bar-maqshı — barmaqshı

Zattın belgisin is-háreket arqalı bildiretuğın feyillerge **kelbetlik feyil** delinedi.

Kelbetlik feyil eki sóz shaqabı — feyil hám kelbetlikniń mánisin bildiriwshi feyildiń ayrıqsha bir túri. Ol dórendi túrinde betlik mániǵe iye emes. Sonlıqtan, betlik emes feyillerdiń toparına kiredi.

Kelbetlik feyil is-háreket mánisinde kelgende, dáreje, máhál, bet-san, bolımlı-bolımsızlıq qosımtaları menen ózgeredi. Basqa feyiller sıyaqlı, seplik qosımtalı hám tirkewishli atawıshlardı basqaradı. Olar kelbetlikler sıyaqlı, kóbinese atlıq sózlerdiń aldında kelip, onı is-háreket arqalı sıpatlaydı, gápte anıqlawısh xızmetin atqaradı. Mısalı: **súrilgen** jer, **qaynağan** suw, **orılmağan** pishen, **egiletuğın** jer t.b. **Súrilgen** jerlerge tuqım sebilip mala basıldı. **Suwǵa qanǵan** jılqılar seyisxanaǵa qarap tasırlasıp shawıp ketti. (*Sh.A.*)

290-shınıǵıw. Qosıqtı Oqıń. Kelbetlik feyillerdi tawıp, Olardıń qanday sóz shaqaplarınıń aldında kelgenin, qanday sózler menen dizbekleskenin hám sorawların aytıp berin.

Tuwǵan jerdi biz keń deymiz qashannan,
Keńlik oǵan nesip etken ázelden.
Tuwǵan jer — bul dáwir menen jasaǵan,
Ol babamnıń qolı menen bezelgen.

Babam — sahrayı, kóp jol ótilgen,
Sahrada gúl pitse onıń qolı bar.
Demde-aq qırq gez qudıq qazıp pitirgen,
Onıń ózinshelik súrdew jolı bar.

Gúldi quwratqandı obal dep bilip,
Onı jasartqandı sawap sanaǵan.
Qayda saz esitse, qulaǵın túrip,
Úyinen bir orın qoyıptı oǵan.

(*S. P.*)

291-shinigiw. Kóshirip jazıń. Kelbetlik feyildi tabıń. Olarǵa sorawlar qoyıp, qaysı aǵzanıń xızmetinde kelgenin aytıp berıń.

Mine, Qızılqum boylarında haqıyqat báhár baslandı. Kókte quyash jarqırap, Jer-ananıń bawırın balqıttı. Tumlı-tus kók-jasıl dóngen lipaslar kiyindi. Tuw uzaqtan kózge túsetuǵın taw jotaları menen qum janbawırları jasıl maysalar menen bólendi. Sóytip, ján-jaqtıń bári ǵawlap shıqqan, átirdey ańqıǵan ósimlikler menen malındı...

Mine, asıǵıp kútken kún de kelip jetti. Tór bettegi ústine qızıl borlat jabılǵan qızıl stol búgin ákelip qoyılǵan edi. (Ó.X.)

292-shinigiw. Kórkem shıǵarmalardan kelbetlik feyilge 6 ǵap kóshirip jazıń hám olardıń astın sızıń.

§77. Kelbetlik feyildiń jasalıwı

Kelbetlik feyiller tómendegi qosımtalar arqalı jasaladı.

1. Túbir hám dórendi túbir feyillerge **-ǵan/-gen, -qan/ken** qosımtalarınıń jalǵanıwı arqalı jasaladı: **oqı-ǵan, isle-gen, ayt-qan, ket-ken, aytqız-ǵan, jazdır-ǵan, júrgiz-gen, islet-ken** t.b.

2. Buyırıq meylge **-ar/-er, -r** qosımtaları jalǵanıw arqalı: **bar-ar, kel-er, sora-r, jazdır-ar, oqıt-ar, kórset-er** t.b.

3. Hal feyildiń **-a, -e, -y** qosımtalı túrlerine **-tuǵın, -jaq** qosımtaları jalǵanıw arqalı da kelbetlik feyil jasaladı: **keletuǵın, alınatuǵın, oqıytuǵın, aytajaq, kórejaq, barajaq, jetejaq** t.b.

Kelbetlik feyildiń **-ǵan/-gen, -qan/-ken** qosımtalı túrleri feyildiń ótken máhálin, **-ar/-er, -r, -tuǵın, -jaq** qosımtalı túrleri feyildiń keler máhálin bildiredi.

Kelbetlik feyiller qospa feyil túrinde de qollaníladi. Mısalı: **kirip kelgen, shıǵıp ketken, alıp kiyatırǵan, oqıtuǵın bolǵan, sóylep berejaq, alıp kelejaq** t.b.

293-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Kelbetlik feyillerdiń jasalıwın hám olardıń qaysı máháldi bildirip turǵanın aytıń.

Kútken kúnler de kelip jetti.

Aqsayǵa keletuǵın atlardı birewler desanttıń atı dese, birewler Aqsaydıń atı deydi. Sawrısı jiltırap, búyirleri shıǵıp turǵan, qarnı toq, shóli qanǵan atlar edi bular. Atlar dáslepki kúnleri suwǵarıwǵa aparǵanda, soqırlarday ayaǵın abaylap basıp zorǵa júretuǵın edi. Sońınan olar dáryadan qaytqanda jarısıp shabısıp qaytatuǵın boldı. (*Sh.A.*)

294-shınıǵıw. Berilgen feyillerge kelbetlik feyildiń tiyisli qosımtasın qosıp, kelbetlik feyil jasań.

Ayt, ket, kel, bar, suwǵar, súrgiz, bol, tırmala, oqı, isle, jazdır, jıy, jıyna, aqla, oqıt, ota, kór, bil, sora.

295-shınıǵıw. Kórkem shıǵarmalardan kelbetlik feyildiń jasalıwınıń hárbir túrine eki gápten tawıp jazıń.

§ 78. Kelbetlik feyildiń atlıqlasıwı hám gáptegi xızmeti

Kelbetlik feyiller gáp ishinde atlıq mánisinde qollanılıp atlıqlasadı. Atlıqlasqan kelbetlik feyiller atlıqtıń kóplik, seplik qosımtaların qabıl etedi.

Kelbetlik feyiller gáp ishinde tómendegi sintaksislik xızmetlerde keledi.

1. Ataw seplik túrinde atlıq sózlerdi sıpatlap kelgende, anıqlawısh xızmetin atqaradı. Mısalı: **Islengen** jumıslardı kórip shıqtıq. **Suwǵarılǵan** jerleri tapqa keldi.

2. Kelbetlik feyiller gáptiń sońında kelip, bayanlawısh boladı. Mısalı: Eki otaw qatar **ti-gilgen**. (*Ó.X.*) Ol bıyıl liceyde **oqıyjaq**.

3. Atlıqlasqan kelbetlik feyiller gápte baslawısh, tolıqlawısh xızmetlerin atqaradı. Mısalı: 1. **Oqıwdı pitkergenler** awılğa keldi. 2. **Ayran ishken** qutıladı, **shelek jalagan** tutıladı. (*Naqıl*). 3. Ayağı úlken **siyganın** kiyedi, ayağı kishkene **súygenin** kiyedi. (*Naqıl*)

Bul mısallardağı 1-2-gáptegi kelbetlik feyiller baslawıstıń xızmetin, 3-gáptegi kelbetlik feyiller tolıqlawısh xızmetin atqarıp kelgen.

296-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ajratıp túsindirip beriń.

1. Ushan Qaratawǵa **jaqınlaǵannan** saldawshılar menen darǵanıń mazası qasha basladı. 2. Kemeshiler sır bildirgisi kelmey, Sáhıbjamaldan **bir nárseni jasırǵan** sıyaqlı kórinedi. 3. Gá aǵısqa, gá quyashqa qarap **otırǵan** Sáhıbjamal darǵaǵa názer taslap edi, qas-qabaǵın qarıs úyip, tunjırap tur eken. 4. **Bilmegenin soragan** alım, **soramagan** ózine zalım. 5. Zamanagóy úlgide **salınǵan** imaratlar qalamızdıń kórkine kórik qosadı.

297-shınıǵıw. Naqıllardı oqıń. Atlıqlasqan kelbetlik feyillerdi tawıp, qaysı aǵzanıń xızmetinde kelgenin túsindiririń.

Maldı tapqanǵa baqtır, otındı shapqanǵa jaqtır. Kóp jasaǵan bilmeydi, kópti kórgen bileği. Sóz mánisin bilmegen, sózdi ózine keltirer. Bólingendi bóri jeydi.

298-shınıǵıw. Oqıń. Kelbetlik feyillerdiń qanday sepliktegi sózler menen dizbeklesip kelgenin anıqlań.

1. Sırtta júrgen jasawıllardıń biri Mamanlar kiyatırǵanın ayttı. (*T.Q.*) 2. Siziń qorqpaytuǵınıńızǵa inana-

man. (*N.D.*) 3. Gúlaydıń jandırıp otırǵan shópleriniń jalını joqarı kóterildi. (*T.Q.*) 4. Jurttıń bergenin men de bereyin. (*Ó.X.*) 5. Haqıyqatlıqtı súygendi xalıq súyedi. (*Naqıl*) 6. Shıǵıp sóylegenlerdiń sózine men de qosılaman. (*Á.T.*) 7. Ol tusınan óte bergende sálem berdi. (*J.S.*)

299-shıngıw. Kórkem shıǵarmalardan qarap, kelbetlik feyillerdiń gápte anıqlawısh, baslawısh hám tolıqlawısh bolıp keliwine 6 gáp tawıp jazıń. Onıń úsh gápindegi kelbetlik feyil atlıqlasqan bolıp kelsin.

HAL FEYIL

§79. Hal feyil tuwralı túsinik

Berilgen gáplerdi salıstırın:

Jawın jawdı.	Jawın silpilep jawdı.
Ol otırdı.	Ol úndemey otırdı.
Ol tınbadı.	Ol kelgeli tınbadı.

Bagananıń ekinshi tárepindegi qara hárip penen jazılǵan sózler hal feyil. Olar ráwishler sıyaqlı, is-háreketti sıpatlap kelgen. Olarǵa bayanlawıshqa qatnaslı **qáytip?**, **qalay?** degen sorawlar qoyıladı.

Hal feyil — feyil hám ráwishtiń belgilerine iye boladı. Feyillik belgige iye bolıp kelgende, is-háreketti bildiredi. **Oqıp shıqtı, islep atır.**

Basqa feyiller sıyaqlı bolımlı, bolımsız túrde, awıspalı hám awıspasız feyil mánilerinde qol-lanıladı. **Aytpay, jazbay.**

Ráwishlik belgige iye bolıp kelgende, tiykarǵı is-háreketke (bayanlawıshqa) qatnaslı bolıp keledi. Ráwishler sıyaqlı is-háreketti pısıqlawıshlıq mánide sıpatlaydı. Ol **úndemesten** otır.

Hal feyiller qospa feyillerdiń quramında tiykarǵı feyil wazıypasın atqaradı. Mısalı: 1. **Jawın jawıp**

tur. 2. Ol sóyley basladı. Bul gáplerdegi **jawıp, sóyley** degen sózler hal feyil. Olar ózinen sońǵı kómekshi feyiller menen birlikte bir grammatikalıq mánini bildiredi.

300-shınıǵıw. Oqıń. Hal feyillerdi tawıp, olardıń qanday mánide kelgenligin aytıń.

Qattı boran Asqardıń hár jaǵınan bir alıp kórdi. Biraq, ol moyımadı.

Bir waqıtta boran zárebesin úyirip, orasan kúsheydi. Adımın attırǵısı kelmey, suwıq keń ónmeni aldınan borasınlap, keyin qaray iyterdi. Bazda ońınan, gá sol jaǵınan urıp soǵadı. Ash belinen úrlep, qattı húwleydi. Asqardıń mańlay aldında qardı uwmajaqlap orap, ústi-üstine shırmap, shır-shır aynaldırıp quyın kóterildi. Soń dübeleyge aynaldı. Ekewi qosılıp, qar suwırıp shashıp, ishinen dem tartqan iyrimdey, Asqardı dógereklep orap aldı. (Ó.X.)

301-shınıǵıw. Hal feyillerdi gáp ishinde keltirip jazıń. Hal feyillerdiń jasalıw ózgesheliklerin esapqa alıń.

Juwırıp, sóylep, júrip, kiyatırıp, kórinbey, kelmey, jiltırap, oqıp, kele sala, baslap.

§80. Hal feyildiń jasalıwı

Hal feyiller tiykarınan, tómendegi qosımtalar arqalı jasaladı:

1. Túbir hám dórendi feyillerge **-ıp/-ip, -p** qosımtaları qosılıw arqalı jasaladı. Bul qosımtalar dawıslı seske pitken feyillerge **-p**, dawıssızǵa pitse, **-ıp/-ip** qosımtaları túrinde qosıladı. Mısalı: **sora-p, sóyle-p, bar-ıp, kiyin-ip** t.b.

-ıp/-ip, -p qosımtalı hal feyildiń bolımsızlıq mánisi **-may/-mey** qosımtası arqalı bildiriledi: **barıp-barmay (qayttı), kelip-kelmey (ketti)** t.b.

2. Feyil sózlerge **-a, -e, -y** qosımtaları qosılıw arqalı jasaladı. Feyildiń aqırı dawıslı seske pitse **-y**, dawıssızǵa pitse **-a, -e** qosımtaları qosıladı. Mısalı: **sóyle-y, tara-y, júr-e, ayt-a, jaz-a.**

302-shınıǵıw. Oqıń. Hal feyillerdi tawıp, qosımtaların hám túbir feyillerge qalay jalǵanıp kelgenin aytıp berıń.

Kúndiz, ásirese, tal tús waqıtlarında bala putaları hárriygen jıńǵıllıqlardıń arasına barıp otırıwdı jaqsı kóretuǵın edi. Olar biyik bolıp ósedı. Túbiri nartlı hám juwanıraq bolıp, joqarı jaqları búrkeli, astına saya túsip turǵanlıqtan, janında basqa shóplerdiń ósiwine múmkinshilik bermeydi. Olar tap toǵaydıń shetindegi qaraǵaylarǵa usap ańqıp, arası tım-tırıs, qapırıq ıssı boladı. Biraq, bir táwir jeri putalardıń arasınan aspan aydınlanıp kórinip turadı. Áne, sonday waqıtları bala shalqortasına túsip jatıp aladı da, aspanǵa qaraydı, dáslep kózleri jasqa tolıp, perdelenip turǵanlıqtan hesh nárseni ońlap ańgara almaydı. (*Sh.A.*)

3. Túbir feyillerge **-ǵalı/-geli, -qalı/-keli** qosımtalarınıń jalǵanıwı arqalı jasaladı. Bul qosımtalar juwan buwınnan keyin **-ǵalı/-qalı**, al jıńıshke buwınnan keyin **-geli/-keli** túrinde jalǵanadı: **barǵalı, kelgeli, oqıǵalı, islegeli** t.b.

4. Tubir feyillerge **-ǵansha/-genshe, -qansha/-kenshe** qosımtaları qosılıw arqalı da jasa-ladı. Bul qosımtalar sózdiń sońǵı buwınıń juwan-jıńıshkeligine qaray **-ǵansha/-qansha, -genshe/-kenshe** túrlerinde jalǵanadı: **barǵansha, kelgenshe, qaytqansha, kórgenshe** t.b.

5. Hal feyildiń **-ǵanday/-gendey, -qanday/-kendey** qosımtaları túbir feyillerge qosılıp, uqsatıw salıstırıw mánisindegi hal feyillerdi jasaydı. Mısalı: **alǵanday, kórgendey, bilgendey, ishkendey, kórmegendey, jazǵanday, bilmegendey** t.b.

6. Hal feyildiń **-mastan/-mesten (-pastan/-pesten, -bastan/-besten)** qosımtaları 6 fonetikalıq variantta qollanıladı. Bular túbir hám dórendi feyil-lerge jalǵanıp, bolımsızlıq mánidegi hal feyillerdi jasaydı. Hal feyildiń **-may/-mey** bolımsız qosımtası menen sinonim bolıp keledi. Mısalı: **aytpay-aytpastan, uyqılamay-uyqılamastan** t.b.

7. Túbir hám dórendi feyillerge **-ǵanlıqtan/-genlikten, -qanlıqtan/-kenlikten** qosımtaları qosılıp hal feyil jasaladı. Hal feyildiń bul qosımtaları háreket atı feyiliniń **-ǵanlıq/-genlik, -qanlıq/ -kenlik** qosımtalarına shıǵıs sepliginiń **-tan/-ten** qosımtasınıń qosılıwınan jasalıp, bir qosımta túrinde qalıplesip ketken. Mısalı: **quwanǵanlıqtan, oqıǵanlıqtan, kelmegenlikten** t.b.

303-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Hal feyillerdi tawıp, olardıń qosımtaların anıqlań.

1. Kempir eki-úsh kese shay ishıp bolǵansha, Ayxan úndemedi. *(T.Q.)* 2. Poezd kelgenshe, qızı mektepten qaytatıǵın edi. *(N.S.)* 3. Egis baslangalı usı ekewi bir traktordı gezeklesip aydaydı. *(K.S.)* 4. Jiyemurat awılǵa kelgeli qansha ózgerisler bolıp atır. *(T.Q.)* 5. Tawlar hámme nárseni ózine jasırıp taslaǵanday. *(S.K.)* 6. Ol heshkimge sezdirimesten shıǵıp ketti. *(M.D.)* 7. Suw bolmaǵanlıqtan, bul átiraptan el ketti. 8. Ana, túnde balasın uyqılamastan kútip jattı. 9. Úyinde shırası bolmaǵanlıqtan, ot jaǵıp, jaqtı qılatıǵın edi. *(M.D.)*

304-shınıǵıw. Berilgen feyillerge tiyisli qosımtaların qosıp, hal feyil jasań. Hal feyildiń dara hám qospa feyil túrinde keliwin esapqa alıń.

Al, bol, sal, qoy, uyqıla, jaz, oqı, ter, suwǵar, ota, ót, jına, tırmala, aytpa, juw, sóyle, kel, shıq.

§ 81. Hal feyildiń gáptegi xızmeti

1. Hal feyiller tiykarınan, is-háreketke (bayanlawıshqa) qatnaslı pısıqlawısh xızmetin atqaradı. Mısalı: Ol **maqтанıp** sóyledi. Azat joqarıdan **sekirip** tústi. Ol **úndemesten** otır.

2. Hal feyil ózine qatnaslı sózlerdi basqarıp hal feyil toplamın dúzedi. Hal feyil toplamı bayanlawıshqa qatnaslı keńeytilgen pısıqlawısh wazıypasın atqaradı. Mısalı: **Qattıraq júrip** úyge keldim. (*Ó.X.*) **Seniń erlik islerińdi esitip** júdá quwandım. (*Á.T.*)

Hal feyil toplamı jazıwda eki túrli ózgeshelikke iye boladı: a) hal feyil toplamı bayanlawıshqa jaqın kelgende, útir menen bólinbey jazıladı. Mısalı: Júk mashinaları **kárwanday dizilisip** kelip tur. (*Ó.X.*)

b) hal feyil toplamı bayanlawıshdan uzaqlasıp, gáptiń basında kelgende, útir arqalı bólinip jazıladı. Mısalı: **Mılıgımdı arqalap**, Qaratereńge jetip bardım. (*Á.Sh.*)

Ańlatıw: Hal feyil toplamları útir arqalı bólinip kelgende, bayanlawıshı hal feyilden bolğan baǵınıńqı gápke uqsas keledi. Bul jaǵdayda hal feyil toplamında baslawısh ta, bayanlawısh ta bolmaydı. Al, baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshı xızmetinde kelgen hal feyildiń bas gáptiń baslawıshınan basqa óz aldına baslawıshı bolıwı tiyis. Salıstırıń:

1. **Bultlar áste-áste kóship**, aspan ashıla basladı. (*Ó.X.*)
2. **Jaǵadaǵı Jumagúldi kórip**, olar irkildi. (*T.Q.*)

Birinshi gáptegi hal feyil toplamınıń baslawıshı da bayanlawıshı da joq. Ol hal feyildiń basqarıwındaǵı sóz dizbegi túrinde kelip, keńeytilgen aǵza xızmetin atqaradı. Al, ekinshi gáptegi hal feyil óz aldına baslawıshına iye bolıp, baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshı xızmetindegi baǵınıńqılı qospa gápti dúzedi.

305-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Hal feyillerdi ózine baǵınıńqı sózi menen birge astın sızıń hám qaysı sepliktegi sózlerdi basqarıp kelgenin aytıń.

1. Miyirxan sál basın kóterińkiyep mıyıq tarttı da qoydı. (*Ó.X.*) 2. Soń ekewimiz áńgimelesip, sher tarqatıstıq. (*Ó.X.*) 3. Ol usı jumısqa kelgeli beri aldınǵı qatarda kiyatır. (*S.S.*) 4. Qızılqumnıń sheksiz keńisliginde órkeshlenip jatırǵan biyik tóbeler alıstan tolqınlangan teńizdey buldırap kórinedi. (*X.S.*) 5. Traktor jerdiń batpaqsatpaǵın tıńlamay alǵa jılıdı. (*Ó.X.*) 6. Miymanxananıń bufetinen awqatlanıp bolıp, úshewi sol átiraptı qıdırıwǵa shıqtı. 7. Ol Sáhipjamaldı kórip atınıń jılawın qaqtı.

306-shınıǵıw. Oqıń. Hal feyillerdiń qaysı sepliktegi sózlerdi basqarıp kelgenin hám qaysı gáp aǵzasınıń xızmetinde ekenin, mánisin anıqlań.

1. Bir waqıtta ákemniń qushaǵınan jazdırılıp tór betke otırdım. 2. Enem bolsa, eki kózin jıpılıqlatpastan, ernin qımıp, tım-tırıs otırıptı. 3. At júktiń awırlıǵına shıdamay bir jambaslap jıǵıldı. (*A.Á.*) 4. Jawdıń sırtında bolǵansha, ishinde bol. (*Naqıl*) 5. Ákem biyday qırmanın alǵansha qaldı. 6. Ol usı úyge kelgeli dalaǵa shıqpaǵan edi. (*T.Q.*)

307-shınıǵıw. Kóshirip jazıń, hal feyillerdiń astın sızıń. Olardıń gáp ishinde útir arqalı bólinip jazılıw hám bólinip jazılmaw sebebin aytıp berıń.

1. Keyin izeykeshtiń kánarın jaǵalap, az ǵana júrgennen keyin ırashtiń üstine shıqtı. 2. Hárkim bir-birewine qolındaǵı topıraqtı kórsetip, jerdiń hasıldarlıǵın, jańa massivtiń keleshegin aytıstı. 3. Geypara atızlarda toqtap, bir nárselerdi oylastı. 4. Úshewi piyadalap júrip, ǵawashanı aynalıp shıqtı. 5. Rayon basshısı jańadan salınıp atırǵan imaratlardı qolı menen nusqap kórsetti. (*Ó.X.*) 6. Jumagúldi kórip, olar irkildi. (*T.Q.*)

§82. Feyillerdiń sintaksislik xızmeti

308-shınıǵıw. Tómente berilgen gáplerdi oqıp shıǵıń, qara háríp penen jazılǵan feyil sózlerdiń gápte qanday xızmette qollanılıp turǵanın aytıp beriń.

1. Sársenbay oqıwdan bos waqtında aǵasına **kómeklesedi**. Ziywar bolsa, anasına **járdemlesedi**. 2. Bizler demalıs kúni balalar kitapxanasına barıp, ertek kitap **alıp qayttıq**. 4. **Oqıǵan** kitaplarımızdıń mazmunın analarımızǵa **aytıp beremiz**. 5. Asannıń tiykarǵı oy-pikiri institutqa oqıwǵa **kiriw edi**. 6. **Ańlamay** sóylegen, **awırmay** óledi. (*Naqıl*)

7. **Túrgelip** erteden jumısqa **shıǵıp**,
Qolıńdı **qabartıp**, belińdi **búgip**,
Dizeńdi **sızlatıp**, miynetin **shegip**,
Jegen bir zaǵarań paldan jaqsıraq. (*Berdaq*)

Feyillerdiń gáptegi tiykarǵı sintaksislik xızmeti bayanlawısh. Sonıń menen qatar, gápte basqa sózler menen grammatikalıq baylanısqa túsip, baslawısh, tolıqlawısh, anıqlawısh, pısıqlawısh xızmetinde de qollanıladi. Mısalı: Báhár boldı, jerge tuqım **sebildi**. Bundaǵı **sebildi** sózi bayanlawısh xızmetinde tur. Maldı **tapqanǵa baqtır**, otındı **shapqanǵa jaqtır**. Bul gáptegi **baqtır**, **jaqtır** sózleri bayanlawısh, **tapqanǵa**, **shapqanǵa** kelbetlik feyilleri atlıqtıń barıs seplik qosımtasın qabıl etip, tolıqlawısh xızmetinde qollanılǵan. **Azamat jarısqa qatnasıw ushın qalaǵa qaytıp ketti**. Bundaǵı **qatnasıw ushın** — pısıqlawısh, **qaytıp ketti** — bayanlawısh wazıypasında qollanılǵan.

309-shınıǵıw. Berilgen naqıl-maqallardı oqıń. Onda qollanılǵan feyil sózlerdiń mánilik ózgesheligin, olar gápte qaysı gáp aǵzası wazıypasında kelgenligin aytıp beriń.

1. Miynet baxıt keltirer. 2. Ne ekseń, sonı orasań. 3. Jamannan qash, jaqsıǵa jantas. 4. Qońsını qozǵama

kóshirerseń, ottı qozgama óshirerseń. 5. Atańa ne qılsań, aldına sol keledi. 6. Tawdı-tastı jel buzar, adamzattı sóz buzar. 7. Jaqsınıń jatı bolmas, jamannıń uyatı bolmas. 8. Awzı kúygen úrlep ishedı.

9. Aqıldıń sózine kewil súyiner,
Aqmaqtıń isine janıń túniler,
Hiyleker keń jerde bilgish kóriner,
Tar jerde aqıldı-huwıstı sıındırar.

(*Maqtımquli*)

310-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan feyil sózlerdiń mánilerine dıqqat awdarıń hám olardıń gápte qanday sintaksislik wazıypada qollanılǵanın aytıp berıń.

Jaqsılar jamandı **tekler**,
Yamanlar bir gápti **kekler**.
Shahzadalar begi-begler,
Ádalatlıq jol **bolmadı**.
Ya bolmasa gúz **keler me**,
Ya bolmasa jaz **keler me**,
Jayma shuwaq jaz **keler me**
Onıń payanı bolmadı.

(*Berdaq*)

Daǵıstanda malım taslap **kelemen**,
Kózim tússe, ıshqı otına kúyemen.

(*«Alpamıs»*)

311-shınıǵıw. Berilgen feyil sózlerdi gáp ishinde keltirip jazıń. Olardıń gápte qollanıw ózgesheligine baylanıslı qanday sintaksislik wazıypada qollanılǵanın bilip alıń.

Húrmet, izzet, xızmet etiw, sóylew, aytıp beriw, jetkeriw, alıp ketiw, aparıw, ástelew júriw, ketip qaldı, gúrrińlesti, islep atır, oqıǵan, basqarmaqta.

FEYILLERDI TÁKIRARLAW USHÍN SORAWLAR HÁM TAPSÍRMALAR

I. Awızsha juwap berin:

1. Qanday sózler feyil sóz shaqabına kiredi?
2. Feyil dárejelerin aytın. Ózlik hám ózgelik dáreje qosımtaların aytıp, mısallar keltiriń.
3. Belgisiz hám sheriklik dárejelerdiń qosımtaların aytıp, mısallar keltiriń.
4. Feyillerdiń jasalıw usılların aytın. Mısallar keltiriń.
5. Kelbetlik feyildiń qosımtaların aytın. Mısal keltiriń.
6. Hal feyildiń qosımtaların aytın. Qaysı sóz shaqabına jaqın? Gápte qaysı aǵzanıń xızmetin atqaradı?
7. Atawısh feyildiń qosımtaların aytıp, mısallar keltiriń. Qaysı sóz shaqabına jaqın? Qanday jaǵdayda atlıqlasadı?
8. Awıspalı hám awıspasız feyillerdiń mánilerin aytın.

II. Tapsırmalardı orınlań:

1. Feyil dárejeleriniń hárbir túrin keltirip 5 gáp dúziń.
2. **Oqıǵan, juwirıw** sózin seplik qosımtalarında sepleń.

312-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń. Feyil dárejelerin tawıp, qosımtalarınıń astın sızıń.

1. Bizler de paxta bayramına barıw ushın tayarlandıq. Aǵam da, men de juwındıq, tarandıq, awqatlandıq, ki-yindik, sóytip toyǵa kettik. 2. Kún jawǵanlıqtan, dalada turǵan zatları ishke kirgizdik. 3. Men kóylek tiktirdim. 4. Oǵan xat kóshirtti. 5. Gúljamal apasına xat jazıstı. 6. Jumbaǵım jutıldı, oyǵa barıp qutıldı. 7. Men salma qazısıwǵa járdemlestim.

313-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Tilek meyillerdiń astın sızıp, qanday sintaksislik xızmette qollanılganın aytıp berin.

1. Meniń bul másele jónindegi pikirimdi anıǵıraq túsindirgim keledi. 2. Kempir menen ǵarrı jalǵız balanı

kóz aldınan jibergisi kelmeydi. (*Q.x.e*) 3. Xatkerdi kórgim keldi. (*T.J.*) 4. Ol tek Arıslanın qushaqlap, ayıbın moyınlap uyalsa da, sır bergisi kelmey jimıyıp, kúlimsirep turğan Gúljandı kóredi. 5. Tağı Gúljannıń izinen bargısı keledi. (*A.Á.*)

314-shınıǵıw. Oqıp shıǵıń. Dórendi feyillerdi tawıp, túbir hám qosımtaǵa ayırıp, defis arqalı kóshirip jazıń.

Úsh adam aynadan qalada tiklengen jańa sulıw jaylarǵa, ásirese, kóshelerde janıp turğan shıraqlarǵa qarap otır. Qurılıs montajlaw basqarmasınıń oraylıq ustaxanasınıń ishinde Berdaq atamızdıń súwreti bar. Bul ullı adamnıń jıllı júzi xalqımızdıń tariyxın olarǵa kórsetip turǵanday.

Íras, Taqıyatas bunnan birneshe jıllar burın shańıtıp atırǵan jer edi. Xalqımız bul jerde jańa qalanı kámalǵa keltirdi. Oraylıq kóshelerdiń bárine asfalt tósegen. Onıń eki boyındaǵı kók penen talasıp ósip baratırǵan hártúrli terekler qalanıń gózzallıǵına sulıwlıq qosqanday. («*E.Q.*»)

315-shınıǵıw. Berilgen sózlerge **la/-le, -ar/-er, -ay/-ey, -a, -e, -qar/-ker, -sın/-sin, -lan/-len** qosımtaların jalǵap, dórendi feyil jasap, gáp ishinde keltirip jazıń.

Besew, eki, taza, bas, sarı, qara, ketpen, adım, ókpe, muz, is, orın, oyın, uyqı, bala, shaq.

RÁWISH

§83. Ráwish haqqında túsiniq

316-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń qanday sóz shaqabı ekenine diqqat awdarıń.

1. **Keshe** ata-analar jıynalısin shaqırdım. 2. Ata-analar jıynalısi **tez** tarqadı. 3. Sabaq baslanıwǵa **azmaz** qalǵanda, **hár jaqtan** oqıwshılar kele basladı. 4. **Azanda** quyash

jadırap shıqtı. 5. Bul kitap oqıwshılardı **oğada** qızıqtırdı. 6. Mekteptiń átirapına **kóp** adam jıynalıptı. (Ó.X.)

Ráwısh, kóbinese is-hárekettiń, belgi yamasa zattıń belgisin bildirip keledi. Is-hárekettiń belgisin bildirip kelgende, feyiller menen baylanısadı. Mısalı: **Búgin ol erte** keldi. **Tez** sóyledi.

Ráwısh belginiń belgisin bildirip kelgende, kelbetlik penen baylanısadı. Mısalı: **Júdá** qızıq kitap, **oğırı** aqıllı bala, **kútá** jıńishke jip.

Zattıń belgisin bildirip kelgende, atlıq penen baylanısadı: Bıyıl biydaydan **mol** zúraát alındı.

Is-hárekettiń hár túrli belgisin, hal-jaǵdayın bildiretuǵın sóz shaqabına **ráwısh** delinedi.

Ráwıshler **qashan?**, **qayda?**, **qayerde?**, **qalay?**, **qansha?**, **qáytip?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Ráwıshler ózi qatnaslı sózler menen formasın ózgermestep baylanısıp, ózgermeytuǵın sóz shaqabı toparına kiredi. Ráwısh gápte, kóbinese pısıqlawısh xızmetin atqaradı.

317-shınıǵıw. Oqıń. Dıqqat etilgen ráwıshlerdiń qanday sóz shaqabınıń belgisin bildirip kelgenin hám sorawların anıqlań.

1. Qashqın **ele ján-jáǵına** alaqlap kiyatır. 2. **Qápelimde**, ol jumalaq bir nársege tayıp jıǵıldı. 3. Olardıń qupiya sózleri **kem-kemnen** háwijge mindi. (*Sh.S.*) 4. **Házir** bizler jumısqa ketemiz. 5. **Sol kúni azannan keshke** deyin jumısta boldıq. (*N.D.*) 6. Bekimbet óz oyın bir jerge jámlep bolǵanın Bekjanǵa **erteńine** ayttı. 7. Ol eńsesin **joqarı** kóterip, sol qaptalına qaradı. 8. **Bıyıl** bizler salıdan **kóp** zúraát aldıq.

318-shınıǵıw. Berilgen ráwıshleriden gáp qurań. Ráwıshlerdiń qanday sóz shaqabı menen baylanısqańın anıqlań.

Búgin, túnde, házir, alısta, kóp, tez, bıyıl, uzaqta.

319-shinğıw. Gápnerdi kóshirip jazıń. Ráwishlerdi hám sol ráwishlerdiń baylanısıp kelgen sózleriniń astın sızıń. Ráwishlerdiń sorawların aytıń.

1. Shinında da, búgin kúndegige qaraǵanda Nurxoja juwǵarada kele qoymadı, biraz eglenip qaldı. 2. Aqırı, ol hár kúni keshqurın keńsede bolıp, islegen jumıslardıń juwmaǵın kórip shıǵadı. 3. Ol sál shaqqanıraq júrip, aldına qaradı. Alısta aydan dóńge shıǵıp baratırǵan Jilgeldiniń tóbesi kórinde. 4. Aydana da, basqalar da ádep Jilgeldi jóninde basqasha pikirde boldı. 5. Málpey jayparaxat júrip kiyatırıp, birden kishi peyil bola qaldı.

RÁWISHTIŃ JASALÍWÍ

Ráwishler eki túrli usıl menen jasaladı:

1. Ráwish jasawshı qosımtalar arqalı: **ózimshe, ózbekshe, jaslay, ishkeri, kóplep** t.b.

2. Sózlerdiń qosılıwı arqalı: **hár kúni, hár jerde, baspúkil, búgin, kúni-túni, ári-beri** t.b.

§84. Ráwishtiń qosımtalar arqalı jasalıwı

Atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq hám ráwishtiń ózine ráwish jasawshı qosımtalar jalǵanıp dórendi ráwishler jasaladı:

1. **-sha/-she** qosımtası atlıq, kelbetlik, almasıq hám ráwishlerge jalǵanıp, dórendi ráwishlerdi jasaydı: **orıssha, awızsha, jańasha, qısqasha, tó-mendegishe, házirshe, sonsha, ómirinshe** t.b.

2. **-lay/-ley** qosımtası atlıq, kelbetlik, almasıqtan ráwish jasaydı: **zatlay, kókley, solay** t.b.

3. **-lap/-lep** qosımtası muǵdar, sın ráwishleri hám waqıtlıq, awırlıq ólshew birliklerin bildi-re-tuǵın atlıqlardan ráwish jasaydı: **azlap, kóplep, ástelep, jayawlap, piyadalap, uzaqlap, jaqınlap, alıslap, aylap, jıllap, tonnalap, gramlap** t.b.

4. Dórendi ráwishler waqıt, orın mánili atlıqlarğa **barıs, shıǵıs, orın** sepliginiń qosımtaları jalǵanıwı arqalı da jasaladı. Bul qosımtalar ózleriniń dáslepki mánisinen pútkilley uzaqlasıp, sol sózlerden ajratıwǵa bolmaytuǵın dárejede qalıplesip ketken. Mısalı: **qısta, jazda keshte, túnde, báhárde, uzaqtan, uzaqta, uzaqqa, azanda, kúnde, jilda** t.b.

320-shınıǵıw. Oqıń. Qosımtalar arqalı jasalǵan ráwishlerdi tawıp, qanday sóz shaqabınan jasalǵanın aytıń.

1. Bir-eki kún kúteyik, eger bir dáregi shıqqasa, ózim izinen barıp erkeklershe sóylesemen. *(T.Q.)* 2. Házirshe Jańabaydıń elesi júregine jıllı lep berip kiyatır. 3. Biraq, nátiye pútkilley basqasha bolıp shıqtı. 4. Qızılsha ósimliginiń tamırında ashıtqı bolatuǵın zatlar kóplesh ushırasadı. 5. Kúndegi ádetinshe jarma-jawǵanın ishıp bolıp, jigit óziniń ákesinen qalǵan góne otawına barıp kirdi. *(Sh.S.)*

321-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Dórendi ráwishlerdiń astın sızıp, barıs, shıǵıs, orın seplik qosımtası túrinde kelgen ráwishlerdiń jasalıw ózgesheligin hám mánisin túsindirín.

1. Átirapımızdı qorshap alǵan qalıń toǵay bárqulla hárem tutıp qoyǵanday kórinedi. Qısta siyreklep, jazda dónip, jasıl japıraqlardı jamılıp shıǵa keledi. 2. Ózi qawın egiwge dım teperish. Ómirinshe álekke egip kórmegen desedi jurttıń bári. 3. Qaydan bilsin, kúnde sarǵayǵan qawınların iyt jey bergen soń, qolına shanışqı alıp ańlıǵan ǵoy. 4. Azanda murnımızdıń tesigi qara tútinge tıǵılıp keletuǵın edi. 5. Túnde eki jerge shútik shıra jaǵıladı. 6. Jaqında muǵallım keldi. 7. Ol sizlerdi orıssa oqıtadı, — deytuǵın edi. *(T.Q.)*

322-shınıǵıw. Qosıqtı kóshirip jazıń. Ráwishlerdi tawıp, olardıń jasalıwın hám qanday gáp aǵzası ekenin anıqlań.

KÚNSHÍGÍS JOLAWSHÍSINA

Ónirinde shayqalǵan jas qara tal,
 Ámiwdárya suwlarınan nár alıp. —
 Qublasında shókken narday Qarataw,
 Arqasında aq sazanlı Aralı...
 Kókten kelseń ushqır suńqar zımırıp,
 Aeroportqa mashinalar sırganar.
 Jerden kelseń, jolıń «Sharjaw-Qońırat»
 «Xosh keldiń», — dep baǵ-baqshalar ırǵalar.

(I.Y.)

323-shınıǵıw. Qısta, báhárde, jazda, gúzde sózleri hám -sha/-she, -lay/-ley, -lap/-lep qosımtalı ráwıshlerdi keltirip 7 gáp dúziń. Qosımtalardıń atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq hám ráwıshke jalǵanıp jasalıwın esapqa alıń.

§ 85. Ráwishtiń sózlerdiń qosılıwı arqalı jasalıwı

324-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat awdarıń. Olardıń jasalıwın túsindirıń.

1. **Búgin** jalǵız ózim **ábden** jalıqqanlıqtan bir nársem túsip qalǵanday bolıp tur. 2. Men **buǵan azmaz** quwanayın dedim. 3. Qız apam bolsa hár kelgen sayın **mol-mol** bazarlıq ákeledi. 4. Qız apam usılardı aytqanda máńızına **onsha** túsınbeymen. 5. Qız apamnıń **kózinshe** apam menen aǵam maǵan keyigendi qoydı. 6. **Azanda kútá erte** turdım. 7. **Bul waqıtta** qız apam da qalada júr edi. 8. **Bir kúni** jumısım bolıp Turdıbaydıń úyine bardım. (T.Q.)

Ráwıshler sózlerdiń qosılıwı arqalı da jasaladı. Sózlerdiń qosılısıw usılı qospa ráwıshlerdi jasaydı.

Sózlerdiń qosılıwı arqalı ráwıshler tómendegishe jasaladı.

1. Ráwishler eki sózdiń birigiwi arqalı jasaladı. Mısalı: **búgin (shıǵısı: bul kún), bıyıl (shıǵısı: bul jıl), baspúkil, birotala, jayparaxat, biraz, bileǵóre, eleberin, birtalay** t.b.

2. Sózlerdiń dizbeklesip keliwi arqalı jasaladı:

a) **bul, sol, ol, hár** almasıqları menen basqa atawısh sózlerdiń dizbeklesiwı arqalı: **bul jerde, bul waqta, sol jaqta, ana jerde, hár jerde, sol zamatta, sol gezde, ol jaqta, hámme jaq** t.b.;

b) belgisizlik máni beriwshi **bir** sózi menen atawısh sózlerdiń dizbeklesiwı arqalı: **bir waqta, bir gezde, bir jola, bir saparı, bir jaqqa** t.b.;

d) bolımsızlıq máni beriwshi **hesh** sózi menen atawısh sózlerdiń dizbeklesiwı arqalı: **hesh waqta, hesh jaqqa, hesh jerde, hesh jaqta** t.b.;

e) eki ráwishtiń hám basqa da ráwish penen atawısh sózlerdiń dizbeklesiwı arqalı: **tez kúnde, kún uzaqqa, kúni keshe, kúni búgin, tań erteń, tez arada, kún ara, uzaq kúnte** t.b.

325-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Ráwishlerdiń astın sızıp, olardıń jasalıw jolların aytıp beriń.

1. Búgin bul ármanǵa jetistim. (*Ó.X.*) 2. Kóbi bıyıldıń ózinde-aq miywe bergen. (*N.D.*) 3. Málpey jayparaxat júrip kiyatırıp birden kishiyeıil bola qaldı. (*Ó.X.*) 4. Ol maǵan eliklep jalańbas júretuǵın edi. 5. Ol asıqqanınan etigin qońıltayaq kiyip dalaǵa shıqtı. (*G.I.*) 6. Sabırbay birtalay irkilip qaldı. (*N.D.*)

326-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Qospa ráwishlerdi tawıp, jasalıwın aytıń.

1. Sol waqıtta M. Gorkiydiń «Analar haqqında qanshelli jırlasań da, báribir ol hesh tawsılmaydı»—degeni yadıma túsip ketti. (*Ó.X.*) 2. Usı waqıtta toptay dumalangán semiz, juwan qarınlı molla Seyit keldi. 3. Bir

waqıtta adamlardıń dawısları esitildi. 4. Jıqqın usı jerden baslangan eken. 5. Biz búgin bir áhmiyetli másele jóninde oylasıp alıwǵa jıynaldıq. (*Q.D.*) 6. Kem-kem qalıń qamıs siyrekley basladı. (*T.Q.*)

7. Min atına búgin tünde,
Jılap júrme künde-künde.

Birewler giyneli-zarlı,
Tezbe-tez sınaq bilgeysiz.

(*Berdaq*)

327-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Sózlerdiń qosılısıwı arqalı jasalgan rawishlerdiń astın sızıń. Solardıń ishinen **bir, hesh** sózleri arqalı jasalgan rawishlerdiń mánisin túsindirıń.

1. Mınada bir waqıtta Seyit molla bala oqıtatuǵın edi.
2. Bir kúni men meshittiń esiginen sıǵaladı. 3. Bul waqıtta kún de ádewir joqarı kóterilip, kókke órmelegen edi. 4. Bir máháli men baspashılardıń qarawıtqan shóǵirmelerin kórip qaldım. 5. Olar usı aynaladan uzaqlap hesh jaqqa ketpewi múmkin. (*Ó.X.*) 6. Qırda ósken shól qamıslarınıń hár jerde birewi kórinip tur. 7. Báلكi, bir jerlerde sarı qulaq aq qoyan sekeńlep baratırǵan shıǵar. 8. Onı qansha izleseк te hesh jerde kórinbeydi.

3. Eki rawishtiń hám basqa da rawishlik máni beriwshi sózlerdiń juplasıwınan jasaladı. Mısalı: **búgin-erteń, tez-tez, az-azdan, óz-ózinen, tez-tezden, áste-áste, erteli-kesh, kúni-túni, qattı-qattı, birim-birim, qolma-qol, betpe-bet, anda-sanda, ara-tura, kóre-sala** t.b.

328-shınıǵıw. Oqıń. Sózlerdiń qosılısıp juplasıwınan jasalgan rawishlerdi anıqlań.

1. Márt jigitti eger súyse elatı, kúnnen-kúnge artar onıń quwatı. 2. Bul jerde qoylar qısı-jazı jayıladı. (*J.S.*)

3. Sol kúni azanda olar emin-erkin jaynap jasnağan edi.
4. Átiraptağı tawlar da, toǵaylar da jım-jırt. (*Sh.A.*)
5. Balalar bet-qolların shala-shula juwınıp, orınlarına otırmay qatarlasıp tik turdı. (*N.D.*)

329-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Ráwishlerdi tawıp astın sızın hám olardıń jasalıw usılların aytıń.

1. Sońǵı kúnleri Nurxoja kem-kem keshirek qayta-tuǵın bolıp júr. (*Ó.A.*)
2. Olar is jóninde ashıqtan-ashıq bir-biri menen tartısa basladı. (*Sh.A.*)
3. Úydiń ishi jım-jırt tınıshlıq eken.
4. Tek ǵana samal eń bálent qaraǵaylardıń usha basına selteń berip, olardı anda-sanda terbep ketedi.
5. Kempir de ǵabur-ǵubır kiyinip, shıranı jaqtı. (*Sh.A.*)

RÁWISHTIŃ DÚZILISINE QARAY TÚRLERI

330-shınıǵıw. Berilgen ráwishlerdi oquń. Olardıń neshe sózden dúzilip turǵanına itibar beriń.

1. **Jay ráwishler:** keshe, erteń, házir, joqarıda, tómende, qısta, jazda, alda, keyninde, artta, uzaqta.

2. **Qospa ráwishler:** hár waqıt, hámme waqıt, búgin-erteń, anda-sanda, tum-tustan, hár jerden, hár jaqqa, ári-beri, qayta-qayta.

Ráwishler dúzilisine qaray **jay ráwish** hám **qospa ráwish** bolıp ekige bólinedi.

§ 86. Jay ráwishler

Dara bir sózden bolǵan ráwishke **jay ráwish** delinedi. Mısalı: **keshe** keldim, **házir** shıǵıp ketti.

Jay ráwishler quramına qaray **túbir** hám **dórendi ráwish** bolıp ekige bólinedi.

Tek túbir sóz túrindegi ráwishlerge **tiykar** yamasa **túbir ráwish** delinedi: **erte**, **kesh**, **kóp**, **burın**.

Tiykar ráwishlerdiń kópshiligi salıstırıw dáreje qosımtaları menen ózgeredi. Mısalı: **tez—tezirek, jıldam—jıldamıraq, az—azlaw, kóp—kóplew** t.b.

Sóz jasawshı qosımtalar arqalı jasalğan ráwishlerge **dórendi ráwish** delinedi. Dórendi ráwishler túbir hám qosımtalargá bólinedi: **türkmen-she, jańa-sha, usı-lay, jas-lay, kók-ley** t.b.

Ańlatıw: keyin, soń, burın, beri, bılay t.b. sıyaqlı ráwishler gápte qollanılıwına qaray ataw hám seplik qosımtalı sózlerge dizbeklesip, tirkewish bolıp ta keledi. Al, olar ráwishlik mánide kelgende, óz aldına dara mánili sóz retinde qollanıladi. Mısalı: Salıstırıń: 1. Ol **keyin** (ráwish) keldi. 2. Ol bizlerden **keyin** (tirkewish) qayttı.

331-shınıǵıw. Tekstti jazıń. Jay ráwishlerdi tawıp, olardıń qaysısı tiykar, qaysısı dórendi ekenin anıqlań.

Ortada uzınına qoyǵan stol bar. Tóresh káttiń ústinde otırıp kóp oylandı. Nandı uslap kórip, taǵı oylandı. Aq sút bergen ana qanday qádirli. Nan Tóreshtiń tamaǵınan ótpedi. Qaytadan qoynına iyterip qoyıp, qolın tez tartıp aldı. Ayaǵın ǵaz-ǵaz basıp esikke keldi. Esikten sıǵalap dárwazaǵa keldi. Bir qolı menen qoynındaǵı nandı sırtınan basıp kiyatır. (*N. D.*)

§87. Qospa ráwishler hám olardıń jazılıwı

Eki yamasa birneshe sózlerdiń birigiw, qosılısıw hám juplasıwınan jasalğan ráwishlerge **qospa ráwish** delinedi.

Qospa ráwishler: **búgin, tez arada, tez-tezden**.
Qospa ráwishler tómendegishe jazıladi:

1. Mánisi hám aytılwı jaǵınan birigip jazıladi. Mısalı: **búgin** (bul kún), **bilqastan** (bil qastan emes), **bilegóre** (bile kóre emes) t.b.

2. Mánisi hám aytılwı jaǵınan dizbekli qospa ráwishler bólek jazıladı. Mısalı: **kúni keshe, tań azanda, hár waqıtta, óz ara** t.b.

3. Eki sózdiń juplasıwınan jasalǵan qospa ráwishler defis arqalı jazıladı. Mısalı: **kúni-túni, kem-kemnen, anda-sanda, azanlı-kesh** t.b.

332-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Qospa ráwishlerdi tawıp, olardıń jasalıwı hám jazılıwın túsindirıń.

1. Bıyıl gúz ótken jılǵa qaraǵanda hár kúni ashıq-jarıq bolıp turdı. 2. Kún sayın keńsede jumıslar kóbeyip, biraz waqıtqa deyin otırıwǵa tuwra keldi. 3. Sol sebepli de, sońǵı kúnleri Nurxoja úyine kem-kem keshirek qaytatuǵın bolıp júr. 4. Nurxoja jol-jónekey Málpeydi ayadı. 5. Onı búgin rayonǵa shaqırǵan joq, ol Rámetke oylaspaǵa baratır. 6. Uzaǵıraқта bir nárse jilt etip kórindi de, tap sol zamatta ústine suw quyılǵan shaladay birden óship qaldı.

333-shınıǵıw. Berilgen ráwishlerdi keltirip gáp dúziń. Ondaǵı ráwishtiń hám sol ráwish baylanıslı bolıp kelgen sózdiń astın sızıń.

Ráwishler: bıyıl, erte zamanda, keshqurın, házirhse, hár kúni, kúni-túni, azanda.

§ 88. Ráwishtiń dárejeleri hám olardıń jazılıwı

Ráwishler dáreje kórsetkishlerine iye boladı. Mısalı: **burın — burın-ıraq, keyin — keyin-irek, júdá tez, oǵırı joqarı, dım uzaq, jap-jaqın** t.b.

Ráwishtiń dárejeleri is-hárekettiń belgisin basqa bir is-háreket belgisi menen salıstırıp, onıń isleniwiniń artıq ya kemligin kórsetedi. Ráwishtiń dárejeleri **jay dáreje, salıstırıp dáreje** hám **arttırıp dáreje** bolıp úshke bólinedi.

1. Ráwishtiń **jay dárejesi** túbir hám dórendi túbir ráwishleri arqalı bildiriledi. Mısalı: **burın, erte, soń, tez, az** t.b. Bizler olardan **burın** keldik. Qoylar azanda **erte** jayılp ketti. (*Ó.X.*)

Ráwishtiń jay dárejesi túbir formasında qollanıladı. Ol salıstırıw jasalıwınıń tiykarı boladı.

2. Ráwishtiń **salıstırıw dárejesi** tiykar ráwishke **-ıraq/-irek (-raq/-rek), -law/-lew** qosımtalarınıń jalǵanıwı arqalı jasaladı. Mısalı: **azıraq, kóbirek, burınıraq, keshirek, kóplew, alıslaw** t.b.

Ráwishtiń dáreje jasawshı qosımtaları tómendegishe jazıladı: a) sózdiń sońǵı sesi dawıssızǵa pitse, **-ıraq/-irek**, al dawıslıǵa pitse, **-raq/-rek** túrinde jalǵanadı hám jazıladı. Mısalı: **burınıraq, jaqınıraq, basqasharaq, erterek** t.b.

b) sózdiń sońǵı buwını juwan bolsa, **-raq, -ıraq, -law** juwan túrinde, al jıńishke bolsa, **-irek/-rek, -lew** túrinde jalǵanadı. Mısalı: **jıldamıraq, aldıraaq, joqarılaw, keshirek, keshlew** t.b.

3. Ráwishtiń **arttırıw dárejesi júdá, dım, oǵada, kútá, oǵırı** t.b. janapaylıq xızmettegi kúsheytiw ráwishleriniń tiykar ráwishlerdiń aldınan dizbeklesiwı arqalı jasaladı. Mısalı: **júdá erte, oǵırı kesh, dım áste, oǵada kóp** t.b.

Ráwishtiń arttırıw dáreje kórsetkishi dizbekli qospa ráwishler sıyaqlı bólek jazıladı: **oǵırı tez, júdá shaqqan, dım joqarı** t.b.

334-shınıǵıw. Gápkerdi oqıń. Ráwishlerdiń dárejeleriniń jasalıwın túsindirıń.

1. Uzaǵıraqta, kóz ushında bir nárese jilt etip kórinde. 2. Ne ushın tiń hám partaw jerlerdi ózlestiriw haqqında burınıraq oylamadıq. 3. Keyinirek xattı qayta-qayta oqıp shıqtı. 4. Ájiniyaz basqa mollalardı qaraǵanda kóshege kóbirek shıǵadı. (*K.S.*) 5. Usınday tamasha waqıyanı

doslarına tezirek sóylep beriwge asıgaman. (*Á.T.*) 6. Topırağı boz, qońır bolıp, onda gipstiń muǵdarı kóbirek ushırasadı. 7. Biyigirek jerdegi topıraqtıń tómengi tas qabatı jer betine jaqın ornalasadı da, oyılı jerlerinde kútá tómende jaylasadı. 8. Báhár aylarında paydalanılatuǵın jaylawlar biri-birinen uzaǵıraq jaylasqan. (*X.Z.*)

335-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Ráwishtiń dárejeleriniń astın sızıp, olardıń jazılıwı tuwralı túsiniń berıń.

1. Ústúrt boyınsha bunday seksewilli toǵaylardıń sanı kútá kóplep ushırasadı. (*X.Z.*) 2. Suwǵarıwdıń sapalı bolıwı hám paxtanıń qanıp suw ishiwi, eń joqarı zúraát alıwdıń tiykari. 3. Bul jerde jer astı suwları kútá tereńde jaylasqan. 4. Túslik Ústúrt oypatlıq rayonında kútá kóp zapasqa iye gaz káni bar. 5. Ol qarsılıq etpey ásterek ǵana «raxmet» aytıp, qaptalıma otırdı. 6. Armanıraq barıp kóz astımnan burılısam, ol da burılǵan eken. (*T.Q.*)

336-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına **-iraq/-irek (-raq/-rek), -law/-lew, kútá, júdá, oǵada** sıyaqlı qosımta hám dáreje kórsetkishleriniń tiyislinin qoyıp kóshirip jazıń.

1. Alıs...ta qarawıtqan bir náirse kórindi. 2. Bılay... shıqqannan keyin aldınan bir kisi shıqtı. 3. Shopanlar bul jaylawlardı ... joqarı bahalaydı. 4. Bul jaylawlardı basqa jaylawlarǵa salıstırıp qaraǵanıımızda, olar ónimi jaǵınan ... mol ot-shópke iye. 5. Qızılsha Ústúrt sharayatında taslaqlı, qırlı, gipsli topıraqlarda kóp... ósedi. 6. Túyesińir bir jıldıń ishinde eki ret güllep ... kóp tuqım beredi. 7. Birinshi güllew dáwiri aprel ayı bolıp, may ayınıń aqırı...da tuqımları pisedi. 8. Bul dáwirde tuqımdı kóp... beredi. Biraq, bul dáwirde birinshi tuqım beriw dáwirine qaraǵanda az... boladı. (*X.Z.*)

337-shınıǵıw. Ráwishtiń dárejeleriniń hárbir túrine gáp qurap jazıń. Qosımtalarınıń astın sızıń.

RÁWISHLERDÍN MÁNISINE QARAY TÚRLERI

Ráwish is-háreket hám belgini sıpatlaw mánilerine qaray **waqıt** ráwishi, **orın** ráwishi, **sın** ráwishi, **muǵdar-dáreje** ráwishi, **sebeb** ráwishi, **maqset** ráwishi sıyaqlı 6 túrge bólinedi.

§ 89. Waqıt ráwishi

Waqıt ráwishi is-háreketniń isleniw waqtın bil-dirip, **qashan?**, **qashannan beri?** degen sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: **Azanda** jumısqa ketti. **Búgin** sabaqqa jaqsı tayarlandım. Ol **soń** keldi. **Házirshe** usı jerde turamız. **Tünde** qar jawdı.

Waqıt ráwishiniń mánisin tómendegi sózler bil-diredi: **búgin**, **házir**, **keshe**, **kúndiz**, **tünde**, **báhárde**, **mudamı**, **bárqulla**, **bayaǵıda**, **keshqurın**, **ilgeride**, **áwele**, **eń áwele**, **burın**, **keyin**, **ertede**, **erteńine**, **kelesi kúni**, **udayı**, **kúnde**, **anda-sanda**, **tez kúnde**, **qısı-jazı**, **jaz boyı** t.b.

338-shınıǵıw. Oqıń. Waqıt ráwishlerin tawıp, olardıń qaysı sózdi waqıtlıq mánide sıpatlap kelgenin hám sorawların aytıń.

1. Házir poezd zımırıp baratırǵan jerden bir waqıt-larda sol jalǵız atlı júrip ótken shıǵar. 2. Jańa orılǵan jońıshqa tiyelgen arba temir joldı kesip ótetuǵın jerge qarap zımırıp kiyatır. 3. Házir bolǵanda, sizdi qálegen jaǵıńızǵa aparıp taslar edim. Ele talay gezlesemiz. 4. Ol waqıtta men áskeriy xızmetten bosanıp, jaqında kelgen kúnlerim edi. 5. Erteńine jolda ketip baratırıp átirapqa qaradım. 6. Sol waqıtta aldımdaǵı júk tiyelgen mashina orındı bosattı. 7. Aqquqlar toparlasıp keshqurın kóldiń ústinde uship júrdi.

339-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń. Waqıt ráwishleriniń astın sızıp, olardıń jasalıwın túsindiriniń.

1. Házir sentyabr. Biraq, kún ıssı. Al, erteń kún suwıtadı. (Ó.X.)
2. Bul jerden shıqqalı udayı kún-tún jol júrdik.
3. Jılda Quwanıshjarmadan artpa alıp, shıgır menen azı-kem diyqansılıq etedi.
4. Usı waqıtta áynektiń aldında qarańlap birew tur. (T.Q.)
5. Báhárdе jerlerin egiske tayarlaydı. (S.X.)
6. Áliybektiń jası bıyıl qırq úshte. (Ó.X.)
7. Búgin bul ármanğa jetistim. (Ó.X.)
8. Bul jerde qoylar qısı-jazı jayıladı. (J.S.)

340-shınıgıw. Waqıt ráwishlerin keltirip, 6 gáp jazıń. Jazgan gáplerińizdegi ráwishlerdiń jasalıwı hár túrli bolsın.

§ 90. Orın ráwishi

Orın ráwishi is-hárekettiń isleniw ornın bildiredi.

Orın ráwishleri **qayda?**, **qayerde?**, **qayerden?**, **qayerge?** t.b. sorawlarğa juwap beredi. Mısalı: Awıl **artta** qaldı. **Alısta** jiltıldap ot kórinedi. Mashina **alğa** zımırıp baratır. Bizler **sol jerde** dem alamız. **Tum-tustan** basqa da adamlar kele basladı.

Orın ráwishi mánisindegi sózler: **tómende**, **joqarıda**, **sonda**, **artta**, **keyinde**, **usı jerde**, **usında**, **ústinde**, **hár jerde**, **uzaqta**, **tómen**, **aldına**, **hesh jerde**, **hesh jaqta**, **bir jaqqa**, **tum-tustan**, **tum-tusqa**, **ján-jaqtan**, **ári-beri**, **armanda** t.b.

341-shınıgıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Orın ráwishlerin tawıp, olardıń jasalıwın túsindiriyń.

1. Tómente joqarı voltlı elektr liniyaları kórinip tur.
2. Men sonda isleymen. (S.X.)
3. Hár jerde qar ılaqtırıp oynagan balalar kórinedi. (T.Q.)
4. Vokzal keyinlep izde qaldı. (S.X.)
5. Jeter jerde el joq. (N.D.)
6. Kóz ushında duman kórinedi. (Ó.X.)
7. Jumısshılar ján-jaqtan atız basına jıynala basladı.
8. Men usı jerden sizlerge júzip baraman. (J.A.)
9. Bir-birine qaramay, tumlı-tusqa

taradı. («A.») 10. Qıyqıwlap baqırıp edi, hesh jerden ses shıqpadı. («Q.x.e.»)

342-shınıǵıw. Gápılerdi kóshirip jazıń. Orın ráwıshleriniń astın sıızıp, olardıń qaysı sózge qatnaslı ekenin hám sorawların anıqlań.

1. Men tunjırap tómen qaradım. 2. Erte oyanıp sırtqa shıqtım. 3. Áteshtanda ot lawladı. Úy ısıp ketti. Men keyin shegindim. 4. Men qattı oylanıw menen sırtqa shıqtım. 5. Men qayda qarasam da, basqa bir jaqqa bet bursam da, kóz aldımında turǵan náwshe güldey qulpırǵan jas urpaqlar oyımnan shıqqan emes. (Ó.X.)

§ 91. Sın ráwishi

Sın ráwishi is-hárekettiń qalay islengenin bildirip, **qalay?**, **qáytıp?**, **qalayınsha?** sorawlarına juwap beredi.

Sın ráwishleriniń mánisin: **tez, áste, dárhal, dárriw, zorga, zordan, ábden, birden, ásten, erkin, jay, birge, yadnan, jaslay, kókley, ózinshe, orıssa, awızsha, tez-tez, ústi-ústine, kem-kemnen, ile-shala, kóplep-kómeklep, qattı-qattı, kesesine, uzınına, shalqasına, emin-erkin** t.b. ráwishler bildiredi. Mısalı: Adamlar joldan **ersili-qarsılı** ótip tur. Ekinshi kúni oqıw **ádettegishe** baslandı. Hawa rayı **ábden** buzıldı.

343-shınıǵıw. Oqıń. Sın ráwishlerin tawıp, olarǵa ózi qatnaslı sózge baylanıslı sorawlar qoyıń hám qaysı gáp aǵzasınıń xızmetinde ekenin túsindirıń.

1. Ol suwdan dárhal atlıǵıp shıqtı da, soqpaq penen úyler tárepke qaray juwırıp ketti. 2. Biraq, onıń bul sózi mına hayallarǵa birden tásir ete qoymadı. 3. Olar

demniń arasında jayıp turǵan tawarlardı awdar-teńker etip tasladı. 4. Sonlıqtan avtolavkanıń satıwshısı olardıń birimlep kórip, tártip saqlawın talap etti. 5. Bala bir qaptalda tur edi. Ol kem-kemnen zerige basladı. 6. Ol áste-aqırın júzip kete berdi. (*Sh.A.*)

344-shınıǵıw. Kórkem shıǵarmalardan yamasa yadıńızdan sın ráwishin bildiretuǵın sózlerdi qatnastırıp, 5 gáp dúziń. Sın ráwishiniń sorawların qoyıp, olardıń qurılısın anıqlań.

§ 92. Muǵdar-dáreje ráwishi

Muǵdar-dáreje ráwishi is-hárekettiń muǵdarın, belgi yamasa zattıń artıq-kemlik dárejesin bildiredi.

Muǵdar-dáreje ráwishleri **qansha? qalay? qan-shadan?** degen sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: Ol **az** sóleydi, **kóp** tıńlaydı. Suwdan shóbi mallarǵa **júdá** júǵımlı. (*“E.Q.”*) Onıń túri **azıraq** ózgergen edi. Bul soraw Qıdırbaydı **taǵı** oylandırdı. (*J.S.*) Sabırbay **bir talay** irkilip qaldı. (*N.D.*)

Muǵdar-dáreje mánisindegi sózler: **kóp, az, azıraq, ádewir, onsha, ómirinshe, qayta, qayta-qayta, qaytadan, jáne, taǵı, birtalay, mol, kem, artıǵıraq, ziyat, ziyatıraq, zárre, sál, sál-kem, azmaz, azǵantay** t.b.

345-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Muǵdar-dáreje ráwishleriniń astın sızıp, olardıń qaysı sóz benen baylanısıp turǵanın hám sorawların aytıń.

1. Bul burıńǵıdan góre ádewir táwir boldı. (*S.S.*)
2. Onıń usınday miynet súygishligi ushın avtobaza jámaáti qayta-qayta algıslar ayttı. (*«E.Q.»*)
3. Suwǵa qural kóp salınsa, balıq ta kóp uslanadı. 4. Biybi jáne qaradı. (*T.Q.*)
5. Bul qıyallardan keyin bala azmaz jeńil tartıp, kewilleneyin dedi. 6. Tawlarǵa gúzdiń taǵı tápsi urdı. 7. Ağashlardıń arası menen kiyatırǵan marallar onsha

asıqpay joqarı shaqalardığı sarı japıraqlardı shalıp otlap kele berdi. (*Sh.A.*)

346-shınıǵıw. Oqıń. Muǵdar-dáreje ráwishlerin tawıp, sorawların hám qaysı aǵzanıń xızmetinde kelgenin túsindiririń.

1. Otırıs birtalay uzaqqa sozıldı. 2. Sóylesip, qosıq aytıp, biraz waqıt ótkizgen soń, Aralbay áńgime aytıp berdi. 3. Olar qayta-qayta kartaǵa qaraydı, bir nárselerdi sızıp belgileydi. 4. Azıraq turıp, suwıq demin aldı. 5. Baǵ sharshı-sharshı atızlarǵa bólingen. 6. Oń jaqtaǵı birneshe atızda júzim, alma, shabdal, ánar, biyi hám basqa da miyweli aǵashlar egilgen. Kóbi bıyıldıń ózinde-aq miywe beripti. 7. Onnan beri ádewir jıllar ótti. (*N.D.*) 8. Alıp kelingен aqsha Aytekege qayta berildi. (*J.S.*)

347-shınıǵıw. Kóp, azıraq, ádewir, qayta-qayta, birtalay, azmaz, onsha sózlerin keltirip, gáp dúziń. Dúzgen gáplerińizde ráwishlerdiń pısıqlawısh, anıqlawısh, tolıqlawısh hám bayanlawısh xızmetlerinde keliwin esapqa alıń.

§ 93 Sebep ráwishi

Is-hárekettiń isleniw ya islenbew sebebin bildiretuǵın ráwishke **sebeplik** ráwishi delinedi.

Sebeplik ráwishi **ne sebeplik?, ne sebepli?, ne sebepliten?, nege?** degen sorawlarǵa juwap beredi.

Sebeplik ráwishiniń mánisin **ilajsız, ilajsızdan, biykar, bosqa** t.b. sózler bildiredi. Mısalı: Men aldınnan **biykarǵa** alıppan goy. (*Ó.A.*)

348-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Sebep ráwishin tawıp, onıń sorawların hám is-háreketke qatnaslı mánilerin aytıń.

1. Annabaydı ilajsızdan mal baǵıwǵa májbúrledi. (*T.Q.*)
2. Jáne kúni menengi húrmeti bosqa ketti. (*Ó.A.*) 3. Ne de bolsa atımdı biykarǵa aytqan ekenmen. 4. Ol bunıń aytqanına ilajsızdan kónedi. (*T.Q.*)

349-shinig'w. Gáplerdi kóshirip jazıń. Sebeup ráwishleriniń astın sızıp, sóz benen baylanısıw mánisin anıqlań.

1. Bizler de bostan-bosqa qarap júrmey, óz maqsetlerimizge jetiwge háreket etip atırmız. 2. Murat qoylardı ilajsızdan baydıń úyine aydap keldi. (*S. Ayniy*) 3. Ol ilajsızdan túyeni shógirdi. (*U.P.*) 4. Hayal atın qaraqalpaqlar biykarǵa uran etpese kerek. (*Sh.S.*)

§94. Maqset ráwishi

Is-hárekettiń isleniw maqsetin bildiretuǵın ráwishke **maqset ráwishi** delinedi. Olar **nege?, ne maqset penen?, qanday maqset penen?** degen sorawlarına juwap beredi.

Maqset ráwishiniń mánisin **arnap, ádeyi, jorta, jortaǵa, jay, jaysha, esheyin, tegin, qastan, bilqastan, qasaqana** t.b. sózler bildiredi. Mısalı: Ol xattı úyine **arnap** jazıptı.

350-shinig'w. Gáplerdi oqıń. Maqset ráwishlerin tawıp, olardıń sorawların ózi qatnaslı sózge baylanıslı mánilerin anıqlań.

1. Qasaqana gezlespeymiz, ya ol mennen burın ótip ketken, ya jıynalista irkilgen boladı. (*T.Q.*) 2. Ol ádeyi Bekimbet esitsin degendey juwan dawısın darıldata sóyledi. (*Ó.A.*) 3. Ádep onıń sózin de esheyin jolkerlik shıǵar dep oylap edi. (*T.Q.*) 4. Men tek jaysha kóreyin dedim. (*J.S.*) 5. Esiginiń aldına kelip turdı da jortaǵa dawısladı.

351-shinig'w. Kóshirip jazıń. Maqset ráwishleriniń astın sızıp, tiyisli sorawların qoyıń.

1. Ózim bilqastan sóylesiwge keldim. (*J.A.*) 2. Ol jorta mıyıq tarttı. Olar jay kirip kelgen joq. (*J.S.*) 3. Olar

azangá shekem qashırmay saqla dep qasaqana ózime tapsırdı. (T.Q.) 4. Ol jerge tegin kelmegen edi.

§ 95. Sinonim ráwıshler

Ráwıshler, tiykarınan, is-háreket hám belginiń belgisin bildiretuǵın sóz shaqabı. Al, belginiń belgisin bildirip kelgende, tiykarǵı mánini salıstırıp yamasa kúsheytip kórsetedi, tiykarǵı mánige tási-rlilik, kórkemlik tús beredi.

Bunday ózgesheliklerdiń bildiriliwinde sinonim ráwıshler stillik qural xızmetin atqaradı.

Sırtqı kórinisi hár túrli, mánileri bir-birine jaqın ráwıshlerge **sinonim ráwıshler** delinedi.

Ráwıshniń sinonimlik qatarları tildiń kórkemli-ligin, ıqshamlılıǵın arttıradı. Mısalı: Ol **shaqqan-shaqqan** júrdi degen gáptegi **shaqqan-shaqqan** sózin teksttiń sońǵı gápplerinde qaytalamay, soǵan má-niles, ekinshi bir sinonimlik qatarlardı qollanıwǵa boladı: **tez-tez** júrdi, **jildam-jildam** júrdi, **shalt-shalt** júrdi t.b.

Sinonim ráwıshlerdi barlıq jaǵdayda da biriniń ornına birin almastırıp qollanıwǵa bolmaydı. Mısalı: Ósimliklerdiń bul túri Ústúrtte **júdá (kútá) keń** taralǵan dep aytıwǵa boladı da, al **eń (dım) keń** dep aytıw stillik jaqtan uyqasımlı bolmaydı. Sonlıqtan, sinonim ráwıshlerdi qollanıwda tekst mazmunına qarap, sheberlik penen paydalanıw kerek.

352-shınıǵıw. Kórkem shıǵarmalardan, naqıl-maqallardan sinonim ráwıshlerge altı gáp jazıń.

353-shınıǵıw. Dıqqat etilgen sinonim ráwıshlerdi ózine sinonim bolatuǵın ráwıshler menen almastırıp jazıń. Olardıń qaysı sóz shaqabın sıpatlap turǵanın túsindirıń.

1. Ústúrt sharayatında **eń kóp** taralǵanları selew bolıp tabıladı. 2. Ústúrtte ósetuǵın selewdiń ulıwma taralǵan jer kólemi **onsha** kóp emes. 3. Qońırbas ósimligi Ústúrt jaǵdayında duzlı hám duzı **onsha** kóp bolmaǵan topıraqlarda ósedı. 4. Men ol waqıyanı esitkende bul adamdı **ábden** ayadım. (*B.B.*) 5. Ol bir qolın jazdırıp shoshayttı hám **tez** tartıp aldı. (*S.S.*)

§96. Antonim ráwishler

Mánileri bir-birine qarama-qarsı bolǵan ráwishlerge **antonim ráwishler** delinedi.

Antonim ráwishler: **joqarı—tómen, erte—kesh, arman—berman, uzaq—jaqın, az—kóp, tez—áste, azlap—kóplep, azlaw—kóplew, kúndiz—túnde** t.b.

Ráwishlerdiń hámme túri antonimlik mánide qollanıla bermeydi. Is-hárekettiń waqıt, orın, sın, muǵdar dárejesin bildiretuǵın ráwishler antonimlik mánide qollanıladı. Mısalı: **búgin—erteń, joqarı—tómen, alǵa—artqa, biyikte—páste (orın); tez—áste, jildam—aqırın (sın)** t.b.

Mánileri qarama-qarsı bolǵan **erteli-kesh, azlı-kópli, arman-berman, ári-beri, anda-mında, azanlı-kesh** t.b. juplasıp qollanılgan ráwishler antonimlik qatarlardı dúze almaydı. Ondaý ráwishler antonimlik mánidegi jup ráwish boladı.

354-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge itibar berip, olarǵa antonim bolatuǵın sózlerdi tawıp aytıń.

1. Qoylar tórt ayaqlap, sheginsheklep **keyin** básti. 2. Asqar bunday ójetlerdi **aldına** súyrep apardı. 3. Asqar **arman** bir, **berman** bir juwırıp shalıqtı. (*Ó.X.*) 4. Ol paqır da **aldına** tartsa, **artına** jetpey, óz kúnin zorǵa kórip ketti. (*N.D.*) 5. Balıqshılardıń qayıǵı teńizdiń tolqınını menen gá **joqarı** kóteriledi, gá **tómen** túsedı.

6. Mendey sorlı dártli **kóp**, baxtı **az** shayırdıń birazın kóz benen kórdim. (*Á.Q.*) 7. Házir telefondı qaqsam da, sóylese beremen, **kúndiz**, **aqsham** da. (*A.D.*)

355-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Antonimles ráwishlerdiń astın sızıń. Olardıń dúzilisi boyınsha qanday gáplerdiń quramında qollanılǵanın anıqlań.

1. Mekteptiń ózi bálent jerge salınǵanlıqtan, awıl páste qalıp qoyǵan. Yaǵnıy, mektep joqarıda, awıl tómede.
2. Arbakesh otıratuǵın jer eki adamǵa mol boladı da, al úsh adamǵa tar.
3. Onıń qatnaytuǵın jeri jaqın emes, alıs edi.
4. Burın mekteptiń peshi qoydıń kóni menen qızdırılatuǵın edi. Endi saban jaǵadı.

§ 97. Ráwishtiń gáptegi xızmeti

1. Ráwishler is-háreketti orın, waqıt, sın, muǵdar-dáreje hám taǵı basqa hár túrli mánilerdi sıpatlap, tiykarınan, pısıqlawısh xızmetin atqaradı. Mısalı: Polat **ádettegishe** azan menen dene shınıǵıwın isledi. Ol **búgin** áskeriy komissariatqa bardı. Ómirbek ğarrı suwpını **jorta** qorqıtpaqshı boldı. Jol **taǵı** dawam etti. (*T.Q.*)

2. Ráwishler atlıqlasıp kelgende, baslawısh, tolıqlawısh hám bayanlawısh xızmetlerin atqaradı. Mısalı: Kólde ne **kóp**, qamıs **kóp**. Qızketkenniń keleshegi **aldında**. (*N.D.*) **Kóp** qorqıtadı, tereń batıradı. (*Naqtı*)

3. Muǵdar-dáreje, sın ráwishleri atlıq sózlerdi sıpatlap, anıqlawısh bolıp keledi. Mısalı: Xojalıǵımızda bıyıl salıdan **kóp** ónim alındı. («*E.Q.*»). **Sonsha** adam qarjını hám mashınanı qaydan alamız. (*Sh.A.*) Azmaz shókkishlep edim, álleqanday **ózgeshe** ses shıǵardı. (*Á.T.*) Awıl xojalıǵın qayta qurıwdıń nátiyjesinde ijara xojalıǵımızda **az** qarjı jumsap, **kóp** ónim jetistirildi («*E.Q.*»)

356-shinig'iw. Oqín. Ráwishlerdiń gáptiń qaysı aǵzası xızmetinde kelgenin anıqlań.

1. Adamlar búgin azanǵı saat beste mashınaǵa mindi.
 2. Azıqların alıp mashınaǵa otırǵannan keyin artına burılıp, qolın maǵan bir bılǵadı. 3. Toǵayda ne kóp, torańıl kóp. (T.Q.) 4. Ol kópke issheńlik uqıbı menen jarandı. 5. Ol birden qashtı. (A.B.) 6. Oqıwshılardıń kóbisi Atamurattı qorshap aldı. (T.Q.) 7. Atamurat kúndegisinin búgin erte oyandı. 8. Aradan kóp kúnler ótti. Oqıwshılar oqıwǵa ábden qunıqtı. (Ó.X.)

357-shinig'iw. Kóshirip jazıń. Ráwishlerdiń astın sıızıp, olardıń qanday gáp aǵzası xızmetinde kelgenin túsindirıń.

1. Ol biraz waqıtqa deyin qobızın hár waqıtta bir ǵańqıldatıp, qosıq aytpastan sóylep otırdı. 2. Bir waqıtta eki iyni solqıldap, qumbıl bolıp jırlay basladı. 3. Awır jatarda kúnniń hawası birden buzıldı. 4. Burshaq biraz jawdı. 5. Keyninen azǵantay jamǵır silpilep aldı. (Ó.X.) 6. Kópti kórgen kóp biledi. 7. Kóp kópligin etedi. Az sóyle, kóp tıńla. (Naqıl) 8. Jaslardıń keleshegi aldında. 9. Erteń — muǵallimler kúni.

358-shinig'iw. Búgin, hár kúni, azanda, qasaqana, kóp, qısta, hár jerde, azmaz, birden ráwishleri qatnasqan gáp dúziń. Olardı morfologiyalıq tallań.

RÁWISHLERDI MORFOLOGIYALÍQ TALLAW

Tallaw jobası

I. Sóz shaqabı. Ulıwma mánisi:

II. Morfologiyalıq belgileri:

1) ózgermeytuǵın sóz shaqabı;

2) ráwishtiń dárejeleri

III. Sintaksislik xızmeti:

Tallaw úlgisi

Adamlardıń kewli **mudam** jaynasın,
Sonda kewlim yoshar ullı xalıq ushın.

(Berdaq)

Awızsha tallaw	Jazba türde tallaw
I. Mudam — ráwısh, is háreketti bildiredi; II. Ózgermeytuğın sóz III. Sintaksislik xızmet — waqıt pısıqlawısh.	I. Mudam — ráw., waqıt ráw. Sorawı (qashan?) jaynasın — sózin sıpatl. II. Ózgerm. sóz. III. Sint. xız. — waqıt pısıql.

359-shınıǵıw. Tómendegi berilgen gáplerdegi ráwıshlerdi anıqlap, olarǵa awızsha hám jazba türde morfologiyalıq tallaw jasań.

1. Erteńine kún ashıq-jarıq boldı. 2. Tap sol waqıtta alıstan atlı kórindi. (S.A.) 3. Men de qasaqana úyge kelmey qaldım. (M.D.) 4. Olardıń sóylesken sesleri áste esitiledi. (N.D.) 5. Murat ilajsızdan qoylardı baydıń úyine aydap keldi. (S.A.) 6. Bizler olardı kóp kúttik. (S.I.)

RÁWISHLERDI TÁKIRARLAW

1. Ráwısh degenimiz ne?
2. Ráwıshtıń dárejeleri neshew hám olar qalay jasaladı?
3. **Keyin, soń, burın, aldın** sózleriniń birde ráwısh, birde tirkewish bolıp qollanılıw ózgesheligin aytıń.
4. Ráwıshler mánisine qaray qanday túrlerge bólinedi?
5. Ráwıshler, kóbinese qaysı sóz shaqabın sıpatlap keledi hám qaysı aǵzanıń xızmetin atqaradı?

Úyge tapsırma: Úyińizde bar kórkem shıǵarmalardan ráwıshtıń mánisine qaray hárbir türine bir gápten tawıp jazıń.

360-shinig'w. Oqin. Ráwishlerdi tawıp, olardıń qanday sorawlarǵa juwap beretuǵının hám mánilik túrlerine ajratıp aytıń.

1. Maqset erteńine de kewline ǵulǵula túsip, hesh jerde taqat ete almadı. Tez ketkisi keldi. 2. Maqset kúnniń kesh bolıwın shıdamsızlıq penen kútti. 3. Keshte múshkili jeńillesetuǵınday sezildi. 4. Biziń awılǵa mektep jaqın. 5. Men bir jaqqa ketsem, brigadir basshılıq etip turadı. 6. Qápelimde, ekewi birden kúlisti. (Á.T.)

361-shinig'w. Berilgen gáplerdi oqin. Qospa ráwishlerdi tawıp, olardıń jasalıwı hám jazılıwın túsindiriniń.

1. Bir suwıq kúni ol istiniń qızıw páti menen jeńil-jelpilew kiyinip, qazıwshılardan sál burınıraq qosına qaytadı. 2. Ísqırǵan boran kem-kemnen ábden shıyırdı. 3. Qora ishi de ońıp turǵan joq, qar órden-ıqqa uytqıydı. 4. Boran ústi-ústine qutırınıp ǵúwildeydi. 5. Asqar qattı suwıqta qardı qayra-qayra basıp, qora betke burıldı.

362-shinig'w. Oqin. Dıqqat etilgen sózlerdiń qaysısı ráwish, qaysısı tirkewish xızmetinde kelgenligin anıqlań.

1. Bunnan jetti jil **burın** párdiywalına ózim ılay atqan paxta sklad gónerip qalıptı. 2. Ol jılları bizler **burın** wádelesip qoymasaq ta, hár saparı kún batar **aldında** usı saydıń jaǵasına jıynalamız. 3. **Burın** men bul haqqında esitpegenlikten, ne dep juwap bererimdi bilmey qaldım. 4. **Soń** dumanlardıń arasınan onı kórmey qaldım. (U.R.) 5. **Keyin** jáne sergeklenip, kózi shayday ashıldı.

363-shinig'w. Tómenдеgi berilgen ráwishlerdi sinonim hám antonim ráwishlerge bólip, kóshirip jazıń.

Házir, búgin, dım, erteń, oǵırı, eń, keshte, keshe, tünde, ábden, tez, kúndiz, áste, keyin, jildam, az, burın,

kóp, shaqqan, aldın, artqa, uzaq, ishke, jaqın, sırtqa, jaña, udayı, udayına, dárhal, bárha, bárhama, mudam, bağana, bárqulla, uzaq, tómende, mol, joqarıda, tağı, áwele, kem, dáslep, arman, hesh waq, hár waqıt, hesh waqıt, berman, pás.

BAYANLAWÍSHLÍQ SÓZ SHAQABÍ

§ 98. Bayanlawıshlıq sóz shaqabı tuwralı túsinik

Mánisi barlıq-joqlıq hám minnetlilikke bildiretuğın sózlerge **bayanlawıshlıq sóz shaqabı** delinedi.

Bayanlawıshlıq sóz shaqabı xızmetin **bar, joq, kerek, dárkar, lazım, tiyis, zárúr, shárt, minnetli, májbúr, parız, hájet, mútáj** sıyaqlı sózler atqaradı. Bul sózler gáptiń quramında dara hám qospa bayanlawısh túrinde qollanıladı. Mısalı: 1. Shax penen ásker ashıq-mashıqlar sıyaqlı, bir-biri menen awqamlas bolıwı, hár bir isti kelisip **islewi kerek**. (Á.N.). 2. Aq sawıttıń jağası **bar**, jeńi **joq**. (Naql). 3. Tuwrı gúna kóp bolsın, az bolsın, onı moyınlaw ushın da qattı batırlıq, azamatlıq **kerek**. (Ó.X.). 4. Portfeldiń mayda zatlar salatuğın qaltası **bar**. (Sh.A.)

Bayanlawıshlıq sóz shaqabı gáptegi qollanılıw mánisine qaray, **barlıq-joqlıq** hám **minnetlilik** mánili sózler bolıp ekige bólinedi.

364-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Bayanlawıshlıq sóz shaqapların tawıp, olardıń mánilik ózgesheliklerin aytıń.

1. Basında kóz-qulaq bolıp júretuğın iyesi joq atızdıń ne kórgen kúni bar. (Sh.S.) 2. Ol jaqta qız bolıp kámalğa kelgen awılı bar. 3. Birdi kórip pikir qıl, bardı kórip shúkir qıl. 4. Úyinde ráhátı joqtıń, sırtta bereketi joq. (Naql). 5. Adamğa jaqsı dos kerek. 6. Óner de barlıq iste adam ushın zárúr. (T.Q.)

7. Shad bolıp dáwran súriwge,
 Payanlı dúnya kóriwge,
 Qatar-qurbı menen júriwge,
 Ajiniyazğa zaman kerek.

(Ajiniyaz)

§ 99. Bayanlawıshlıq sóz shaqabınıń túrleri

Barlıq-joqlıq túri. Bayanlawıshlıq sóz shaqabınıń bul túri **bar, joq** sózleri arqalı bildirilip, is-háreket, waqıyalardıń bar yamasa joqlıq mánilerin bildiredi.

1. **Bar, joq** sózleri dara yamasa qospa bayanlawıshtıń quramında kelgende, olarğa birlik, kóplik sanlarda betlik qosımtası qosıladı. Mısalı: Seyilbek men qasıńda **barman**, qorıqpa qarağım, — dep alğa júre berdi. (X.S.)

2. **Bar, joq** sózlerine **edi, bol** tolıqsız hám kómekshi feyiller qosılıp, qospa bayanlawısh dúzip kelgende, úsh bette, birlik, kóplik sanlarda tartımlanadı. Mısalı: Portfeldiń jıltırawıq temirden islengen qulı **bar edi**. (Sh.A.)

Joq edim, **bar** boldım kámalğa keldim,
 Minip árebi atlar, dáwranlar súrdim.

(Ajiniyaz)

3. **Bar, joq** sózleri atlıqlasıp kelgende seplik qosımtaları menen túrlenedi. Bunday jağdayda gáp-tiń ekinshi dárejeli aǵzalarınıń xızmetin atqaradı. Mısalı: Inisi **bardıń** tınısı bar, aǵası **bardıń** ırısı bar. Altınıń qolda **barda** qádiri joq. (Naql)

Minnetlilik mánili túri. Minnetlilik mánili sózlerdi **kerek, zárúr, dárkar, lazım, tiyis, shárt, minnetli, parız, hájet, mútaj, májbúr** sıyaqlı sózler bildiredi. Bul sózler óz aldına ataw formasında yamasa basqa seplik qosımtalı atawısh sózler

dizbeklesip dara hám qospa bayanlawısh bolıp keledi. Mısalı: Hasıl onıń ókpe-giynesin moyınlawǵa **májbúr**. (Ó.X.)

Jigit shıqsa uzaq jolǵa,
Jaw-jaraǵın alıp qolǵa,
Sermep qılısh ońlı-solǵa,
Jol baslar sardarı **kerek**.

(*Ájiniyaz*)

Minnetlilik mánili sózler, kóbinese háreket atı feyiliniń **-ıw/-iw**, siyregirek **-maq/-mek** túrleri menen dizbeklesip, qospa bayanlawıstı dúzedi. Mısalı: Ol zárre ǵana **dem alıwı kerek edi**. Biraq, jer jutqır anaw úyden **alıslańqırawı kerek**, bolmasa taǵı torǵa túsedı. (*Sh.S.*) Ol balıqların 20 tiyinnan **pul qılmaǵı tiyis**. (*Q. Ermanov*) Utırı kelgende, bul jáne de bassınıń tómendegi sózlerine **názer salıwı hájet**. (*Q. Ermanov*)

365-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Bayanlawıshlıq sóz shaqparınıń astın sızın. Olardı túrlerine ajıratıp aytıp berin.

1. Óziń islegendi óziń jelkeń menen kóterip moyınlaw kerek. (Ó.X.) 2. Ámeliyatshı sıpatında bolsa ol bul bilimlerde, kúndelikli mashqalalarda sheshiwde qollana biliwi shárt. 3. Tawdan tiregi bardıń, tastan júregi bar. 4. Ol qarızınan 20 tiyinnan 100 súwen berip qutılmaǵı tiyis. (*Q.E.*) 5. Ay tünde kerek, aqıl künde kerek. (*Naqlı*)

366-shınıǵıw. Oqıń. Minnetlilik mánili bayanlawıshlıq sóz shaqabınıń dúzilislik ózgesheliklerin (dara bayanlawıshlıq túrinde me yamasa qospa bayanlawıshlıq pa) anıqlań.

1. Traktorshı bolıw ushın tawdı jıǵatuǵın kúsh te kerek. (*T.Q.*) 2. Álbette, óz dostımnıń jaǵdayı menen tanısıwım tiyis. (*Sh.S.*)

3. Góruǵlı bektey er edi,
Qatar da qosa nar edi,
Tolı jur tqa dárkar edi,
Sheyit óldi Ernazar biy.

(Berdaq).

4. Waqtım ótti sardar degen,
Sawash bolsa qardar degen,
Bul gápimniń parqın bilgen,
Udayına aytıw kerek.

(Ajiniyaz)

367-shınıǵıw. Kórkem shıǵarmalardan yamasa oyınıńdan bayanlawıshlıq sóz shaqabınıń barlıq-joqlıq mánili túrine eki gáp, minnetlilik túrine eki gáp tawıp jazıń. Olardıń bayanlawıshlarınıń dúziliw ózgeshelikleriniń hár túrli bolıp keliwin esapqa alıń.

TIL ÓSIRIW

368-shınıǵıw. Tekstti oqıń hám jazǵı demalısınıńızdı qay jerde ótkermekshi ekenligińiz tuwralı qısqasha gúrriń etip aytıp beriń.

AWIL BAǴI

Átirap miywaǵa sıırıqqan baǵ. Alma, almurt, júzim, qawın. Sayalı terekler arasında balalar mákanı. Mine, usı payızlı jer — jaz boyı balalardıń erkine berilgen.

Awıl aralıq bul jerdiń atı da sulıw — «Gúlbaǵ». Shınında, güller baǵı, miyweler baǵı.

Duris dem alıwǵa kelgen hár bala muǵallimlerge:

— Bul baǵ qashan egilgen? — dep orınlı soraw beredi. Nátiyjede, balalar bulkarada demalısın baǵ tariypi menen tanısıwdan baslaydı...

Keń gúzar boyındaǵı eńseli baǵqa alpısınshı jıllardan baslap negiz salındı. Baǵshılıq boyınsha maman qáni-

gelderdiń basshılıǵında miywe nálleri otırǵızıldı. Xalıq awızında «Órnek» awılınıń baǵı dep ataldı. Búgingi kúni «Órnek» baǵshılıq xojalıǵı qala xalıqın miywe menen támiyinlep otır.

— Áne, balalar, búgin miyweni óz qolınız benen úzip jep otırǵan baǵ usılayınsha payda boldı. Hadal miynet jerge, miywege ıqlas xalıqqa mol nesiybe boldı.

Mine, usı dáslepki tanısıwdan keyin-aq kishkenelerde ata-analar miynetine súyispenshilik payda boldı. Miynet nátiyjesinen el baylıǵı dóreytuǵınlıǵı hám xalıq baylıǵın únemlewdiń zárúrligi tuwralı oylanadı.

Kúnde stolda miywe turadı, onı balalardıń ózi úzip ákeledi. Birinshiden, miynet islese, ekinshiden, olar miyweni zayalamawǵa úyrenedi.

(A. Atajanov)

369-shınıǵıw. Úyge tapsırma. Tekstti oqıń, mazmunın sóylep beriń. «Quslar — biziń dostımız» degen temada qısqa gúrriń jazıń.

QUSLAR QAYTÍP KELEDI EKEN

Jazǵı demalıs kúnleri edi. Bir kúni Nurpolat ekewimiz tuńǵısh mártebe qarmaq salıwǵa kólge bardıq. Suwǵa qarmaǵımızdı taslaǵanımız sol, bir waqıtları meniń qalqımınıń ushı qıymıldap, birden batıp-shúmip ketti. Qarmaqtı dárhal joqarı kóterdim.

— Yasha, belamur! — dep birden quwanıp qoya berdim.

— Nurpolat, há Nurpolat, mınaw námnaǵan eken!

— Tınısh, — dedi ol áste-aqırın alaqańı menen awzın basıp.

— Balıqlardı úrkitip jibereseń.

Aradan biraz waqıt ótti. Qarmaqqa bir de balıq qappay-aq qoydı...

— Seniń aytqańıń keldi, — dedim oǵan.

— Ne ushın?

— Balıqlardı úrkitip alğan ekenbiz.

Sol kúni talabımız ońǵarılmay, qamıslıqtıń arası menen awılǵa qaytıp kiyatırǵanımızda kútpegende shúy-kildegен bir nárseniń sestі shıqtı.

— Palapan, — dedi Nurpolat, — tap ǵazdın palapanınıń dawısına uqsaydı. Sonıń arasınsha bolmay-aq jańaǵı dawıs tap qulaǵımızdın túbinde esitilgendeı boldı.

— Men uslayman, — dep Nurpolat onıń izine shuńqıyıp tústi. Palapan ǵa oyaqqa, ǵa buyaqqa júzip tuttırmay-aq qoydı. Zorǵa degende men onı birinshi bolıp tutıp aldım. Jolda kiyatırıp ǵazdın palapanı ushın uyanı úyde soǵıwǵa kelistik. Úyge kelgenimizde apam bizlerdın uya soǵıp atırǵanımızdı kórip qoyıp, baqıra basladı.

— Jabayı ǵazdın palapanı binay ómirinde qolǵa úyrenbeydi, — dedi ol.

— Apa, bizler onı sózsiz qolǵa úyretemiz, isene ber, — dep men shıdamsızlana basladım.

Aqırında, apam bizlerge kelisim berdi.

... Kúnler izinen kúnler ótti. Palapan «temir qanat» bolıp, maǵan ábden úyrenip qaldı. Izimnen bir eli qal-may, balpańlap erip júretuǵın boldı.

Gúz máwsimi keldi. Qublaǵa qaray sap tartqan quslardın dizbegi kún sayın kórinip turar edi. Bul waqıtları palapan úp-úlken bolıp ósip qalǵan edi. Geyde ol kókke tigilip erte azan menen «ǵańq-ǵańq» etip shaqıratuǵın ádetti shıǵardı.

Bir kúni mektepten qaytıp kiyatırǵanımızda bir topar kishkene balalar:

— Ǵazın ushıp ketti! Ǵazın ushıp ketti, — dep aldımnan juwırısıp shıqtı. Men úyge qaray quyınday ushıp kettim. Úyge kelsem temir tordın esigi ashılıp qalıptı. Ishindegi ǵaz joq. Júregim suw ete qaldı. Biraq ta bunı men apama aytıwǵa qorqtım.

Erteńine mektepke barganımda muǵallım ornımnan turǵızıp:

— Sharapatov, nege mánisiń joq, awırıp otırǵanıń joq pa? — dep soradı.

Men juwap beriwdiń ornına kózime jas alıp, tómen qaradım. Usı waqıtları Nurpolat ózin irkip turalmay:

— Men aytayın muǵallım, — dep qolın kóterdi hám bolǵan waqıyalardıń barlıǵın aytıp berdi. Balalar bolsa, buǵan awızların ashıp, tań qalısıp qaldı.

— Dáwrán, — dedi muǵallım bir waqıtları, — hesh qapa bolma. Quslar, álbette, óz mákanına qayıtıp keledi.

Sońınan muǵallım bizlerge «Quslar — biziń dostımız» degen temada taza sabaqtı túsindirdi. Mine, usınnan keyin meniń kewlimde isenim nıshanı payda boldı.

Kewlimjay Pazılbekov

370-shınıǵıw. Qosıqtı oqıń. Onıń mazmunınan qalay tá-sirlengenıńizdi bayanlap, sóylep beriń.

XOSH BOL, ANA-MEKTEBIM

Ustazımız harmasın,
Kewline shadlıq ornasın.
Bilimlerdiń arnası—
Xosh bol, ana-mektebim!

Kepter sharlap aspanda,
Quwandırsın jas jandı,
Demalısım baslandı,
Xosh bol, ana-mektebim!

Sabaǵımnan alıqpan,
Kúnlerim joq jalıqqan,
Bawır basıp qalıppan,
Xosh bol, ana-mektebim!

(X. Sap.)

371-shinig'w. Qosıqtı kóshirip jazıń hám yadlap alıń.

QARAQALPAQSTAN BUL!

Quyash shıqsa kúnshıg'ıstan,
Qoynı bolar nur gúlistan.
Bir úlke bar — baxtı bálent,
Quyash penen bir tuwısqan,
Bir ájayıp bostan bul!
Qaraqalpaqstan bul!

(Tolbay Qabulov)

372-shinig'w. Oqıń. Mazmunın túsiniپ alıń hám jobasın dúzip, qısqasha bayan jazıń.

ARDAQLI ADAMLARDIŃ WATANI

Mektepler ushın ádebiyat sabaqlıqlarında, sonday-aq, geypara ilimiy mağlıwmatlarda Berdaq, Kúnxojanıń, K.Sultanovtıń tuwılğan jeri Moynaq rayonı «Aqqala» degen jerde dep aytılıp júripti. Al, shın mánisinde Qazaqdáryanıń batısındağı «Aqqum» awılınan Moynaq posyolkasına shekemgi aralıq «Aqqala» awıl keńesi dep atalıp, ol jerler 1935-jılğa shekem Qaraózek rayonına qarağan.

Kúnxoja menen Berdaqtıń tuwılğan jeri Dáwkempirdiń arqasındağı «Aqqum» degen jer, derlik 1935-jılğa shekem Qaraózek rayonına qaraslı, onıń aymağında bolsa, olar jańağı ataqlı jerleslerimiz qaysı rayonniń «puqaraları» bolğan. Olardıń qábiri de «Qaraqalpaq» xojalıındağı «Qaraqum iyshan» qoyımshılıgına qoyılğan.

Tariyxıy ádillik eki tárepleme de teńdey tórelik etiwı ushın sol atı-zatı sherik babalarımız tuwralı sóz etkende, qaraqalpaq xalqınıń ullı perzentleri bolğan Berdaq, Kúnxoja, burıngı Qaraózek rayonınıń házirgi Moynaq rayonına qaraslı bolğan Aqdárya boyındağı «Aqqum» degen jerde dúnyağa kelgen dep jazılıwı kerek

shıǵar. Sebebi, hár el, hár awıl-aymaq ózinen ósip shıqqan jaqsıları menen zıyalıların maqtanış etiwe haqılı. Burıngı Qaraózek rayonınıń orayı «Shaqaman» posyolkasında Berdaq babamızdıń atına qoyılǵan orta mekteptiń tariyx muǵallimi Tańsıqbay Allamuratovtıń bul sózlerine tolıq qosılıwǵa boladı.

Shınında da, bul posyolkanıń puqaraları ózleriniń dańqlı jerlesleri menen qansha maqtansa da arzıydı.

OQÍW JÍLÍ DAWAMÍNDÁ ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

Sorawlar:

1. Morfologiya neni úyretedi?
2. Sóz jasalıwda neler úyreniledi?
3. Sóz shaqaplarınıń bir-birinen ayırmashılıqların aytıń.
4. Sóz shaqapları tiykarınan gáptiń qaysı aǵzalarınıń xızmetin atqaradı?

Tapsırma: Kórkem shıǵarmalardan sóz shaqaplarınıń hár-birine 4-5 sózden sóz tawıp kóshirip jazıń.

373-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń qalay jasalıp turǵanın aytıń.

Aradan birneshe kúnler ótti. **Seyilbek** penen **Ánwar** da baylardıń jasırǵan mallarınıń deregin izlestirip awıl arasıń barlastırdı. **Serimbettiń** atına jazdırǵan qoylardıń deregi tabıldı. **Qızılqumda** Qazalıǵa qaray aydap baratırǵan jerinen tutıldı. Bir kún ótpey taǵı bir quwanışlı xabar kelip jetti. **Xojamuratlar** qashqınlardı izlep kiyatırıp, **Qusxananıń** tawı menen Qazaqdáryadan **Turdımurat** baydıń qara malların tawıp alıptı.

374-shınıǵıw. Sózlerdi oqıp, túbir hám qosımtalardıń ajratıń. Sóz jasawshı qosımtalardıń xızmetin túsindirıń.

Suwshı, qońsılas, jılcıman, bağman, sızcısh, jazlıq, gúzlik, jaylaw, bilimpaz, ónim, qulınshaq, oyınshıq, kórpeshe, gúrteshe, quwanış, qozğalı.

375-shınıǵıw. Ózleriń **-ma/-me, -aq/-ek, -ǵı/-gi, -ıs/-is, -ısh/-ǵısh, -lıq/-lik, -shılıq/-shilik** qosımtalarınan dórendi atlıq jasań. Anıq atlıqtıń astın bir, abstrakt mánili atlıqtıń astın eki sızıń.

376-shınıǵıw. Berilgen atlıq sózlerdi defis arqalı túbir hám qosımtaǵa ayırıp jazıń.

Aspaz, miynetkesh, paxtakesh, ónim, sawınshı, traktorshı, oyınshıq, bólme, egislik, toǵaylıq, oraq, jazıwshı, basqarma, ónerpaz, balıqshı, oqıwshı, baslıq, etikshi, atızlıq.

377-shınıǵıw. Tórende berilgen ráwishlerdi gáp ishinde keltirip jazıń, olardıń mánilerin túsindirıń.

Kúndiz, qısta, bıyıl, házir, bárqulla, keshqurın, burın, usında, uzaqta, tórende, ádewir, mol, kóp, bilqastan, jorta, qasaqana, bárhama, oǵada, júdá.

378-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Dórendi feyillerdi tawıp, olarǵa qanday betlik qosımtaları jalǵanıp kelgenin aytıń.

1. Bizler mektep qaptalı jer maydanında gezek boyınsha jumıs isleymiz. Miywe aǵashlarınıń túplerin bosatamız, ketpenleymiz, jawınnan keyin onı tır-malaymız. 2. Biziń awılda qoy ferması bar. Onda qoylar eki-ekiden qozılaydı. 3. Bizler balıq duzladıq. Atamurat jay saladı. 4. Gúlmurat otın maydaladı. Bizler kóshe boyların tazaladıq.

SHÁRTLI QÍSQARTÍWLAR

- «A.» — «Alpamis» dástanı
 A. Á. — Abat Áliyev.
 A. B. — Asan Begimov
 A. Bek — Aytbay Bekimbetov
 A. D. — Abbaz Dabılov
 A. G. — Arkady Gaydar
 A. Q. — Abdulla Qahhar
 A. M. — Ayapbergen Muwsaev
 As. M. — Asxad Muxtar
 A. O. — Aman Orazov
 Á. A. — Ábdimurat Atajanov
 Á. Á. — Áskerbay Ájiniyazov
 «Á.» j. — “Ámiwdárya” jurnalı
 Á. Q. — Ábdibay Qarlıbayev
 Á. N. — Álisher Nawayı
 Á. O. — Ábilqasım Ótepbergenov
 Á. T. — Ádenbay Tájımuratov
 Á. Sh. — Ámet Shamuratov
 Berdaq — Berdaq
 B.S. — Bazarbay Seytekov
 D. Sh. — D. Sherniyazova.
 «E.Q.» — «Erkin Qaraqalpaqstan»
 G. E. — Genjemurat Esemuratov
 G. I. — Genjemurat Izimbetov
 Ğ. S. — Ğalim Seytnazarov
 X.Sap — Xalmurat Saparov
 I. Q. — Ismayıl Qurbanbayev
 I. Y. — Ibrayım Yusupov
 «J.» — «Jetkinshek»
 J. A. — Jolmurza Aymurzaev
 J. D. — Joldas Dilmuratov
 J. J. — Jiyyen Jiraw.
 J. M. — Jubatxan Muratbaev
 J. S. — Joldas Seytnazarov
 J. Sap. — Jańabay Saparov
 J. Sh. — Jumaniyaz Sháripov
 K. A. — Keńesbay Allambergenov
 K. I. — Kúnxoja Ibrayım ulı
 K. M. — Kamal Mámbetov
 K. S. — Karamatdin Sultanov
 «Q.q.» — «Qırıq qız» dástanı
 «Q.x.e.» — Qaraqalpaq xalıq ertekleri
 Q.J. — Qáliy Jumaniyazov
 «Q.x.l.» — Qaraqalpaq xalıq legendaları
- «Q. n. m.» — «Qaraqalpaq naqıl- maqalları»
 L.T. — Lev Tolstoy
 M. — Maqtumquli
 M.D. — Mırzağaliy Dáribaev
 M.K. — Mustay Kárim
 M.L. — Mixail Lukonin
 M.S. — Máten Seytniyazov
 M.T. — Mırza Tursınzada
 M.Sh. — Mixayıl Sholoxov
 N.B. — Nábiy Bórekeshev
 N.D. — Nájim Dáwqaraev
 N. J. — Nawrız Japaqov
 N. S. — Názir Saparov
 O. B. — Orazaq Bekbawliev
 Ó. A. — Ótegen Ayjanov
 Ótesh. — Ótesh Alshınbay ulı
 Ó. X. — Óserbay Xojaniyazov
 S. A. — Sadritdin Ayniy
 S. A. — Saparbay Arıslanov
 S. X. — Sapar Xojaniyazov
 S. J. — Saylawbay Jumağulov
 S. K. — Súyin Kapaev
 S. M. — Seyfulğabit Májitov
 S. N. — Sadıq Nurımbetov
 S. P. — Seydulla Pirjanov
 S. S. — Saparbay Saliyev
 T. X. — Tashkenbay Xalmuratov
 T. J. — Tilewbergen Jumamuratov
 T. Q. — Tólepbergen Qayıpbergenov
 T. Qab. — Tolıbay Qabulov
 T. M. — Tólepbergen Mátmuratov
 T. N. — Turdımurat Nájimov
 T. S. — Tájetdiyın Seytjanov
 U. P. — Uzaqbay Pirjanov
 V. B. — Volentin Boshin
 Sh. A. — Shıngıs Aytmatov
 Sh. R. — Sharap Rashidov
 Sh. S. — Shawdırbay Seytov

MAZMUNÍ

1-sentyabr — Gárezsizlik kúni	3
V klasta ótilgenlerdi tákirarlaw	5
Fonetika hám imla	9
§ 1. Buwın hám buwınnıń bóliniwi.....	9
§ 2. Buwınnıń túrleri.....	11
§ 3. Sózlerdi ótkermelew.....	12
Únleslik nızamı	14
§ 4. Únleslik nızamı haqqında túsinik	14
§ 5. Buwın únlesligi.....	17
§ 6. Ses únlesligi.....	20
Fonetikadan ótilgenlerdi tákirarlaw	23
Leksikologiya	25
§ 7. Leksikologiya haqqında túsinik.....	25
§ 8. Qaraqalpaq ádebiy tiliniń sózlik baylıg’ı haqqında túsinik.....	26
§ 9. Ulıwma qollanılatuǵın hámmege ortaq sózler	28
§ 10. Terminler haqqında túsinik	29
§ 11. Kásiplik sózler	30
§ 12. Dialektlik sózler.....	32
§ 13. Basqa tillerden ózlestirilgen sózler	34
§ 14. Rus tilinen hám rus tili arqalı basqa tillerden kirgen sózler	35
§ 15. Gónergen sózler	36
§ 16. Neologizmler	39
§ 17. Turaqlı sóz dizbekleri haqqında túsinik.....	40
Sózliktiń túrleri	43
§ 18. Túsindirme sózlik	44
§ 19. Dialektologiyalıq sózlik.....	45
Leksikadan ótilgenlerdi tákirarlaw	47
Sóz jasalıw hám imla	49
§ 20. Sózlerdiń qurılısı boyınsha túrleri.....	49

§ 21. Dórendi sóz	51
§ 22. Dara sóz hám qospa sóz	52
§ 23. Sózlerdiń jasalıw usılları	54
§ 24. Sóz jasawshı qosımtalar	55
§ 25. Sózlerdiń qosılıwı arqalı jasalıwı	57
§ 26. Birikken qospa sózler hám olardıń jazılıwı	59
§ 27. Dizbekli qospa sózler hám olardıń jazılıwı	60
§ 28. Jup sózler hám olardıń jazılıwı	61
§ 29. Qısqarg'an sózler hám olardıń jazılıwı	63
Tákirarlaw	64
Morfologiya	65
Atlıq	65
§ 30. Atlıqtıń jasalıwı	65
§ 31. Atlıq jasawshı qosımtalar	66
§ 32. Atlıq jasawshı qosımtalardıń jazılıwı	68
§ 33. Atlıqtıń sóz qosılıw usılı arqalı jasalıwı	71
§ 34. Birikken atlıqlar hám olardıń jazılıwı	72
§ 35. Dizbekli atlıqlar hám olardıń jazılıwı	73
§ 36. Jup atlıqlar hám olardıń jazılıwı	74
§ 37. Qısqarg'an atlıqlar hám olardıń jazılıwı	75
§ 38. Menshikli qospa atlıqlardıń jazılıwı	76
§ 39. Kóp mánili atlıqlar	78
§ 40. Sinonim atlıqlar	80
§ 41. Antonim atlıqlar	81
§ 42. Atlıqtıń sintaksislik xızmeti	82
Atlıqlardı tákirarlaw boyınsha sorawlar hám tapsırmalar	84
Sanlıq	86
§ 43. Sanlıq tuwralı túsinik	86
§ 44. Jay hám qospa sanlıqlar	88
§ 45. Sanlıqtıń túrleri	89
§ 46. Sanaq san hám onıń seplenıwı	91
§ 47. Qatarlıq san, onıń jasalıwı hám jazılıwı	92
§ 48. Jıynaqlaw san hám onıń jasalıwı	94
§ 49. Toplaw san hám onıń jasalıwı	95
§ 50. Shamalıq san hám onıń jasalıwı	97
§ 51. Bólshek san hám onıń jasalıwı	99
§ 52. Sanlıqtıń gáptegi xızmeti	100
Sanlıq boyınsha grammatikalıq tallaw	102

Tákírarlaw	103
Almasıq	103
§ 53. Almasıq haqqında túsínik.....	103
Almasıqtıń túrleri.....	105
§ 54. Betlik almasıǵı.....	106
§ 55. Ózlik almasıǵı.....	109
§ 56. Siltew almasıǵı.....	111
§ 57. Soraw almasıǵı.....	113
§ 58. Belgilew almasıǵı.....	116
§ 59. Jámlew almasıǵı.....	118
§ 60. Bolımsızlıq almasıǵı.....	120
§ 61. Belgisizlik almasıǵı.....	122
§ 62. Almasıqlardıń gáptegi xızmeti.....	124
Feyil	129
Feyildiń jasalıwı	129
§ 63. Atawısh sózlerden feyil jasawshı qosımtalar.....	129
§ 64. Feyilden feyil jasawshı qosımtalar.....	132
§ 65. Feyil jasawshı qosımtalardıń jazılıwı.....	134
Sózlerdiń qosılıswı arqalı feyildiń jasalıwı	135
§ 66. Qospa feyiller.....	135
§ 67. Birikken hám dizbekli qospa feyiller hám olardıń jazılıwı.....	138
§ 68. Awıspalı hám awıspasız feyiller.....	140
Feyil dárejeleri	143
§ 69. Feyil dárejeleri haqqında túsínik.....	143
§ 70. Túp dáreje.....	143
§ 71. Ózlik dáreje.....	145
§ 72. Ózgelik dáreje.....	146
§ 73. Belgisiz dáreje.....	148
§ 74. Sheriklik dáreje.....	150
Atawısh feyil	152
§ 75. Atawısh feyil hám onıń jasalıwı.....	152
Kelbetlik feyil	154
§ 76. Kelbetlik feyil haqqında túsínik.....	154
§ 77. Kelbetlik feyildiń jasalıwı.....	156

§ 78. Kelbetlik feyildiń atlıqlasıwı hám gáptegi xızmeti	157
Hal feyil	159
§ 79. Hal feyil tuwralı túsiniq	159
§ 80. Hal feyildiń jasalıwı	160
§ 81. Hal feyildiń gáptegi xızmeti	163
§ 82. Feyillerdiń sintaksislik xızmeti	165
Feyillerdi tákirarlaw ushın sorawlar hám tapsırmalar	167
Ráwish	168
§ 83. Ráwish haqqında túsiniq	168
Ráwishtiń jasalıwı	170
§ 84. Ráwishtiń qosımtaları arqalı jasalıwı	170
§ 85. Ráwishtiń sózlerdiń qosılıwı arqalı jasalıwı	172
Ráwishtiń dúzilisine qaray túrleri	175
§ 86. Jay ráwishler	175
§ 87. Qospa ráwishler hám olardıń jazılıwı	176
§ 88. Ráwishtiń dárejeleri hám olardıń jazılıwı	177
Ráwishtiń mánisine qaray túrleri	180
§ 89. Waqıt ráwishi	180
§ 90 Orın ráwishi	181
§ 91. Sın ráwishi	182
§ 92. Muǵdar-dáreje ráwishi	183
§ 93. Sebep ráwishi	184
§ 94. Maqset ráwishi	185
§ 95. Sinonim ráwishler	186
§ 96. Antonim ráwishler	187
§ 97. Ráwishtiń gáptegi xızmeti	188
Ráwishlerdi morfologiyalıq tallaw	189
Ráwishlerdi tákirarlaw	190
Bayanlawıshlıq sóz shaqabı	192
§ 98. Bayanlawıshlıq sóz shaqabı tuwralı túsiniq	192
§ 99. Bayanlawıshlıq sóz shaqabınıń túrleri	193
Til ósiriw	195
Oqıw jılı dawamında ótilgenlerdi tákirarlaw	200
Shártli qısqartıwlar	202

**Mádenbay Dáwletov,
Baymurat Qutlmuratov
Aruxan Dáwletova
Gúlsara Qutlmuratova**

QARAQALPAQ TILI

6-klass ushın sabaqlıq

«Bilim» baspası
Nókis—2017

Redaktori *S. Baynazarova*
Xud. redaktori *I. Serjanov*
Tex. redaktori *Z. Allamuratov*
Operator *N. Saukieva*

Licenziya: Al № 108, berilgen waqti 2008-jil 15-iyul.

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqti 16.06.2017-j.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Tip «Times» garniturası. Ofset usılında
basıldı. Kegl 12. Kólemi 13,0 b/t. 15,62 esap b/t.
Nusqası 12460 dana. Buyırtpa № .

Elektron mánzil: bilim.baspa@bk.uz

«Bilim» baspası. 230103. Nókis qalası, Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

«O‘zbekiston» baspa-poligrafıyalıq dóretiwshilik úyi.
Tashkent, «Nawayı» kóshesi, 30.

**Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdaym
kórsetetuǵın keste**

№	Оқıwshınıń атı ákesiniń атı	Оқıw jılı	Сабաқlıqtıń alıńandaǵı jaǵdayı	Класс basshı- sınıń qолı	Сабաқ- lıqtıń tapsırıl- ǵandaǵı jaǵ'dayı	Класс basshı- sınıń qолı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

**Sabaqlıq ijaraga berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp
alıńanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen
tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlamp toltırıladi**

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendeǵı jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pütün, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırtılmaǵan, betleri almasırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sızıqlar joq.
Qanaatlandırarlı	Muqaba jelingen, bir qansha sızılıp, shetleri qayırılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵ'dayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızılǵan.
Qanaatlanarsız	Muqabaǵa sızılǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajralǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sızıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.